

ISSN 0320-3077

**УКРАЇНСЬКЕ**

**МОВО-  
ЗНАВ-  
СТВО**

**14**

---

1987

Міністерство вищої і середньої  
спеціальної освіти УРСР  
Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції  
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

# УКРАЇНСЬКЕ

# МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський  
міжвідомчий науковий  
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 14

Київ  
Видавництво при Київському  
державному університеті  
видавничого об'єднання  
«Вища школа»  
1987

В сборнике помещены статьи ведущих ученых-языковедов, а также молодых научных работников, в которых освещаются вопросы фонетики, лексики, фразеологии, истории языка, диалектологии, практической стилистики современного украинского языка.

Рассматриваются вопросы изучения языка в свете Основных направлений реформы школы.

Для преподавателей, научных работников, студентов.

*Редакційна колегія:* І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), Д. Х. Баранник, д-р філол. наук, проф., С. П. Бевзенко, д-р філол. наук, проф., О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (заст. відп. ред.), І. О. Дзендзелівський, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., М. А. Жовтобрюх, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар), І. І. Ковалик, д-р філол. наук, проф., Ф. П. Медведєв, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Н. І. Тоцька, д-р філол. наук, проф.

*Адреса редакційної колегії:* 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15

Редакція літератури з філології та журналістики

Н. В. ЖОВТОБРЮХ, викл., Ужгород. ун-т

### СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

На кожному історичному етапі розвитку відбувається переосмислення, уточнення певних філософських термінологічних понять. Це, як правило, закономірний процес у науковому пізнанні, коли нові явища, поняття розглядаються крізь призму основних форм логічного мислення. Оскільки пізнання як відображення є процес, то й форми цього відображення — поняття, закони, категорії — не залишаються незмінними після свого виникнення. Отже, в історичному процесі пізнання відбуваються певні зміни в семантиці слів.

За загальними положеннями матеріалістичної діалектики про взаємозв'язок предметів і явищ у природі, поняттєве значення слова, його зміст і форма дають ключ для інтерпретації семантичної природи філософських термінів, взаємозв'язку її з означуваням науковим поняттям. Лише завдяки системному характеру мови, а разом з тим і системному характеру термінології можливе об'єктивне відображення взаємозв'язків і взаємообумовлень предметів і явищ навколишнього реального світу, дослідження семантичної структури термінів.

В. І. Ленін підкреслював, що для наукового вирішення питання про розвиток і зміст явища важливо «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»<sup>1</sup>.

З уточненням і збагаченням філософських понять відбуваються не лише кількісні, а й якісні зміни, що проявляються у формуванні нового змісту понять, в утворенні нових термінів. Ця якісна зміна понять найбільш виразна в процесі «революційних ситуацій» в науці. Ф. Енгельс підкреслював, що в «науці кожна нова точка зору веде за собою революцію в її технічних термінах»<sup>2</sup>.

Відповідно до цього одне значення витісняє інше або виникають цілком нові значення. Тобто основною причиною зміни значень слів є втілення в них різних понять, які не «нерухомі, а вічно рухаються, переходять одне в одне...»<sup>3</sup> Нові поняття і значення змінили старі, але не відкинули їх, а сприйняли все цінне, що було в них.

Філософська термінологічна лексика постійно перебуває у відношенні русі, оскільки для неї як однієї з частин лексико-семантичної системи української мови характерна динамічність.

Розвиток філософії як науки невіддільний від відповідної термінологічної лексики, фундамент якої складається з вихідних понять, понятійного апарату й основних термінів цієї термінологічної системи. Справедливою є думка М. А. Жовтобрюха про те, що «наукова мова не може розвиватися без спеціальної термінологічної лексики; вироблення такої лексики — одна з найважливіших передумов її існування»<sup>4</sup>.

Процеси поновлення стосуються і термінологічної лексики, зокрема філософської. При семантичному аналізі філософських термінів зосереджується увага на тому, як і чому одне значення витісняє інше і як виникають нові значення. Зміст нового значення філософського терміна пізнається в різних лексико-семантичних контекстах, які становлять його термінологічне поле. Саме вони конкретизують значення філософського терміна і його справжній зміст. Якщо науково-технічний термін може існувати і поза контекстом, то для філософського терміна-поняття контекст є тим мовним середовищем, в якому постійно проявляються нові семантичні відношення його з іншими термінами і реалізуються ті граматичні характеристики, які відокремлюють цей термін-поняття від відповідного загальноновживаного слова. Деякі слова, увійшовши до складу філософської лексики, переосмислюються, а в певних контекстах слова філософської термінології і лексики виступають омонімами по відношенню до загальноновживаної лексики.

Утворення нових філософських термінів, як і будь-яких інших, може відбуватися двома шляхами. По-перше, під уже існуючий у загальноновживаній мові термін підводиться нове явище, яке ще не має певної назви. При цьому значення терміна повністю змінюється, хоча термінологічних змін не відбувається. По-друге, коли існуючому явищу надається нова назва, тобто вводиться термін, який раніше не існував у науці. Наприклад, термін «матерія» протягом усього періоду розвитку філософії термінологічно залишався незмінним, але зміст поняття постійно змінювався у зв'язку з розвитком знань про природу. Спочатку терміном «матерія» позначувалась конкретна речовина (субстанційне значення), пізніше — це речовина взагалі (розширення значення), зрештою в діалектичному матеріалізмі була подолана односторонність підходу до матерії тільки як до речовини. Класичне визначення матерії дав В. І. Ленін: «Матерія є те, що, діючи на наші органи чуттів, спричиняє відчуття; матерія є об'єктивна реальність, дана нам у відчутті...»<sup>5</sup> Разом з тим між терміном і поняттям немає міцного зв'язку. Термін може означати різні поняття, переходить із одних наук в інші, змінюючи при цьому лексико-семантичну природу. Кожна наукова теорія являє собою систему понять. Але ці поняття, в свою чергу, є складними структурними утвореннями, які охоплюють в єдиний ідеальний образ деяку сукупність наукових знань про певний об'єкт. Як знання поняття є також системою різних визначень деякого об'єкта<sup>6</sup>.

Проблеми семантичного аналізу вимагають наукового підходу до їх вивчення і привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців та філософів. «Концентрацією уваги до слова, значення слова, зміни значення і причин цих змін далеко не вичерпується проблематика лінгвістичної семантики, хоча ...саме в дослідженні історії значення слів полягає специфічність лінгвістичної семантики»<sup>7</sup>. Наприклад, слова *досвід*, *істина*, *засіб*, *кількість*, *природа*, *простір*, *процес*, *розвиток*, *рух*, *час*, *якість* набули термінологічного значення завдяки довантаженню новим лексико-семантичним змістом. Але разом з тим вони можуть мати інше значення як загальнонавживані лексеми. Це означає, що терміни *досвід*, *істина*, *засіб*, *кількість*, *природа*, *процес*, *розвиток*, *рух*, *час*, *якість* в сучасній українській мові функціонують і в нетермінологічному значенні, оскільки їм властива велика семантична амплітуда. Порівняємо термінологічне і нетермінологічне значення лексеми *досвід*. Як термін, ця лексема використовується тільки в абстрагованому значенні — «сукупність знань, які здобуваються в житті, на практиці». Разом з тим вона семантично адекватна одному із значень цього загальнонавживаного слова. У філософській термінології під цей термін підводиться точне, науково обгрунтоване визначення — «уся сукупність чуттєвих сприйнять, що набувається в процесі взаємодії людини з зовнішньою природою, і становить основу наших знань про матеріальний світ»<sup>8</sup>. В загальному вживанні зв'язане з цим словом поняття не має тієї чіткості, яка характерна для філософського терміна («життєвий досвід», «досвід у роботі: адміністративній, за фахом» і т. д.). У цьому плані можна простежити своєрідний семантичний паралелізм і в словах *процес*, *рух*, *час*, *якість* і *кількість*. Лексема *процес* як термін — це «послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком, хід розвитку чого-небудь». У філософській термінології зміст цього поняття дещо інший — «закономірна, послідовна зміна явища, його перехід в інші явища»<sup>9</sup>. Як термін ця лексема може використовуватися і в інших термінологічних системах: у медичній термінології — «активний процес розвитку хвороби», біологічній — «процес росту рослин», юридичній — «процес розгляду справи судом». У загальному вживанні лексема *процес* позначає «в процесі роботи» — тобто в ході роботи, «повторення процесу» — повторення якоїсь дії і т. д.<sup>10</sup> Абстрактне значення лексеми *рух* — «процес розвитку, в результаті якого відбувається зміна якості предмета, явища, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого». У такому ж значенні вживається це слово і як загальнонавживане — «зміна положення когось, чого-небудь»; «переміщення транспорту», «рух механізму», «рух людини в будь-якому напрямку»<sup>11</sup>, у переносному значенні лексема набуває значення політичного терміна — «міжнародний робітничий рух». Однак у філософській термінології лексема *рух* набуває змісту «найважливіший атрибут, спосіб існування матерії»<sup>12</sup>. Використовується лексема і в фізичній термінології — «поступальний рух», «прямолінійний рух», у спортивній — «вільний рух». Лексема-термін *час* характеризується як «тривалість

існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами». У філософській термінології — «одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття»<sup>13</sup>. У загальноновживаному значенні — «необхідний робочий час», «найближчим часом», «за давніх часів», «в наші часи» і т. д.<sup>14</sup> Разом з тим при довантаженні цієї лексеми новим значенням вона може використовуватися, крім філософської термінології, і як лінгвістичний термін — «давноминулий час», «майбутній час», «минулий час», і як астрономічний термін — «зоряний час». У цьому плані аналогічно розглядаються семантичні процеси в лексемах *якість* і *кількість*. Як терміни вони вживаються в абстрагованому значенні: *якість* — «ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням»; *кількість* — «число, величина, об'єм, маса». Семантично збігаються ці лексеми з одним із значень загальноновживаних слів («якість виконаної роботи», «якість матеріалу», «кількість днів», «кількість предметів» і т. д.)<sup>15</sup>. У філософській термінології такі терміни мають чітко окреслені наукові визначення — «філософські категорії, які є формами відображення та ступенями пізнання об'єктивної визначеності речей у сфері їхнього безпосереднього буття»<sup>16</sup>. Отже, відмінність між наведеними лексемами і термінами зводиться до їх відмінності лише у понятійному змісті; термінологічне значення лексем *процес*, *рух*, *час*, *якість* і *кількість* є одним із їх лексико-семантичних варіантів, і тотожність лексем при утворенні відповідних термінів не порушується.

Для філософських термінів, зв'язаних з відповідними поняттями, зумовленими методологічною базою і розвитком людських знань, характерною є системність, яка безпосередньо пов'язана із зміною і розвитком суспільних і ідеологічних відношень. Філософська термінологія підпорядкована соціальним умовам життя суспільства. Тобто на зміну семантики впливають не лише суто мовні, а й соціальні фактори. Зміст термінів ґрунтується на філософському розумінні природи слова і його суспільній функції. Адже термін — не лише назва суспільного явища, він відбиває і характерні суттєві ознаки цього явища. Філософський термін є тим словом, в якому знаходить своє втілення марксистська теорія. Наприклад, терміни *демократія*, *комунізм*, *ідеологія*, *мораль*, *мир*, *гуманізм*, *свідомість*, *соціалізм* та ін. Ці ж терміни використовуються в домарксистській і сучасній буржуазній філософії. Але зміст цих термінів у марксизмі і названих течіях різний, хоча у значенні їх є спільні риси, викликані етимологічною єдністю.

Для філософських термінів характерне не лише те, що зміст їх значною мірою визначається класовим і партійним підходом до явищ. Наприклад, ідеологема *марксизм* з позицій класу пролетаріату має позитивне «забарвлення» і в той же час негативне з позицій наших класових ворогів. Це стосується й ідеологем *народ*, *соціалізм* та ін. Разом з тим для філософських термінів характерне і те, що вони не позбавлені образних, практиологічних і модальних елементів.

В. І. Ленін надавав величезного значення збереженню марксистського змісту філософських, як і будь-яких інших, термінів. Адже термін є не лише відтворення суспільних подій і явищ, він відкриває необхідні перспективи в практиці нових перетворень в суспільстві.

Заслуговує уваги і думка англійського філософа-комуніста Моріса Корнфорта про те, «що така всеохоплююча теорія, як марксизм, має багато семантичних особливостей. Вона утворює контекст, в якому багато слів у цілому набувають специфічний марксистський смисл, і, крім того, в якому одні і ті ж слова вживаються по-різному. Тому не можна не зрозуміти марксистську теорію, ні тим більше успішно застосовувати і розвивати її, не будучи готовим приділяти особливу увагу семантичним особливостям її термінології, тобто тому, як вона вживає слова»<sup>17</sup>.

У філософській термінології української мови велика кількість термінів виникла разом з появою нових понять у суспільстві. Разом з тим кожний новий термін зумовлений попередньою мовною традицією, тобто мотивований. Питання лінгвістичної мотивованості термінів є одним із найактуальніших у термінологічній практиці. Завдяки великим соціальним змінам формується цілий ряд нових понять, які вимагають особливих назв, тому мотивація нових позначень відіграє неабияку роль. Саме довантаження лексем новим термінологічним значенням відбувається через мотивацію. Немотивованих філософських термінів української мови майже не існує, хоча не всі терміни мотивовані однаково. Прозорість внутрішньої форми філософського терміна закріплює його за одним певним поняттям і оберігає від виникнення допоміжних значень. Для філософських термінів це важливо ще й тому, що вони знаходять здатність переосмислюватись у значно більшій мірі, ніж елементи тих термінологічних систем, які значно відокремлені від загальноживаної лексики. В них відчутний смисловий зв'язок між термінологічним і загальним значенням: яким би віддаленим не було термінологічне значення слова від першооснови його семантики, воно зберігає з нею певну спільність.

Суспільні явища завдяки історичному розвитку суспільства можуть зазнавати суттєвих змін, тому зміст терміна, яким позначалось це явище, уже не відповідає дійсності. Вживання терміна в його старому значенні для позначення явища в його новій якості не може не змінити уявлення про дійсність. Суперечності між змістом терміна і дійсністю втрачаються, сам термін наповнюється новим змістом, тобто при навантаженні лексеми новим поняттям первинне значення терміна повністю зникає, а нове значення його вживається як новостворене поняття.

Наприклад, термін *революція* вживався у своєму первинному значенні в XVII ст. як астрономічний термін, означаючи рух небесного тіла навколо своєї осі, а разом з тим і час, протягом якого це небесне тіло здійснювало кругообіг. Пізніше, в другій половині XVIII ст. цей термін почав вживатися під впливом передової політичної думки і матеріалістичної філософії у значенні політичного



поняття. Французька буржуазна революція 1789—1793 років визначила значення цієї лексеми. Термін *революція* став вживатися у значенні державного перевороту — насильного знищення суспільного ладу поневоленим класом і встановлення нового суспільного ладу.

Отже, при зміні початкового значення семантики терміна відбувається розрив між внутрішньою формою слова і його уже зміненим значенням. У ході виникнення нових понять довантажуються новим термінологічним значенням мовні лексеми, які повністю відштовхуються від свого первинного значення.

Інтерес до вивчення семантичних процесів філософських, як і будь-яких інших термінів, в українській мові досить помітний останнього часу. Звертається увага на виявлення типів як лексичних, так і семантичних відповідників, на вивчення факторів, що впливають на вибір нового терміна або на його зміну, назву понять у процесі наукового удосконалення.

<sup>1</sup> *Ленін В. І.* Про державу // Повне збір. творів. Т. 39. С. 63. <sup>2</sup> *Маркс К., Енгельс Ф.* Передмова до англійського видання // Твори. Т. 23. С. 33. <sup>3</sup> *Ленін В. І.* Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» // Повне збір. творів. Т. 29. С. 210. <sup>4</sup> *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси. К., 1963. С. 319. <sup>5</sup> *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне збір. творів. Т. 18. С. 136. <sup>6</sup> *Шинкарук В. И.* Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964. С. 264. <sup>7</sup> *Тондл Ладислав.* Проблемы семантики. М., 1978. С. 8. <sup>8</sup> Філософський словник. К., 1973. <sup>9</sup> Там же. <sup>10</sup> Словник української мови : В 11 т. К., 1970—1980. <sup>11</sup> Там же. <sup>12</sup> Філософський словник. <sup>13</sup> Там же. <sup>14</sup> Словник української мови. <sup>15</sup> Там же. <sup>16</sup> Філософський словник. <sup>17</sup> *Корнфорт Морис.* Марксизм и лингвистическая философия. М., 1968. С. 447.

Надійшла до редколегії 12.02.86

П. О. РЕДІН, асп., Харк. пед. ін-т

### СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ЧАСУ

За останніх років у радянському мовознавстві з'явилося багато праць в галузі структурно-семантичного аналізу слова, словосполучення, речення. В роботах О. С. Ахманової, Л. А. Лисиченко, Л. С. Паламарчука, І. А. Стерніна, Г. А. Уфимцевої, Д. М. Шмелюва аналізуються як конкретні семантичні групи слів та висловів, так і загальном лексична система мови. Лексико-семантична структура фразеологічних одиниць (ФО) порівняно недавно привернула увагу дослідників у цьому плані, що на практиці виявилось в прагненні виробити методіку семантичного аналізу фразеології В. П. Жуковим, М. М. Копиленком, З. Д. Поповою, А. М. Мелерович та в розробці загальних семантичних принципів творення ФО Ю. А. Гвоздарьовим. Подальше теоретичне та практичне вивчення семантичної структури має важливе значення для з'ясування природи фразеологізмів як певних лексико-семантичних словосполук. Вона потребує вивчення внутрішніх відносин між елементами окремих семантичних груп у всій багатоманітності їх зв'язків, оскільки «тільки всебічне врахування позамовних і внутрімовних зв'яз-

ків... забезпечує справді наукове розуміння явищ мови»<sup>1</sup>. Відносно до цієї вимоги семантичну структуру ФО ми розуміємо як складну лінгвістичну сутність, що становить собою поєднання кількох аспектів значення: денотативного (розкриває предметно-логічний зміст одиниці), конотативного (вказує на її функціонально-стилістичну приналежність та емоційно-експресивне забарвлення), граматичного (характеризує категоріальне значення та граматичну оформленість).

Фразеологізми, як і одиниці інших мовних рівнів (фонема, морфема), можуть бути зіставлені і протиставлені між собою за цілим рядом ознак, тобто вони певним чином організовані і становлять систему<sup>2</sup>. З метою розкриття специфіки фразеологічного значення одиниці такої системи можна порівняти з одиницями інших рівнів та між собою. Ми ставимо завдання за допомогою компонентного аналізу розглянути семи денотативного та конотативного аспектів значення з метою виявлення їхньої ролі у формуванні семантичної структури фразеологічної групи.

Матеріалом для дослідження обрано ФО, які об'єднані спільною семою «час» і своїм значенням співвідносяться з однією з найбільших і найважливіших у розкритті поняттєвої картини світу часовою концептуальною сферою. Такі одиниці можуть бути виділені в окрему семантичну групу фразеологізмів (СГФ) — часову, виходячи з того, що «в семантичні групи фразеологічні одиниці об'єднуються на підставі подібності значень»<sup>3</sup>. Слід зауважити, що часова сема денотативного аспекту значення може входити до семантичної структури ФО різних груп. При цьому визначити приналежність того або іншого фразеологізму до часової семантичної групи можна лише з'ясувавши місце (основне чи додаткове), яке посідає ця сема серед інших у структурі значення. У фразеологізмах часової СГФ сема «час» є домінуючою, бо являє собою концептуально-поняттєве ядро значення. Так, у ФО *від пам'ятних часів, без року тиждень, чим світ* наявність часового елемента дозволяє співвідносити кожен фразеологізм з поняттям часу, в чому легко переконатися, застосувавши прийом ідентифікації Ш. Баллі<sup>4</sup>. Прості значення наведених ФО ідентифікуються словами *здавна, недавно, рано*, які, як відомо, мають часове значення<sup>5</sup>. Крім того, серед ФО цієї СГФ сема «час» є інтегруючою стосовно інших сем денотативного та конотативного планів. Вона групує навколо себе всі елементи значення СГФ, які по-різному комбінуються в конкретних ФО. Елемент часової характеристики присутній і в значенні фразеологізмів типу *від горшка два вершка, не першої молодості*, де сема «час» є додатковою, бо підпорядковується семі «вік». Несучи інформацію про тривалість життя, вона допомагає конкретизувати поняття віку. Названі та подібні до них ФО, на нашу думку, не повинні бути включеними до часової СГФ. Вони входитимуть до складу інших СГФ (у даному випадку це може бути СГФ на позначення віку живої істоти).

Вважаємо за необхідне окреслити деякі граматичні межі, що їх охоплюють фразеологізми часової СГФ. Важливу роль у се-

мантичній структурі вислову відіграє категоріальна сема, яка визначає граматичну сутність ФО. Ця сема має абстрактний характер і є об'єктивно лінгвістичною. Визначається вона за співвіднесеністю ФО зі словом своєю семантикою і функцією в реченні<sup>6</sup>. Категоріальна сема субстантивності об'єднує фразеологізми з граматичними ознаками іменника — *бабине літо, години нік, атомна ера*. Вони реалізують часове значення більш конкретно, ніж ФО з адвербіальною категоріальною семою — *чи тепер, чи в четвер, до сивої коси*. Такі ФО співвідносяться з обставинними прислівниками.

Розглянемо ФО з узагальнено-часовим значенням (адвербіальні), які мають ряд особливостей як у засобах вираження денотативного значення, так і в додаткових семантичних відтінках, що накладаються на нього для уточнення. У системі адвербіальних часових ФО можна визначити ряд опозицій, що розкривають специфіку фразеологічного значення в порівнянні з лексичним, зв'язок між компонентним складом ФО та її значенням. До адвербіальних ФО відносимо стійкі сполуки з частково або повністю переосмисленим значенням, що складаються з двох і більше слів, одне з яких обов'язково повнозначне. Згідно з таким розумінням ФО в коло наших інтересів потрапляють і сталі прийменниково-відмінкові конструкції, які виконують обставинну функцію характеристики дії — *не за горами, до півнів, з коліски*. Співвідносні з обставинними прислівниками часу, ці ФО дають часову характеристику дії, стану або процесу, виражених дієсловом, і відповідають на питання коли? доки? поки? Частина з них подібна за своїми семантичними ознаками до прислівників займенникового походження — *ні в світочку, як рак свисне — ніколи*; інші — до прислівників іменникового походження — *серед білого дня — вдень*; однак переважна більшість ФО співвідноситься своєю внутрішньою формою з прислівниками прикметникового походження — *у сиву давнину — давно, у свинячий голос — пізно*.

Таким чином, ми можемо відзначити універсальність інтегральної семи «час» та категоріальної семи адвербіальності для аналізованої СГФ у цілому і кожної її конкретної ФО, тому що ці диференціальні елементи значення виділяють часову семантичну групу з-поміж інших і входять до семантичної структури всіх її членів. При аналізі даної СГФ виявлено 14 сем різних аспектів значення, які відбивають її змістову своєрідність. Повним набором сем характеризується вся семантична група. Кожен фразеологізм має свій, переважно відмінний від інших набір сем, який комбінується щоразу залежно від умов їхньої реалізації (компонентний склад, синтагматичні та парадигматичні зв'язки окремої ФО).

Спостереження над функціонуванням фразеологізмів у текстах різних мовних стилів дає підстави говорити про здатність членів СГФ певним чином диференціювати складне поняття «час». Така диференціація виявляється у групуванні ФО навколо окремих сем для передачі часового значення та в існуванні різноманітних зв'язків між ними.

У межах часової СГФ за допомогою сем безвідносності та відносності часу виділяємо два типи одиниць: ФО, що передають часові реалії повторюваності та тривалості, і ФО на позначення часу відносно певного моменту.

Сема безвідносності часу об'єднує групу ФО, які вказують на час або повторюваність у часі безпосередньо. Вона виявляється у фразеологізмах *день при дні, з року в рік, що день божий* разом із семою регулярної повторюваності, що передає часове значення, експліцитно закладене в семантиці компонентів *день і рік*. Як і прислівники *регулярно, систематично, ФО від роду до роду* передає подібне значення, що імпліцитно виявляється в семантиці слова *рід*: «Нині вірші народяться в нім [Рильському], Ті, що будуть *від роду до роду* йти по збуджених душах народу» (П. Воронько).

Сема нерегулярної повторюваності є опозиційною до попередньої. Вона передає негативну ознаку регулярності і втілює об'єктивну часову ідею засобами ФО *час від часу*: «Підкову щойно прийняли до партії, *час від часу* він промацував рукою вжиток у нагрудній кишені тужурки...» (В. Яворівський). Цей фразеологізм вказує на дію, яка відбувається періодично, нерегулярно, через певні проміжки часу.

Сема необмеженої тривалості входить до семантичної структури протилежних за значенням ФО. Так, у ФО *на вічні часи* вона містить вказівку на невизначений часовий орієнтир із позитивним виявленням дії: «Бо Київ прекрасному людству належить *на вічні часи*» (М. Бажан). У ФО *ні тепер ні в четвер* актуалізується негативне виявлення дії, пов'язане з роллю частки в змістові всієї одиниці: «Т а н а с і й! А Марійку ти собі, парубче, вибий із голови. Я її з тобою не звінчаю *ні тепер ні в четвер*» (М. Крушельницький).

Мікрогрупа фразеологізмів на позначення часових реалій, пов'язаних з циклічним характером повторюваності часових моментів або відрізків у межах доби, об'єднується семою обмеженої тривалості та можливістю виміру часу. Для з'ясування лексико-фразеологічних особливостей відображення часу важливими є не лише безпосередньо темпоральні значення, а й внутрішня форма фразеологізмів. Ми розуміємо її як відношення вільного значення слів-компонентів ФО у лексичній системі до загального значення ФО. Сема циклічності виявляється вже у компонентному складі ФО і пов'язується з: а) назвами пори доби — *світання, ранок, день, смеркання, вечір, ніч* — *серед білого дня, з самого рання, глукої ночі*; б) назвами явищ природи, що супроводжують певну пору доби, — *зоря, схід/захід сонця* — *до холодних зір, на світ займається*; в) назвами інших явищ, пов'язаних з певною добою, — *спів півнів* — *ще кури не піли, до третіх півнів*.

У межах даної мікрогрупи протиставляються ФО на позначення часового відрізка і певного моменту в добовому циклі, оскільки часова точка (момент) є межею тривалості, а відрізок може бути представлений як безкінечно (або кінечно) велика кількість моментів.

Значення часового відрізка «весь світловий день» мають ФО *од зорі до зорі*: «Виходить: працювали люди *од зорі до зорі*, обробляли свої буряки за найвищим розрядом совісті та агрономічної науки, а вони не вродили» (Ю. Мушкетик); *з рання до смеркання* (С. Руданський); *з ранку до вечора*: «Взимку та повесні Курінь відчинено *з ранку до вечора і цілу ніч*» (Григор Тютюнник). Часова обмеженість пов'язується в наведених ФО з семантикою антонімічних прийменників.

Сему моментальності розглянемо на прикладі ФО, які співвідносяться з прислівником *рано* в значенні «у ранішній час» — *ні світ ні зоря, до схід сонця, чуть світ, тільки на світ благословляється, ще й чорти навкулачки не бились*. Ці ФО не є абсолютними синонімами між собою і до прислівника через те, що вони здатні диференціювати часові точки, показуючи їх певну послідовність. Так, ФО *коли чорти навкулачки б'ються* вказує на момент між ніччю та світанком, коли сонце ще не зійшло: «Власне, і запекле змагання карпоярівського та світлоярівського чортів минуло б цілком непоміченим, якби старий чортяка був здоровіший... і міг з'являтися над Світлоярськом не перед самим сходом сонця, а в ту точно визначену вже тисячі років тому годину, *коли чорти навкулачки б'ються*» (П. Загребельний). Наступний момент передранішньої доби — *ні світ ні зоря*: «Схопилось [дівча] сьогодні *ні світ ні зоря*, все боялось проспати...» (О. Гончар). Час перед сходом сонця, коли розливається зоря, передається за допомогою ФО *на зорі, тільки на світ благословляється*: «Вийшовши з дому *на зорі*, Назарович до половини дня борсався ще десь на півдорозі» (І. Рябокляч). Межею дуже раннього часу є схід сонця. Отже, тут ми маємо справу з мікросистемою, в межах якої, гадаємо, можна говорити про існування парадигматичних стосунків. Подібну ж системність спостерігаємо і серед ФО, які передають час протягом ночі. Мотивовані значенням компонентів ФО *до перших півнів, до других півнів, до третіх півнів* конкретизують прислівникове значення «пізно» відповідно до градації, яка подається в словнику української мови за редакцією Б. Грінченка: перші півні — приблизно о 10 годині вечора, другі — о 12 годині, треті — о другій годині ночі<sup>7</sup>: «Три вечори підряд, аж *до третіх півнів*, засідало комсомольське бюро, вирішуючи, кого ж послати на Урал, хто найгідніший» (М. Тарновський).

Сема в і д н о с н о с т і часу є важливою в семантичній структурі ФО, що передають значення часового порядку відповідно до певного моменту. Точкою виміру визначаємо момент «зараз», який є теперішнім часом і розділяє минуле та майбутнє (тут простежуємо збіг з граматичним розумінням часу). Ця сема об'єднує ФО на позначення теперішнього, минулого та майбутнього часу, а також незначну групу одиниць невизначено-часового значення. Останні розрізняються за наявністю семи ч а с о в о ї н е в и з н а ч е н о с т і дії відносно моменту мовлення. До таких ФО належать *рано чи пізно, чи тепер, чи в четвер*: «Не зупинить його [Сянька] навіть паливна криза, яка *рано чи пізно*, але вдарить і по його мотоциклі»

(В. Яворівський); «Я не знаю, чи так тебе [Любу] любить Роман, але знаю: *чи тепер, чи в четвер* він злиднями зав'яже твоє життя» (М. Стельмах). Їхнє значення пов'язується з обов'язковим впливом дії об'єкта за будь-яких обставин.

Відносність у минулому або майбутньому пов'язується з певного роду орієнтирами, до яких належать: а) послідовність поколінь — *за моєї пам'яті, з діда-прадіда, до сьомого коліна*; б) загальні часові та просторові поняття — *без року тиждень, не за горами, один крок*; в) ірреальні явища та міфічні особи — *до другого прищестя, за царя Панька, від Адама і Єви*.

На відміну від граматичної категорії часу, яка вказує на те, що дія відбувається до або після моменту мовлення, а також на відміну від прислівників *давно, недавно, надовго* ФО вказують ще й на певну часову послідовність, градацію в минулому або майбутньому. Фразеологізми *у темі віків, не за нашої пам'яті, з діда й прадіда, за моєї пам'яті* вказують на відносну хронологію подій в минулому і орієнтують на певний час: «Це питання [виникнення мови] стосується віддаленого від нас часу, *у темі віків* захованих відносин мов і племен» (Л. Булаховський); «Я [Кованько] городянин *з діда й прадіда*» (І. Нечуй-Левицький). Існування подібних протиставлень дозволяє розглядати такі ФО також як парадигматичне угруповання. Це ж стосується і ФО *на носі, не сьогодні-завтра, не рік, не два, до останнього дня*, які вказують на майбутній час: «*Не сьогодні-завтра* цей міст буде знесено, замінено іншим...» (О. Гончар); «Але ми дивимось на стан речей сумніше і думаєм, що нам ще *не рік, не два* їсти біду» (Леся Українка).

Сема гіперболізованої відстані в часі виявляється серед ФО, генетично пов'язаних з ірреальними явищами та міфічними особами. Це один з найдавніших шарів української фразеології, що виник в усній народній творчості. Порівняно з іншими адвербіальними ФО з часовим значенням фразеологізми фольклорного походження обмежено вживаються в комунікативній функції (переважно в розмовно-побутовому мовленні), найчастіше ж вони є засобами художньої виразності (у мові художньої літератури і рідше — публіцистики). Отож, указуючи на невизначено великі часові відстані в минулому або майбутньому, ці ФО мають яскраво виражені особливості конотативного характеру: «Йому [панові], мабуть, здавалось, що він і тепер панує на Україні, як було колись *за царя Гороха...*» (І. Нечуй-Левицький). Вони можуть позначати ірреальний час у майбутньому: «А бодай би ти не виліз з того тютюну *до другого прищестя!*» (О. Довженко).

Важливу роль у семантичній структурі СГФ посідає сема емоційно-експресивної оцінки. Вона являє собою основу конотативного значення ФО і притаманна всім одиницям аналізованої групи, бо, як відомо, первинною функцією ФО є не номінація, а оцінка діяльності<sup>8</sup>. Така оцінка може бути як позитивною — *що божий день, тільки на світ благословляється*, так і негативною — *ще чорти накулачки не бились, доки рак свисне, у свинячий голос*, залежно від логіко-ситуативних умов контексту:

«...Як же не пильнувати матері, коли вона шила сорочку задля сина свого Василя, котрого виглядала *що божого дня*» (І. Нечуй-Левицький); «...Безбородько тоді оженився з найстаршою з Річинських, *коли рак свисне*» (І. Вільде). У наведених прикладах ФО сприяють авторській характеристиці персонажів художнього твору.

Семантично-стилістичної маркованості визначає переважно сферу використання ФО. Більшість одиниць часової СГФ належить до розмовного стилю мовлення — *до другого прищестя, за царя Панька, чи тепер, чи в четвер, як оком змигнути* та ін.; частина ФО має книжний (переважно застарілий) стилістичний компонент — *за живота, до сіді коси, во врем'я оно* та под.; інші є стилістично нейтральними і належать до міжстильових ФО — *день і ніч, рано чи пізно*.

Таким чином, проведений аналіз семантичної групи фразеологізмів української мови з часовим значенням дозволяє зробити такі висновки: а) за допомогою ФО цієї групи відбувається складна мовна диференціація часової сфери об'єктивної дійсності; б) у межах СГФ простежуються парадигматичні відносини, які виявляються в існуванні семантичних опозицій у мікрогрупах ФО із значенням циклічності, минулого та майбутнього часу; в) значення ФО і слова різняться не лише за конотативними, а й за денотативними семами, що свідчать про більшу конкретність і ширший семантичний обсяг фразеологічного значення.

<sup>1</sup> Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Х., 1977. С. 3—4. <sup>2</sup> Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Х., 1983. С. 14, 21. <sup>3</sup> Гвоздарев Ю. А. О семантической классификации фразеологических единиц русского языка // Вопросы семантики фразеологических единиц. Новгород, 1971. С. 17. <sup>4</sup> Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. С. 101. <sup>5</sup> Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1969. С. 433. <sup>6</sup> Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973. С. 89. <sup>7</sup> Словарь української мови: В 4 т./ За ред. Б. Грінченка. К., 1959. Т. 3. С. 156. <sup>8</sup> Жуков В. П. Некоторые общие положения о соотношении фразеологизма со словом // Тр. Самарканд. ун-та. Вопр. фразеологии. 1970. Вып. 3. С. 53.

Надійшла до редколегії 17.02.86

В. Д. УЖЧЕНКО, канд. філол. наук,  
Ворошиловгр. пед. ін-т

## СЛОВА-СИМВОЛИ В НАРОДНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Дослідження багатьох учених — О. О. Потебні, О. М. Афанасьєва, М. І. Костомарова, І. М. Вагилевича, М. Ф. Сумцова, В. О. Сиротіної, С. Я. Єрмоленко та інших переконують, що апарат символів слов'янських мов різноманітний і розгалужений. Проте навіть у близькоспоріднених культурах і мовах їх склад неоднаковий: «В українській культурі (фольклорі) давня народна символіка залишилась у значно більшому обсязі, ближче до своєї первозданності, ніж у російському фольклорі і культурі в цілому»<sup>1</sup>.

Основу української символіки складають загальноживані слова — назви птахів (*зозуля, голуб, сокіл*), атмосферних явищ (*хма-*

ра, туман, дощ), небесних світил (сонце, місяць, зірка), різних кольорів і дій (білий, чорний, зелений; пити, в'янути, зав'язнути) тощо. Дуб і явір стали символами чоловіка (юнака), бджола уособлює працьовитість, підкова посилається на щастя.

Окремі види (жанри) уснопоетичної творчості відрізняються своїм набором слів-символів. Поняття простору, наприклад у піснях, передається словами *гай, діброва, луг, ліс, берег, річка, море, поле, дорога, стежка, шлях*<sup>2</sup>. Однак у фразеології продуктивні лише три останні: *стежку згубити, протоптувати стежку до серця; битий шлях, відрізувати шляхи кому; забувати дорогу, дорога терном поросла*. Особливою фразотворчою активністю відзначається слово *дорога*. Вона асоціюється з лінією життя, з долею людини, владчею, а сам символ ускладнюється всілякими народними прикметами, оберегами, повір'ями. Вислови *стояти на дорозі, заступати дорогу* відбивають давнє переконання людей про дію зловорожих сил. О. М. Афанасьєв, зокрема, так пояснював символічно-містичний смисл фразеологічної одиниці (ФО) *дорогу переходити кому*: «Можливо, тут ховається основа повір'я, за яким перехрестя (там, де одна дорога перетинає іншу) вважаються за місця небезпечні, за постійні зборища нечистих духів»<sup>3</sup>. З'ясовуючи вислів *не варт доброму дороги перейти*, І. Я. Франко теж указав на народну прикмету: «віра в «перестріт», себто в те, що кому лихий чоловік переїде дорогу, тому трапиться нещастя» (Фр.).

Є два значення слова *перестріт*. Так, вислови *боїться, щоб йому завць дороги не перебіг* (Ном.), *щоб завць дороги не розбив* (УНІП), (перейти) *з порожніми відрами* (Ном.) як прикмети невдачі протиставляються «щасливим» ознакам — *вповні перейти дорогу* (Грінч.), пор.: «Ти дорогу перейшла, Повні відра похитнула» (М. Рильський).

Символ, як відомо, дифузний, чітко не окреслений, багатозначний. Та ж дорога — щось настелене, а звідси дорога — *як тканина, рушник, пояс, килим*; діал. *дорога ми сі стелит* (Фр.); *полотном дорога!* Сучасне зле побажання *скатертю дорога!* за природою енантіосемічне. В О. Потєбні воно було прямо протилежним: «побажати скатертю дороги, тобто гладкої дороги і щасливої путі»<sup>4</sup>. Символізм, як справедливо зазначав О. Потєбня, довго живе в прикметах, забобонах<sup>5</sup>.

Слова-символи практично зближуються з смисловими центрами ФО. Не випадково вже в першому етимологічному словнику української фразеології «Галицько-руські народні приповідки» І. Я. Франко нерідко розкривав значення символу як мотивуючої ознаки ФО. Наприклад, біля лексеми *билина* знаходимо пояснення — «символ сироти», біля *биття* — «виховання, наука», а *сорока* є «символом говірливості і самопохвальби, особливо жіночої». Експлікація образу стає в дослідника робочим прийомом етимологізування ФО: *хитрий як лисиця* («лис являється скрізь символом хитрості»); *дурний як цап* («символ дурноти є баран або вівця»); *вільний як птах* («птах — символ свободи, бо може летіти, куди хоче»).



Найвиразніше, як зазначають дослідники (В. Матезіус<sup>6</sup>, В. О. Сиротіна<sup>7</sup>), символи мотивують фразеологізовані порівняння типу *товстий, як бочка; білий, як сніг; упертий, як осел; глухий, як пень*, хоча й тут символізм виявляється «багаторізноманітно». Молоду, гошу дівчину порівнюють із зорею або калиною, маківкою або огірочком, з квіточкою чи літом: «Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму *гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо*» (І. Нечуй-Левицький). Вимагає пояснення образ-символ *горіх*. Так, у біломорських говірках почуємо: «Невеста была *как орехово ядрышко*» (рос.: ядерний — «дозрілий, з повним ядром» — про горіх; укр.: ядерний — «здоровий, міцний» — про людину, «налітий, соковитий» — про плоди). Раніше поняття краси значною мірою вбирало в себе і поняття здоров'я. На батьківщині Франка говорять — *здоров як горіх*. За Франковим «Ой ти дівчино, з горіха зерня» — добре знання народної символіки. Не випадково приповідку *дівча як горіхове зерня* автор пояснив: «здорове, гарне, миле» (Фр.). У влучного, прекрасного порівняння з *горіха зерня*, як бачимо, — глибокі народні корені.

Спостереження над символами цього ряду в інших слов'янських мовах, наприклад у чеській, показують, що поряд із спільними образами — яблучко (*jabličko*), ягода (*jahoda*), рожа (*říže*), жодна з них має і свої репрезентанти. У чехів дівочу красу уособлюють також персик (*děvče jako broskev* «дівчина як персик»), гвоздика (*děvče jako kafařiat* «дівчина як гвоздика»), що не властиве нашій мові. Молода, струнка красуня в нас верба, тополя чи смерічка, в росіян — берізка, в чехів — берізка або піхта.

Відомі великому мовному загалу символи виступають поряд з ширше чи вужче локальними, діалектними. Так, відмову женихові під час сватання символізують вручені при цьому предмети, які дещо евфемізують неприємну для всіх дію. Повсюди добре відомі жартівливі ФО *давати (підносити) гарбуза (печеного), коли б вам гарбуз не покотився!*: «Пішов би я сватати, та *гарбузом пахне*» (П. Чубинський); «Ось і тепер дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів *гарбузами годує*» (М. Стельмах). Значення «відмовляти» і «одержати відмову» зберігають і ФО з діалектним словом кабак «гарбуз»: «Наталка многим женихам *піднесла печеного кабака*» (І. Котляревський); *діставати (печеного) кабака*. У бойків роль гарбуза виконує овечий сир — бринза. *Прикітити бриндзу* (Онишк.) у них те ж саме, що і *прикотити гарбуз*.

Символічна відзначеність у межах однієї мови і її говорів є певною мірою явищем стабільним, однак не замкненим їх кордонами. Розглянемо це детальніше.

Так, «гарбузові» символи не чужі також південноросійським говорам. Характерно, що вміщуючи в словнику ФО *поднести жєниху арбуз*, В. І. Даль застерігає: «арбуз» тут «малорус. гарбуз», тобто «тыква» (Даль). У донському *поднести гарбуз* (СРДГ) теж швидше треба розуміти українське *гарбуз*, а не *кавун*. Паралельно тут уживаються й вислови зі словом *чайник*: «Ну, ана йиму *чайник прицьпила*, гарбус паднесла: отказала» (Даль). Подібні формули

відмови діалектологи фіксують і в дещо віддалених — курських говірках, пор.: *чайник навесить, чайник навлязть* (КС).

У білоруській мові «гарбузові» мотиви відзначають А. С. Аксамітов і І. Я. Лепешев, причому останній прийшов до висновку, що *даць гарбуз каму* є запозиченням з української мови (ЖФ). На українське джерело зворотів *zjeść harbuza, harbuzy rozdawać, odprawić z harbuzem* (НКР) для польської мови вказує Ю. Кржижановський<sup>8</sup>.

Відмову під час сватання в поляків символізували гороховий вінок і чорнина (суп з крові тварин). Гороховий вінок (*wieniec grochowy, dać komu wieniec grochowy*) протиставлявся зеленому вінкові, що був «символом дівочтва»<sup>9</sup>. Чорнина (ще поливка — гусяча, сіра) формувала в польській мові просторе гніздо ФО: *nie spodziewam się czarnej polewki, dostał czarną polewkę, dostać gęsią polewkę, szarą polewkę otrzymał, szarej polewki podsunąć* (НКР) — подібно до нашого гарбуза.

Свідчення різних дослідників про запозичування ФО з лексемою-символом *гарбуз* із української мови, прилягання зон поширення цих одиниць до українського ареалу, а головне, численні фіксації цих висловів у фольклорі та широке їх компонентно-морфологічне варіювання в усному мовленні є переконливим доказом, як показують студії М. І. Толстого та В. М. Мокієнка<sup>10</sup>, споконвічності «гарбузових» зворотів в українській словесній культурі — тут перебуває їх центр іррадіації.

Українська фразеологічна символіка відмови збагатилася й західномовними витворами. Так, у німецькій мові широко побутують розмовне *einen Korb bekommen* («одержати корзину») і літературне *einen Korb geben* («дати корзину»). Юні німкені спускали з вікна корзину, в якій сидав претендент на руку, щоб на випадок згоди бути піднятим наверх. Нелюбові ж подавали її з ледве прикріпленим дном, і той, звичайно, провалювався (Мих.). «Кошикові» формули відмови (*Korb* — «корзина, кошик») через західнослов'янські мови дійшли й до української у висловах *давати* (*діставати, дати, дістати*) *відкоша* «давати — діставати відсіч» (при сватанні). Так розширюються синонімічні ряди фразеологізмів-символів. А численні діалектні чи індивідуально-авторські різновиди лексичного наповнення аналізованої теми відмови — пор. ще укр. *втяти* (*притягнути*) *гарбуза, піднести печеного гарбуза* (Ном.), *гарбуза підсунути* (Уд.), *гарбузи поділити* (О. Гончар); рос. *рогатку дать, голоवेशку дать* (СРНГ), *шест получить* (Бот.), *приехать с бутлом* (бут — «опара») «одержати відмову при сватанні» (СРНГ), *клин привез* (СРНГ), *калитку* (калитка — «пиріг; млинець») *сється* (СРНГ) та ін. — виразно засвідчують роль екстралінгвістичних чинників у становленні подібних ФО, про тісний зв'язок слів-символів з внутрішньою формою фразеологізмів-символів.

Символічно значущими є звичайно слова, що вийшли за межі конкретної ситуації, тексту (мікроконтексту), жанру (стали «трансжанровими»), набули зображувальної, пізнавально-світлоглядної відзначеності. Лисниця хитра, а вовк жадібний чи безжалісний не лише

у ФО, а й в казках, легендах, народних піснях, загадках. Багато з них виходить не тільки за межі однієї мови чи споріднених мов внаслідок запозичень, а й є питомими в них здавна. Так, заєць однаково «сміливий» в українців: *трястися як заєць, на заячих правах*; у росіян: *пуглив как заяц, душа зайцем в лес убежала*; у білорусів: *заячая душа*; у поляків: *łękliwy jak zając* (лякливий як заєць), *zajęcze poty* (страх); у чехів: *spát jako zajíc* (спати як заєць, тобто «чутливо»), *být vylekaný jako zajíc* (бути наляканим як заєць); у французів: *cougir comme un lièvre* (бігти як заєць), *aller un lapin* (іхати зайцем, тобто «всього боятися» — про безбілетного пасажера). Порівняння *полохливий як заєць* зустрічається вже в давньогрецьких письменників Лукіана і Апостоля (Тимош.).

Символи нерідко виявляють ознаки системної впорядкованості: день протистоїть ночі, вогонь — воді, чорне — білому, щит — мечу. Все, що ліве, — погане (*встати з лівої ноги, лівий заробіток*), а праве — гарне (*права рука, бути правою рукою*). На відміну від лексики, у деяких розрядах ФО компоненти протиставляються на основі різних семантико-символічних ознак у межах замкнених утворень, тобто зберігають символічну маркованість кількох складників ФО.

Так, наприклад, зоофразеологізми можна проілюструвати такими прикладами: 1) «сила — слабкість»: *вовки та вівці, вовк в овечій шкурі; і вовки ситі, і кози цілі, уперта коза вовку користь; пожалів вовк кобилу; вовчий рот, заяче серце*; 2) «груба сила — хитрощі»: *вовчий рот, лисячий хвіст*; 3) «хитрощі (розум) — полохливість»: *лисяча хитрість, заяче серце* «хитрий, але боягуз»; 4) «хитрощі (хижість) — простакуватість (беззахисність)»: *лиса вбили, а курям радість; лис спить, а курей бачить*.

Подібні зіставлення уможливлені складнішою порівняно з лексемами будовою ФО. В мінімальному, внутріфразеологічному контексті відбиваються усталені системні співвідношення, що набули в народній свідомості статусу лексичних символів ще на дофразеологічному рівні. Проте на ФО нашаровуються ще й додаткові екстралінгвістичні моменти, а звідси й складність всього семантико-коннотативного параметра надслівного виразу, його смислова збагаченість. Так, у ФО *вовчий рот, лисячий хвіст* інградієнти «вовчий» і «лисячий» формують в основному загальне протиставлення; нюансування ж здійснюють компоненти «рот» (зажерливість, хижість, страх) і «хвіст» (запобігання, удаваність, нещирість, відданість, лицемірство). Символи перетворюються у «нервові вузли, дотик до яких будить у нас ряди певних образів,— справедливо відзначав О. М. Веселовський, — в одного більше, в другого менше; в міру нашого розвитку, досвіду і здібності множити і поєднувати викликані образом асоціації»<sup>11</sup>. У нашому прикладі «ряди певних образів» постають, зокрема, також як наслідок асоціацій із зворотами на зразок *вертити хвостом, замітати хвостом слід, підгортати хвіст, хвостом війнути* з відчутною пейоративною коннотацією.

Символи хоч і стійкі, але безперервно перебувають у русі: періодко поєднуючи традиційні елементи з сучасними ознаками як ніхами соціального поступу, народжуються нові символи (*Червона зірка, Червона субота; Серп і Молот*). Інші зберігають свою активну фразотворчість, звільняючись від їх містичного обарвлення, але утримуючи народну основу. Так, здавна поріг вважався пограничною лінією, що відділяла «місцеперебування родичів і їх пенатів від усього іншого світу»<sup>12</sup>. Переступивши поріг, кожний ставав під захист домашнього вогнища. Через поріг не віталися і не прощалися, не бесідували і нічого не подавали один одному. Ось чому ще й зараз так багато ФО об'єднуються навколо цього слова. У СУМі знаходимо: *з порога, і на поріг не пускати, переступити поріг чий, високі пороги, оббивати пороги, тільки за поріг та ін.* «*Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги!*» — приказує Микола Джеря, вбачаючи в них і своє дворище, і сім'ю, і батьківщину. І не випадково, бо пороги в народній уяві — «символ дому, житла».

Нарешті, є й такі символи, що відходять на другий план, звужуючи комунікативно-зображувальну сферу застосування, поступово втрачаючи мотивацію і асоціативні зв'язки. Відповідно послаблюються і їх фразотворчі можливості.

Чільне місце в давній народній символіці посідала, зокрема, осика. З нею пов'язувалися найрізноманітніші вірування, звичаї, обереги. На деякі з них указали, наприклад, О. М. Афанасьєв і Г. О. Булашов. Так, щоб вовкулаки і відьми не ссали молоко в корів, клали вирвану з коренем осику або ставили осиковий пруч. На Україні вірили: якщо зробити огорожу навкруг обори, де стоять вночі корови, з осикових кілків, то вони будуть захищені «від порчі». Чехи вражали зміїв саме осиковим кілком, а українці і серби висмикували ним на полі «зачаровані колоски»<sup>13</sup>.

Зараз уже важко віднайти причину такої «всемогутності» осики — її корені в давній міфології. Можливо, в становленні символу зіграв свою роль смак цього дерева (рос. *горькая осина*); «гіркий» пов'язується з «горіти», первісно — «палючий, пекучий» (ЕСУМ). О. Потебня поєднував гіркоту полину і рос. осини як ознаки важкої неприємної справи, поганого (гіркого) життя<sup>14</sup>.

Фразеологічні «осикові» структури — раніше, безсумнівно, більш численні — можна звести в основному до трьох тематично-структурних моделей.

1. Різні види злих побажань: *Нехай йому осина; Гі на тя, пек тобі, осина!; Пек та осина!; Нехай йому осичина! — ...осина!; Цур тобі, пек тобі, осина тобі! ...гірка!* (Ном.); *Бодай ти осинище! Осина би ти! Бодай ти осина! Пек ти, бідо, осина ти!* (Онишк.)

Б. Грінченко так прокоментував вираз *А матері твоїй осичина!*: «...побажання, щоб мати того, кого лають, була пробита, як відьма, осиковим колом» (Грінч.). Дещо по-іншому розумів подібний зворот (*на осину б його!*) В. І. Даль: на осині вішали собак, які не сприймали мисливське ремесло. До цього приєднався і Ю. А. Гвоз-

дарев<sup>15</sup>. Однак, зважаючи на стійкість і вживаність цього образу в народній творчості, можна припустити ширшу символічну семантику — гірке, лихе, страшне дерево.

2. Представлені в літературних мовах і діалектах ФО, символічна основа яких пов'язана з образом забитого осикового кілка: укр. *вбити (забити) осиковий кілок* (СУМ), *колом йому в спину!* (Якщо вмерло непевне) (УНІП), *осиковий му кіл у серце!* (Фр.), *прибити осиковим кілком* (Г. Квітка-Основ'яненко), *вгатити осиковий кілок* (В. Речмедін); рос. *вбивать (забивать) осино́вый кол в могилу кого, чего* (ФСРЯ), діал. *колом тебе в землю!*, *колом тя в горло (по горлу)!* (СРНГ).

Такі вислови пов'язують із звичаєм пробивати в могилі осиковим кілком усіх «непевних» (самогубців, відьом, упирів, чаклунів і под.), щоб вони не могли піднятися і стати причиною «великих загальних нещасть»<sup>16</sup>, не з'являлися ночами в домі і не завдавали «зла людям»<sup>17</sup>. Саме на це натякає й Леся Українка вустами дядька Лукаша: «Я, небоже, знаю, як з чим і коло чого обійтись: де хрест покласти, де осіку вбити...» («Лісова пісня»), а Шевченкові рядки «Росте в полі на могилі Осика заклята, Отам відьма похована...» треба розуміти так: колись увіткнутий у могилу кілок проріс деревом.

3. Різноструктурні «осикові» порівняння, що передають особливе хвилювання, полохливість, переляк: *дрожати як лист на трепеті (на осіці), труситься як осичина* (Ном.); *телепає сі, як трепетів лист, трісе сі, як осика (гий восика)* (Фр.); *тремтить як осиковий лист; ...як лист на осичині* (Панас Мирний); «Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі» (М. Коцюбинський). Причину цього вчені-ботаніки пояснюють просто. Осикові листки мають довший за себе хвостик і особливу форму, а тому чутливі до найменшого подиху вітерця. Проте народна уява поєднала цей факт з християнською легендою, ніби саме на осіці повісився міфічний Іуда (Ном.), а тому дерево й тремтить з переляку. За другою версією, на осиковому хресті розп'яли Ісуса — відтак вона вже труситься нібито від сорому<sup>18</sup>. Словом, славу заклітого, лихого дерева осика виправдовує і тут.

Таким чином, ФО як засоби вторинної номінації, образна основа яких формується за участю слів-символів (мовних знаків предметів, ознак, дій із символічним значенням), є принаймні четвертим зрізом предметно-вербального комплексу: 1) окремі реалії, явища, властивості і ознаки реалій (денотати); 2) слова прямої номінації; 3) слова-символи як знаки предметів і 4) фразеологізми-символи. В останніх слова-символи, виступаючи семантико-змістовим центром, формують (мотивують) часом просторі гнізда (ряди) ФО. Представлена в різних літературних жанрах, усному мовленні, в діалектах і фольклорі, фразеологія підтверджує не тільки давність символів, а й їх відчутну системну організацію (синонімічні ряди, антонімічні зіставлення, спільність образів для ряду мов); їй властиві такі риси, як радіювання зворотів од певних центрів, співіснування в окремих регіонах загальновідомих і говірко-

вих висловів. При всій традиційності народної символіки її лексичні і фразеологічні маніфестанти засвідчують своє «живе життя» в синхронії і діяхронії.

### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

*Бот.* — *Ботина Л. Г.* Диалектная фразеология Переславского района Ярославской области // *Вопр. фразеологии.* Самарканд, 1977. Вып. 12. *БС* — *Ботина Л. Г., Санжарова В. П.* Материалы для диалектного фразеологического словаря (с. Будки Курской обл.) // *Вопр. фразеологии.* Самарканд, 1975. Вып. 8. *Грінч.* — *Грінченко Б.* Словарь української мови: В 4 т. К., 1907—1909. *Даль* — *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1881. *ЕСУМ* — *Етимологічний словник української мови:* В 7 т. К., 1982. Т. 1. *ЭСФ* — *Лепешай І. Я.* Етымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мінск, 1981. *Мих.* — *Михельсон М. И.* Русская мысль и речь. Свое и чужое: Опыт русской фразеологии: В 2 т. СПб., 6/г. *Ном.* — *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб., 1864. *Оншк.* — *Оншикевич М. Й.* Словник бойківських говірок: У 2 т. К., 1984. *СРДГ* — *Словарь русских донских говоров:* В 3 т. Ростов н/Д, 1975—1976. *СРНГ* — *Словарь русских народных говоров /* Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сорокалетова. Л., 1965—1985. *СУМ* — *Словник української мови:* В 11 т. К., 1970—1980. *Тим.* — *Тимошенко И. Е.* Литературные первоисточники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок. К., 1897. *Уд.* — *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови: В 2 т. К., 1984. *УНІП* — *Українські народні прислів'я та приказки.* К., 1963. *Фр.* — *Галицько-руські народні приповідки:* В 3 т./Укл. І. Франко. Львів, 1901—1910. *ФСРЯ* — *Фразеологический словарь русского языка.* М., 1968. *НКР* — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowowych polskich /* Pod red. J. Krzyżanowskiego. Warszawa, 1969—1972.

<sup>1</sup> *Иванов В. В., Панькин В. М., Филиппов А. В., Шанский Н. М.* Еще раз о традиционной поэтической символике // *Рус. яз. в шк.* 1978. № 3. С. 63—64. <sup>2</sup> *Єрмоленко С. Я.* Скарбниця народного слова // *Мовознавство.* 1982. № 6. С. 66. <sup>3</sup> *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. М., 1866. Т. 1. С. 37. <sup>4</sup> *Потебня А. А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии // *І. О некоторых символах в славянской народной поэзии. II. О связи некоторых представлений в языке.* Х., 1914. С. 118. <sup>5</sup> *Его же.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1860. С. 60. <sup>6</sup> *Матезиус В.* Язык и стиль. М., 1967. С. 455—456. <sup>7</sup> *Сиротина В. О.* Поняття «символ» у лінгвістичному аспекті // *Укр. мовознавство.* 1975. Вып. 3. С. 55. <sup>8</sup> *Krzyżanowski J.* Mądrzej głowie dość dwie ślowie. Warszawa, 1975. Т. 1. S. 37—39. <sup>9</sup> *Ibid.* S. 12. <sup>10</sup> *Толстой Н. И.* К реконструкции праславянской фразеологии. М., 1973. С. 272—293. <sup>11</sup> *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. Л., 1940. С. 376. <sup>12</sup> *Афанасьев О.* Указ. соч. М., 1868. Т. 2. С. 114. <sup>13</sup> Там же. Т. 1. С. 486—576; *Булашев Г. О.* Украинский народ в своих религиозных воззрениях и верованиях. К., 1909. С. 394—396. <sup>14</sup> *Потебня А. А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. С. 17. <sup>15</sup> *Гвоздарев Ю. А.* Пусть связь речений далека. Ростов н/Д., 1982. С. 41. <sup>16</sup> *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. М., 1981. С. 143. <sup>17</sup> *Довнар-Запольский М. В.* Белоруссы: Этнографический очерк. Исследования и статьи. К., 1909. Т. 1. С. 286. <sup>18</sup> *Зорівчак Р.* Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. Львів, 1983. С. 72.

Надійшла до редколегії 15.02.86

Г. М. МУКАН, Г. О. ПІСКУН, кандидати філол. наук, Черкас. пед. ін-т

СЛОВОТВІРНІ ГНІЗДА З КОРЕНЯМИ ПРИКМЕТНИКІВ  
НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ

У системі словотворчих ресурсів сучасної української літературної мови заслуговують на увагу ад'єктивні кореневі морфеми. Особливою продуктивністю відзначаються корені непохідних з сучасного погляду якісних прикметників на позначення кольору. Серед них є назви чітко виявлених основних кольорів (*білий, чорний, синій, червоний, жовтий, зелений, фіолетовий, голубий, коричневий*) та їх відтінків (*багряний, палевий, бурий*). Відтінки позначаються також складними утвореннями з першою частиною *світло-, темно-, блідо-, густо-*: *світло-зелений, темно-синій, блідо-жовтий, густо-червоний*.

Частина прикметників — назв кольорів знаходиться в антонімічних (*білий — чорний*) та синонімічних (*червоний — багровий — багряний; коричневий — карий — гнідий; рудий — рижий; голубий — блакитний*) відношеннях.

Члени синонімічних гнізд розрізняються синтаксичною валентністю. Так, прикметники *червоний, коричневий, жовтий* та інші сполучаються з будь-якими іменниками — назвами предметів відповідного кольору. А прикметники *карий, гнідий, русий, рум'яний, половий, буланний* та деякі інші, близькі за значенням до широко-вживаних, відзначаються обмеженою синтаксичною валентністю: *карі очі, гнідий кінь, русий чуб, рум'яне обличчя, яблуко, полові воли* тощо.

Прикметники з широкою комунікативною функцією, багату синтаксичною валентністю здебільшого полісемічні. Велику кількість лексико-семантичних варіантів мають, наприклад, прикметники *білий, чорний, червоний, синій, зелений, жовтий* та ін.

Різняться прикметники на позначення кольору також системою словотворчих гнізд, або полів, які неоднакові за обсягом, способами творення похідних слів, використанням словотворчих засобів, особливостями реалізації семантичних значень тощо.

Розглянемо з цього погляду словотвірні гнізда деяких антонімічних та синонімічних назв кольорів.

Антонімічну пару становлять широко вживані багатозначні прикметники *білий і чорний*. Прикметник *білий* є організуючою верши-

пою найбільшого словотвірного гнізда, що за матеріалами словника української мови (В 11 т. К., 1970—1980) та Орфографічного словника української мови (К., 1975) включає 254 похідних — 101 іменник, 62 прикметники, 70 дієслів, чотири прислівники.

Основними для частиномовного, лексемного та дериваційного значень членів словотвірного гнізда з коренем *-біл-* є два семантичні компоненти прикметника *білий* — інваріантний (назва кольору) і один з варіантних («ворожий Радянській владі», «контрреволюційний»). Останній зазнав помітних структурно-семантичних змін, має вже затемнені семантичні зв'язки з домінантним значенням, перебуваючи на стадії заміни полісемічних відношень з ним на омонімічні (вони входять до різних синонімічних рядів та антонімічних пар: 1. *білий* на позначення кольору синонімів не має; *білий* у варіантному значенні — ворожий, контрреволюційний; 2. *білий* — чорний; *білий* — червоний).

Більшість елементів характеризованого словотвірного гнізда об'єднується коренем *-біл-* в інваріантному значенні (до 240 утворень). Ці похідні слова неоднорідні в семантичному і стилістичному відношеннях. Навіть на першому дериваційному ступені одним притаманна відповідність домінантному значенню (*білизна, білисть*), другим — певні експресивно- та функціонально-стилістичні особливості (*біленький, білля*), третім — помітна трансформація компонентів значення (*білок, білувати, білодеревець*), четвертим — затемнення або й утрата семантичних зв'язків із твірним (*білка, білуга, білуха*). Останні є цікавим об'єктом дослідження дериваційної історії похідних.

Корінь *-біл-* в інваріантному значенні є вихідним для цілого ряду твірних, які, залежно від їх комунікативно-інформаційної функції й місця в системі дериватів, створюють більші або менші за кількістю елементів і семантичною розгалуженістю мікрогнізда, в яких оптимально виявляються і концентруються всі диференційні й семантичні ознаки словотвірного гнізда.

Цікаво в цьому плані зіставити мікрогнізда з мотивованими домінантами *біліти* і *білити*, які мають неперехідне (*біліти*) і перехідне (*білити*) значення.

Дієслову з формантом *-і-* притаманна регулярна полісемія з двох елементів — «набувати ознаки, позначуваної основою» і «виявляти ознаку, позначену основою». Словотвірне гніздо цього дієслова порівняно бідне: включає шість дериватів другого і третього ступенів. У ньому — два іменники (*біління, побіління*), вісім префіксальних дієслів (*побіліти, забіліти, збіліти, забілітися* та ін.) з загальнорезультативним значенням. Між лексико-семантичними варіантами дієслова *біліти* виявляються відмінності валентних показників: варіант з першим значенням не поєднується, наприклад, із префіксом *за-*, з другим — із префіксом *з-* (*забіліти вдалині, збіліти від страху*). Дієслово з другим значенням (*збіліти*) не поєднується з постфіксом *-ся*.

Значно багатшим з кількісного, частиномовного та структурного поглядів є мікрогніздо з домінантою *білити*. Воно охоплює



понад 60 дериватів: 16 другого, близько 30 третього і 15 четвертого ступенів творення. Серед них переважають дієслова (30 утворень, з яких 10 дієприкметників) та іменники (понад 20), є кілька прикметникових утворень (*білильний, вибільний, пробілений* та ін.).

Безпосередньо дієсловом *білити* мотивуються префіксальні дієслова із загальнорезультативним (*підбілити, забілити, вибілити* і т. п.), постфіксальне із зворотним (*білитися*) значеннями та іменники із загальним словотвірним значенням опредмеченої дії (*білення*), приміщень (*білильня*), предметів (*білило*).

На третьому дериваційному ступені переважають іменники, утворені формантами *-ни(я)*, *-к(а)* від префіксальних дієслів. Ці деривати мають словотвірне значення опредмеченої дії (*забілення, побілення, перебілення, забілка, пробілка, перебілка* та ін.). Інші позначають назви осіб за їх діяльністю, утворювані суфіксами *-ник* і *-ниц(я)* (*пробільник, пробільниця, вибільник, вибільниця*). Два іменикові деривати — безафіксні утворення. На третьому дериваційному ступені є також мотивовані префіксальними дієслівними основами дієприкметники і дієслова, утворені суфіксом *-ува-*, із значенням множинності (*вибілений, забілений; вибілювати, перебілювати*), а також прикметники *вибільний, білильний*.

Деривати четвертого ступеня — переважно іменники з словотвірним значенням опредмеченої дії, утворені суфіксом *-ння* від префіксальних дієслів з суфіксом *-ува* (*забілювання, перебілювання, пробілювання*), прикметник, мотивований іменником *пробіл*, та дієприкметники *недобілений, добілений*.

Словотвірне мікрогніздо кореня *-біл-* із значенням «ворожий Радянській владі», «контрреволюційний» охоплює 15 із 254 дериватів з коренем *-біл-*. Усі похідні з цим лексико-семантичним варіантом кореня — іменники (вісім — першого, два — другого, один — третього ступенів) та прикметники (два другого, два третього ступенів).

Усі ці деривати, за винятком застарілого розмовного *біляк*, — композити, утворені на базі атрибутивних синтагм, в яких прикметник *білий* узгоджений з іменником — основою композита. Більшість із них корелює з іменником твірної синтагми: *білоемігрант* — *білий емігрант*, *білокозак* — *білий козак*. Окремі деривати мікрополя являють собою складносуфіксальні утворення: *білогвардієць, білогвардійський*.

Багатовалентним є й антонімічний до *-біл-* корінь *-чорн-*, словотвірне гніздо якого складається з 160 похідних, з яких 68 іменників, 54 прикметники, 34 дієслова, чотири прислівники.

Ми не будемо аналізувати всі деривати цього словотвірного гнізда. Зупинимо свою увагу лише на іменникових простих утвореннях з коренем *-чорн-*, зіставляючи їх з відповідними дериватами, організуючою вершиною яких є антонімічний корінь *-біл-*.

Аналізованими прикметниками мотивуються іменникові суфіксальні деривати із словотвірним значенням «носій ознаки» і «опредмечена абстрагована ознака». Узагальнене значення «носій ознаки»

реалізується з коренем *-біл-* — 21, а з коренем *-чорн-* — 12 словотворчими моделями. Показовими для характеристики словотвірної валентності обраних коренів є група відад'єктивних іменників — назв тварин. Вони мають корінь *-біл-* з двома суфіксами чоловічого (*білан, біляк*) і чотирма жіночого (*білиця, білка, білуга, білуха*) роду, корінь *-чорн-* тільки з двома суфіксами чоловічого роду (*чорниш, чорнюк*). Усі ці деривати мотивуються домінантним значенням прикметників, хоч багато з них семантичний зв'язок з прикметниками уже втратили.

Назви опредмеченої абстрагованої якості з коренями *-біл-*, *-чорн-* складають чотирихлівні ряди дериватів. Це словотвірні синоніми, певні відтінки у значенні яких іноді мотивуються різними лексико-семантичними варіантами прикметника. Відприкметникові іменники *білість, білизна, білина, біль* різняться ступенем використання. Частіше вживані з них *білизна* і *білість*. Іменник *біль*, крім значення абстрагованої ознаки, має ще два значення — «білі нитки» і «біла іржа». Синонімічними утвореннями з коренем *-чорн-* є слова *чорнота, чорність, чернь* (заст.), *чорнява* (діал.). Іменник *чорнота* має три значення — темний колір, темрява і застаріле значення «чернь».

Серед словотвірних синонімів з коренями *-біл-* і *-чорн-* тільки по два однотипних утворення: *білість, чорність* і *біль, чернь*. Інші творяться за різними моделями: корінь *-біл-* поєднується з суфіксами *-изн(а), -ин(а)*, корінь *-чорн-* — з *-яв(а), -от(а)*. Словотвірна синонімія властива й іншим іменниковим дериватам: *білка* і *білиця; чернюк* і *чернь*. Вона зумовлена, очевидно, дією аналогії і характерною особливістю валентних відношень коренів з дериваційними елементами, що є носіями певних словотвірних значень.

Семантично багаті безафіксні іменникові деривати з коренями *-біл-*, *-чорн-*. Усі вони мотивуються інваріантним значенням прикметників, проте досить часто мають різну семантичну структуру — стають омонімами: *біль* — «білі нитки», «біла пряжа», *біль* — «біла іржа, хвороба хрестоцвітних»; *чернь* — «сплав для художнього оздоблення металевих виробів», *чернь* — «низи суспільства», *чернь* — «птах родини качиних».

Серед іменникових дериватів з коренем *-біл-* і *-чорн-* словотвірна омонімія представлена досить широко: *білізна* — вироби з тканини, *білизна* — риба, *біляк* — заєць, *біляк* — гриб, *біляк* — заст. білогвардієць; *черниця* — монашка, *черниця* — рослина, *чорничник* — місце, поросле чорницею, *чорничник* — настояйка.

Зіставлення іменникових утворень з антонімічними коренями *-біл-* і *-чорн-* показує, що сполучуваність кореня *-біл-* з іменниковими суфіксами ширша порівняно з коренем *-чорн-*, що зв'язано, очевидно, з особливостями семантики цього кореня.

З метою виявлення ступенів продуктивності різних прикметникових коренів, особливостей творення похідних від них слів ми дослідили словотвірні гнізда ще двох груп близьких за значенням прикметників: 1. *червоний, багряний, багровий*; 2. *синій, голубий, блакитний*.

Домінантні прикметники *червоний* і *синій* відзначаються багатшою, ніж інші члени цих синонімічних рядів, семантичною структурою, ширшою комунікативною функцією. Так, прикметник *червоний* з інваріантним значенням одного з кольорів спектра означає також темно-рожевий колір обличчя, яким воно стає від припливу крові, вживається також у переносному значенні «революційний», входить до ряду складених термінів (*червоне дерево, червоний фосфор*).

Прикметник *синій*, крім інваріантного (забарвлення одного з кольорів спектра) теж має варіантні значення — який цвіте квітками такого кольору, який дуже зблід, змарнів або почервонів (*синій ніс*), входить до складених назв (*синій люпин*).

Словотвірні гнізда домінантних прикметників *червоний* і *синій* значно багатші, ніж інших членів їх синонімічних рядів (пор.: *червоний* — 93, *синій* — 98; *багряний* і *багровий* — 34, *голубий* — 13, *блакитний* — 12 утворень).

За частиномовною приналежністю серед відад'єктивних похідних наявні прикметники, іменники, дієслова і прислівники. Прості деривати мотивуються непохідними чи похідними простими твірними основами: *червонюк, червоніти, засинітися, голубизна, блакить, обагрити*. Складні походять від складних основ (*синьоокість < синьоокий*) або атрибутивних сполучень іменника з прикметником (*синьоцвіт < синій цвіт, голубоокий < голубі очі, червонофлотець < червоний флот*).

Похідні прості прикметники першого дериваційного ступеня виражають ознаки з відтінком здрібнілості (*червоненький, синенький, голубенький, блакитненький*), неповноти (*червонястий, червонявий, синястий, синявий, блакитнуватий*) або значної міри (*пречервоний, пресиній*) якості. Від прикметників *багряний, багровий* таких форм немає.

Складні прикметники мотивуються переважно атрибутивними еполученнями іменників з прикметниками *червоний, синій* (*червоновидий, червонолистий, червонопрапорний; синьоокий, синьогрудий, дореволюційне синьомундирний*). Основи прикметників *голубий* і *блакитний* сполучаються лише з основою іменника *око* (*голубоокий, блакитноокий*), а основи прикметників *багряний, багровий* до складу композитів не входять. У прикметниках на позначення відтінків назва основного кольору в постпозиції: *темно-синій, густо-червоний, сіро-голубий*.

Прості відад'єктивні іменники першого ступеня творення позначають здебільшого абстраговану якість. Утворюються суфіксальним і безафіксним способами від усіх прикметників розглядуваних груп: 1. *червоність, багровість, багряність, голубінь, синизна, голубизна, синява*, діал. *синьота*; 2. *червінь* (*рум'янець*), *синь, блакить, багрянь, багра*. Серед суфіксальних утворень зустрічаються також назви речовин (*червінька, синька, синило*), предметів та інших явищ (*червінець, багрянця, синітка, синець*), людей (*червонець* — «воїн»), тварин і рослин (*червонюк, синець, синюха, синяк*).

Частина цих відад'єктивних утворень відзначається багатозначністю. Це деривати з коренем *-син-*, що пояснюється частково багатозначністю твірного прикметника. Так, іменники *синява* і *синь*, крім синього кольору, позначають ще синій простір, синюватий відтінок шкіри (*синява*), синю фарбу, назву деяких руд (*синь*). Багатозначні також однокорінні з ними відад'єктивні утворення *синька* (фарба, копіювальний папір, руда), *синяк* (посиніле місце, рослина, гриб), *синець* (посиніле місце, риба, волошка), *синюха* (синювате забарвлення шкіри, трав'яниста рослина, посиніле місце). Серед похідних від інших прикметників полісемічних утворень мало (*червінь* — фарба, барва, рум'янець).

Різні семантичні складники полісемічних відад'єктивних утворень цих двох словотвірних гнізд мотивуються у більшості випадків домінантними значеннями прикметників *синій*, *червоний* як назв певних кольорів спектра (*синь*, *синява* — на позначення кольору, *синька* — фарба, *синяк* — рослина, *червінь* — барва, фарба).

Але значення посинілого місця (*синяк*, *синець*), синюватого відтінку під очима (*синява*), рум'янцю (*червінь*) пов'язані з семантичними варіантами прикметників *синій* (який зблід або почервонів) і *червоний* (темно-рожевий колір обличчя). Іменник *червонець* (воїн) мотивується переносним значенням «контрреволюційний».

Майже кожне багатозначне слово розглядуваних словотвірних гнізд входить у кілька синонімічних рядів: 1. *синь* — *синява* — *синизна* — діал. *синька* (синій колір); 2. *синь* — *синька* (фарба); 3. *синець* — *синяк* (посиніле місце).

Складні іменники першого дериваційного ступеня творяться лише від прикметників *червоний*, *синій*. Це здебільшого складносуфіксальні утворення, що мотивуються атрибутивними сполученнями: *червонодеревець*, *червононіжка*, *червонофлотець*, *червоноармійка*, *червонозем*; *синьоцвіт*, *синьоцвіття*, дореволюційне *синьомундирник*. Деякі утворення мотивуються варіантним значенням прикметника *червоний* — «контрреволюційний» (*червоноармієць*, *червонофлотець*).

Зовсім мало дієслів і прислівників першого ступеня творення.

Від усіх прикметників обох синонімічних рядів наявні неперехідні дієслова: *червоніти*, *багряніти*, *багровіти*, *багрити*, *синіти*, *голубіти*, *блакитніти*. Перехідні утворюються від *червоний*, *багрянний*, *синій*: *червонити*, *багрянити*, *багрити*, *синити*.

Від кожного прикметника є прислівник першого ступеня творення на *-о*: *червоно*, *багряно*, *багрово*, *синьо*, *голубо*, *блакитно*.

Утворень другого ступеня значно менше. Прикметники й іменники цього дериваційного ступеня мотивуються лише похідними основами з коренями *червон-*, *синь-*. Прикметники утворюються від основ похідних іменників з допомогою суфіксів *-н-*, *-ов-*, *-ин-*: *синюшний* < *синюха*, *синильний* < *синило*, *синяковий* < *синяк*.

Іменникові деривати другого ступеня означають опредмечену якість та дію. Вони мотивуються похідними прикметниками на позначення неповної міри якості кольорів *червоний* і *синій* (*червонуватість* < *червонуватий*, *синюватість* < *синюватий*) та дієсло-

У загальнолітературній мові більшість похідних із префіксом *супер-* є новотворами. Виникають і функціонують вони переважно в мові художнього і публіцистичного стилів. Деривати прикметникового словотвірного типу з цим префіксом у літературній мові репрезентовані меншою кількістю, напр.: *суперголосний, суперстислий, суперсучасний, супертвердий* та ін. Похідні цього типу означають таку якість, яка виходить за встановлені межі, що позначаються твірною основою, тобто вони називають нову, найвищого ґатунку властивість.

Гібридні утворення словотвірних типів з префіксом *супер-* наявні також у термінологічних сферах мови. У даній статті іменники-терміни представлені невеликою кількістю прикладів. Мотивуючими в них виступають переважно віддієслівні іменники — назви процесів. Поєднуючись з ними, префікс *супер-* означає «вторинний, повторний»: *суперобкладинка, суперобгортка, суперобмазування*.

У терміносферах дещо більше функціонує прикметникових утворень з цим префіксом. Базовими основами в них виступають якісні прикметники. Ад'єктивні гібриди, утворені за цією моделлю, означають «який перевищує встановлену в техніці, виробництві, природничих науках норму, межу, міру»: *суперкороткий, суперпотужний, супертонкий, суперчистий, супершвидкісний* та ін. Закріпленню в терміносферах цієї словотвірної моделі сприяло те, що в значення прикметників, до яких приєднується префікс *супер-*, уже включається відтінок ступеня. З цим значенням у терміносферах частіше виступають прикметники словотвірного типу з питомим префіксом *над-*. Нерідко ця препозитивна морфема приєднується до тих же основ, що і префікс *супер-*, пор.: *надкороткий* — *суперкороткий*, *надчистий* — *суперчистий*, *надпотужний* — *суперпотужний* та ін. Тут префікси *супер-* і *над-* синонімічні, але останній відзначається більшою продуктивністю і регулярністю.

За останніх років похідні словотвірних типів з префіксом *супер-* розширили сферу свого вживання, збільшилось також коло основ, з якими він став сполучатися, про що свідчать аналізовані гібридні утворення. Деривати з цим препозитивним елементом, утворені як від запозичених, так і рідномовних основ, по суті почали виступати в усіх стилях української літературної мови<sup>3</sup>.

Гібридні похідні словотвірних типів з префіксом *ультра-* близькі за значенням до утворень з префіксом *супер-*, але не тотожні їм. Вони означають високий ступінь вияву ознаки, названої мотивуючим словом, і мають додаткові семантичні відтінки.

Деривати з препозитивним елементом *ультра-* відносяться переважно до публіцистичної, суспільно-політичної та термінологічної лексики. В нашому дослідженні розглядаються 49 гібридних слів з цим префіксом (14 іменників і 35 прикметників). Виникнення значної кількості похідних з препозитивною морфемою *ультра-*, в тому числі і гібридних утворень, зв'язане з інтенсивним розвитком громадського і наукового життя, надзвичайно високими темпами зростання промисловості і техніки. Все це зумовлює появу дериватів в підсилювальним значенням.

Гібридні деривати з префіксом *ультра-* функціонують у фізичній, технічній і хімічній терміносферах. В іменникових типах мотивуючими виступають іменники-назви абстрактних і конкретних понять. Терміни цієї структури означають «перевищення звичайної міри того, що виражається основною частиною слова»: *ультрарозрідження, ультрадобуток, ультрасірка, ультраскло, ультрастунь* та ін.

Поєднуючись із складними іменниками-термінами, в яких першим компонентом є іншомовна морфема *мікро-* (*мікросвіт, мікродомішка* та ін.), елемент *ультра-* в мотивованих словах підсилює граничне вираження високого ступеня вияву ознаки, закладеної в твірному слові (*ультрамікросвіт, ультрамікродомішка*).

Продуктивність цієї моделі в галузі іменникового словотвору проявляється в здатності утворювати гібридні оказіональні деривати, в яких мотивуючими є переважно іменники з абстрактним значенням: *ультрасміх, ультрачепуха*. Такі лексеми означають особливість, незвичайність того, що позначено мотивуючим словом. Вони здебільшого служать засобом емоційно-іронічної характеристики явищ і предметів.

Понад 70 % усіх досліджуваних похідних становлять прикметники. Половина з них належить до термінологічної лексики. Префікс *ультра-* сполучається з якісними і якісно-відносними термінологізованими прикметниками. Гібриди з цим елементом означають «який перевищує ту високу межу, норму, що позначена твірним словом»: *ультрависокий, ультрам'який, ультранизький, ультракороткий, ультрапотужний, ультраслабкий, ультратонкий* та ін.

У наведених прикладах значення префікса *ультра-* близьке до значення рідномовного префікса *над-*, який вказує на перевищення межі, надмірність вияву ознаки, пор.: *надкороткий, надтонкий* та ін. Похідні цього типу наявні також у мові публіцистичного стилю. Семантика словотвірного форманта в мотивованих словах близька до «дуже», «надзвичайно»: *ультралівий, ультраправий, ультрастійкий* та ін. Такі утворення виконують експресивно-характерологічну функцію в публіцистичному мовленні.

У мові художньої літератури префікс *ультра-* сполучається з якісними прикметниками, вказуючи на найбільшу міру якості. Похідні такого типу є синонімами форм найвищого ступеня в його елятивному значенні, напр.: *ультравеселий, ультрадорогий, ультракорисний, ультрапильний, ультрацінний* та ін. Значна частина цих слів є новотворами. Окремі номінативно-стійкі деривати увійшли в художню літературу з розмовного мовлення. Їм властивий оцінний відтінок, і виконують вони художньо-естетичну функцію.

Словотвірні типи з префіксом *ультра-* представлені неоднаковою кількістю дериватів у різних мовних стилях. Найбільшу продуктивність виявляють ці типи в науковій термінології і в публіцистиці.

Похідним словотвірних типів з префіксом *архі-* також властиве загальне значення «найвищий ступінь того, що позначено мотивуючим словом».

Гібридні лексеми з цим формантом представлені 34 словами (22 прикметники і 12 іменників). У групі ад'єктивних похідних твірними виступають переважно якісні прикметники. Деривати прикметникового типу з цим префіксом означають найвищий ступінь вияву ознаки, названої мотивуючим словом безвідносно до інших предметів того ж ряду: *архімудрий, архітривожний, архітяжкий, архіскладний, архіновий, архінебезпечний, архіпотрібний* та ін.

Частина таких похідних є утвореннями експресивно-оцінного характеру. Здебільшого вони вживаються в мові періодичної преси, художньої літератури та в розмовному мовленні.

У зв'язку з тим, що семантика більшості мотивованих основ з *архі-* має емоційно-експресивне забарвлення, можливості сполучення цього префікса з основами термінологічного характеру дуже обмежені<sup>4</sup>. У спеціальних терміносферах зустрічаються лише одиничні приклади дериватів із значенням «який у великій мірі перевищує межу, норму, означену мотивуючим словом».

Формант *архі-*, поєднуючись з іменниками — назвами осіб, що в своєму лексичному значенні мають негативну емоційну оцінку, вказує на надмірний ступінь того, що названо мотивуючим словом: *архіпадюка, архіворог, архімученик, архіплут* та ін.

Цей препозитивний елемент виявляє здатність сполучатися також з іменниками — назвами абстрактних понять: *архізазнайство, архітаємниця, архіультранаднеуважність* та ін.

Як засвідчують приклади, значна частина таких утворень є продуктом індивідуального словотвору. Сфера їх функціонування — публіцистичний і художній стилі та розмовне мовлення. Поява гібридів з препозитивним елементом *архі-*, легкість поєднання його з словами розмовного характеру свідчить про потенційну продуктивність даного модифікуючого словотвірного форманта в системі української префіксації.

Похідні словотвірного типу з префіксом *гіпер-* в загальнолітературній мові, як правило, не вживаються. Ця морфема означає «перебільшення, надмірність того, що виражено в безпрефіксній частині слова». В останні десятиріччя префікс *гіпер-* значно розширив дериваційні зв'язки з твірними словами<sup>5</sup>. Він став сполучатися також і з основами українських слів слов'янського походження. Іменниковий словотвірний тип з цим префіксом репрезентований невеликою кількістю комбінованих дериватів: *гіперзаряд, гіперповерхня, гіперплощина* та ін. Частина таких утворень з'явилась недавно внаслідок нових відкриттів у галузі фізики

Прикметниковий словотвірний тип з префіксом *гіпер-* репрезентований поодинокими гібридними похідними, напр.: *гіперзвуковий*, пор. *гіперзвукова* швидкість, *гіперзвуковий* політ, *гіперзвуковий* клас літаків та ін.

Із значенням «надмірне перевищення якої-небудь встановленої межі, норми» в технічній і фізичній термінології вживаються деривати з питомим префіксом *над-* (*надзвуковий* — *гіперзвуковий*), однак утворення з *гіпер-* характеризуються більшим ступенем вияву надмірності, ніж однокореневі відповідники з питомим префіксом *над-*.

Засвідчуються і оказіональні гібридні утворення з цим препозитивним елементом (*гіперпідлабузництво*).

Нечисленні також гібридні утворення з префіксом *екстра-*. Їх у нашому матеріалі налічується всього вісім. Половина дериватів іменникового словотвірного типу належить до фізичної і технічної термінології (*екстрапара, екстраструм, екстралід, екстрапляма*). Базовими в них виступають загальноживані слова, сполучаючись з якими префікс *екстра-* надає похідним значення «надмірність, перевищення межі, встановленої міри, норми».

Окремі гібридні слова з цим препозитивним елементом функціонують в мові художнього стилю. Префікс *екстра-* приєднується здебільшого до базових іменників, що є назвами процесів, властивостей, предметів і вказує на щось виключне, що виходить за межі того, що названо безпрефіксною частиною похідного слова: *екстравитрати, екстраживопис, екстразірка, екстрапорядність*.

Ад'єктивні гібриди представлені лише словами *екстрановий* і *екстрапорядний*, в яких префікс означає «надмірність ступеня інтенсивності ознаки, названої твірним словом».

Таким чином, аналіз гібридних утворень з іншомовними препозитивними елементами *супер- ультра-, архі-, гіпер-, екстра-* свідчить про зростаючу дериваційну активність моделей з цими префіксами, збільшення їх регулярності.

У сучасній українській мові загальне значення інтенсивності, високого ступеня того, що названо мотивуючим словом, властиве також дериватам з питомими префіксами *над-, най-, пре-, пра-*. Між словотвірними типами з названими синонімічними іншомовними та питомими суфіксами, які сполучаються з українськими основами (словами), відбувається процес взаємодії і взаємовпливу, внаслідок чого намічається їх спеціалізація, стилістичне розмежування<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980; Словник іншомовних слів. К., 1977. <sup>2</sup> Москаленко А. А. Неологізми з першим компонентом *супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні-* в українській та російській мовах // Укр. мова і літ. в шк. 1975. № 7. <sup>3</sup> Там же. С. 39. <sup>4</sup> Безпояско О. К. Іншомовні префікси в українській мові // Там же. 1979. № 7. <sup>5</sup> Науково-технічний прогрес і мова. К., 1978. <sup>6</sup> Безпояско О. К. Синонімія інтернаціональних та українських префіксів // Мовознавство. 1979. № 6; Чернецька Г. В. Українські та іншомовні префікси-дублети // Культура слова. 1982. Вип. 2.

Надійшла до редколегії 12.02.86



Н. П. ПЛЮЩ, канд. філол. наук, Київ. ун-т

**ВЗАЄМОДІЯ ЛЕКСИЧНОЇ І ФОНЕТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ  
ПРИ ЕНАНТІОСЕМІЇ**

Однією з методологічних засад радянського мовознавства є положення про діалектичний, нерозривний зв'язок двох форм існування мови — усної і писемної.

Тим часом вчення про слово досі орієнтоване в основному на письмову форму існування мови. Пояснюється це, очевидно, як багатовіковими філологічними традиціями європейських мов, що зберігались і розвивалися завдяки своєму безпосередньому відображенню на письмі, так і тим, що порівняно недавно (з появою технічних засобів) з'явилась можливість детального аналізу усної мови, а з розвитком звукозаписуючої апаратури — аналізу об'єктивного існування слова в мовленні (тобто аналізу слова як реальної функціональної одиниці висловлення).

Питання про одиниці членування мовного потоку є досить складним. У численних працях, присвячених цій проблемі, залежно від рівня дослідження розглядаються різні одиниці членування. Однак першим і основним серед них є членування усного мовлення на слова.

У більшості дефініцій слова, як відомо, міститься вказівка на наявність у цієї основної мовної одиниці як плану змісту, так і плану вираження. Планом вираження виступає звукова (в усній формі) і графічна (у писемній формі) оболонка. При цьому під звуковою оболонкою розуміють звичайно певну послідовність звуків. Останнім часом до ознак слова все частіше починають додавати і такі ознаки, як наголошеність<sup>1</sup>, тобто просодичні ознаки, які належать до надсегментного рівня звучущого мовлення (сегментний рівень становлять звуки, співвідносні з окремими фонемами).

Іншими словами, певна послідовність стає словом лише будучи організованою просодично (наголосом). У тій чи іншій мові наголос одночасно виконує, крім названої, ще й інші функції (форморозрізнявальну: *ру́ки* — *рукі́*; смислорозрізнявальну: *за́мок* — *замо́к*). У французькій мові, наприклад, перенесення наголосу здійснює емотивну функцію. Таке визначення слова увиразнює складність багатопланової структури слова як вузлової одиниці мови.

На рівні речення (висловлення) просодично об'єднана послідовність звуків вступає в складну взаємодію з такою постійною струк-

турною ознакою висловлення, як інтонація. Інтонація стає «своєрідним звуковим «доповненням» до основного фонемного складу слів, і це «доповнення» теж є засобом вираження певного змісту — на рівні речення... інтонаційні звукові засоби ніби «нашаровуються» на звукові оболонки слів»<sup>2</sup>.

Теорія інтонації мовлення ще не виробила критеріїв виявлення фонологічної функції інтонації. Однак положення про відносну автономність інтонації є загальновизнаним. Інтонація може бути змістовою вже сама по собі, у безсловесному, вимовленому з закритим ротом тексті. Так, питальна інтонація «накладається» на різний лексико-граматичний склад. Напр.: 1) *Ти віднесеш книгу?* 2) *Він ходив у кіно?* Або на той самий лексико-граматичний склад може бути «накладена» різна інтонація. Напр.: *Він приїхав.* — *Він приїхав?* — *Він приїхав!* Тобто інтонація поза лексико-граматичним складом здатна розрізнити комунікативні типи висловлення (ствердження, питання, спонування), а також виражати емоційні значення і відтінки.

Сучасний термінологічний зміст слова інтонація багатого складніший від етимологічного. Інтонація — явище, яке об'єднує в собі ряд компонентів. Одним з найважливіших і своєрідних серед них є, наприклад, мелодика. Як показали численні інтоналогічні дослідження, мелодика (модуляції висоти основного тону голосу при вимові частин речення, речень і надфразних єдностей) служить для вираження смислових, синтаксичних і емоційно-експресивних значень. Мелодика у взаємодії з іншими компонентами здатна істотно впливати на зміст висловлення.

Останнім часом все більшого визнання набуває ідея наявності інтонаційних моделей у мові. Автор цієї ідеї О. М. Пешковський визнавав наявність готових, наперед заданих інтонацій, які лише відтворюються у мовленні. В числі фонологічних розглядали інтонаційні засоби такі вчені, як М. С. Трубецької, О. М. Гвоздев. Про інтонаційні фонемні писали Г. Глісон та ін. Справді, як і для сприйняття окремої фонемі істотними є не абсолютні її акустичні величини, а лише відносні, які корелюють із семантикою (що дозволяють розрізнити звукові оболонки слів і морфем), так і для інтонації важливими є відносні величини, які істотні для виявлення мовних значень. А тому у кожній національній мові є не тільки обмежений набір фонем, а й набір інтонаційних моделей — типових інтонаційних конструкцій. У російській мові такі типові інтонаційні конструкції описані О. О. Бризгуною<sup>3</sup>. Опис спирається, звичайно, на тісний зв'язок моделей із смисловими та синтаксичними факторами.

В інтонуванні мовлення можна розрізнити емоційно-інтелектуальний бік (коли емоційне інтонаційне забарвлення супроводжує висловлення) і суто емоційний. Наприклад, у фразі-вигуку *Чудова музика!* інтонація (зокрема, мелодика) не є основним засобом вираження емоційності, вона лише посилює емоцію, чітко позначену словом. З цього приводу відомий французький вчений — дослідник стилістики мови Ш. Баллі відзначав, що такі слова, як *чудовий*,

майже неможливо вимовити серйозним тоном, а такі, як *сумний, похмурий*, не можна вимовити на високому регістрі <sup>4</sup>.

Якщо ж емоційність не виражена лексично, то роль інтонації є визначальною. Можливість інтонаційного вираження емоційних значень і відтінків та їх зв'язок із змістом мовлення є очевидними у мовленевій практиці.

Дані інших наук, таких як психологія, фізіологія, кібернетика, свідчать про те, що переробка будь-якої інформації у людському мозку відбувається за двома програмами — інтелектуальною і емоційною, які в процесі мислення постійно взаємодіють.

Так, у реченні *Спе-е-ека...* подовження вимови голосного передає емоцію (втоми, страждання) і разом з тим компенсує відсутність означення (нестерпна, страшена). Якщо ж інтонація виступає лише супровідним засобом, тобто додатковим до лексико-граматичного складу (як, наприклад, у займенникових питальних реченнях, де питальність передана лексично у питальному займеннику і де питальна мелодика ослаблена), то й тут семантика інтонації є в тій чи іншій мірі важливою, бо сприймається або як нормативна, або як помилкова: навіть може співвідноситися з лексичним значенням та емоційним забарвленням слів. Як відзначав свого часу О. О. Потєбня, «в нашій мові тон відіграє дуже важливу роль і нерідко змінює її смисл» <sup>5</sup>. На необхідності введення в науковий обіг при вивченні лексико-семантичних варіантів слова просодичного варіанта наголошують і сьгодні дослідники, зазначаючи, що «просодія, маючи семіологічну релевантність, входить у систему мови і тому є невід'ємною частиною будь-якої мовної одиниці і саме так функціонує на різних рівнях мови. Просодія не може розглядатися як своєрідний футляр для певного змісту... оскільки слова — це двосторонні одиниці і оскільки звернення до їхньої внутрішньої сторони обов'язково передбачає одночасне врахування також і плану вираження, просодичні варіанти є обов'язковими і постійними звуковими оболонками лексико-семантичних варіантів» <sup>6</sup>.

У реальному мовленні виявляються складні відношення між планом вираження і планом змісту в слові, цій складній одиниці, зміст якої залежить від суспільного життя народу-носія даної мови, від умов його існування.

Звернемося до прикладу: *«Поїдеш далеко, Побачиш багато; Задивившись, зажуришся — згадай мене, брате»* (Т. Шевченко). Прислівники *далеко, багато* в своєму номінативному значенні виражають відповідно міру відстані (велика відстань) і міру кількості (велика кількість). У цих випадках просодія цих прислівників нейтральна (мелодичний контур рівний, темп нормальний). Варто змінити просодичне вираження вказаних слів (сповільнити темп вимови, рівний мелодичний контур замінити на висхідно-спадний), як значення слів зміниться на протилежне. Напр.: 1) Звідси багато побачиш (так говорять у ситуації, коли місце для огляду незручне); 2) Ти далеко поїдеш (у ситуації, коли йдеться про брак сумлінності в оволодінні якоюсь справою).

Здатність слів до розвитку в них протилежних значень, внутрішньої антонімії, давно помічена лексикологами і названа терміном енантіосемія. В літературі явище енантіосемії інтерпретується ще неоднозначно — то як різновид антонімії<sup>7</sup>, то як різновид омонімії<sup>8</sup>. В. В. Виноградов слова з внутрішньою антонімією виділяв в окрему групу — омонантіми<sup>9</sup>. Аналіз цього явища здійснювався в основному на матеріалі писемної мови. Тому описаним виявився лише один тип енантіосемії, так званої історичної, коли внаслідок історичного розвитку в слові розвиваються такі значення, які вступають в антонімічні відношення з його номінативним значенням. Так, наприклад, слово *прослухати* може вживатися у двох протилежних значеннях<sup>10</sup>: 1) прослухати що-небудь з початку до кінця і 2) прослухати — не слухати, не чути сказаного. Так само щодо слів *слава* (яке може вживатися в прямому (номінативному) значенні — *почесть, вишнування*, і в протилежному — *ганьба, осуд*), *розумник* (як позитивна характеристика і як негативна, тобто, хтось вважає себе розумнішим). Просодичне оформлення лексико-семантичних варіантів названих слів не зазнає змін. Тобто просодичне вираження такої енантіосемії є вторинним порівняно з контекстуальним.

Якщо ж слово міняє свій позитивний зміст на негативний або навпаки — негативний на позитивний лише завдяки особливому просодичному оформленню, то в такому випадку маємо інший тип енантіосемії — мовленеву енантіосемію. При мовленевій енантіосемії спостерігається особливе варіювання слова, коли план змісту під впливом плану вираження зазнає найбільшої зміни.

Мовленева енантіосемія є досить поширеним явищем. Про це певною мірою свідчить і той факт, що в Словнику української мови (В II т. К., 1970—1980) серед переліку значень деяких слів уже фіксуються й їхні протилежні значення, щоправда з ремаркою *ірон.* Напр.: «Дуже розумний, *ірон.* — дурний, розумово обмежений. Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловить» (укр. присл.); «Яка розумна! Хіба це панови нічого більш і писати, як про твого чоловіка?» (Марко Вовчок).

Отже, другий тип енантіосемії, тобто мовленевої енантіосемії, реалізується насамперед засобами просодії. Необхідною умовою розвитку мовленевої енантіосемії є наявність суперечності між прямим значенням слова і семантикою інтонації. Найчастіше така енантіосемія спостерігається у прикметниках з оцінним значенням, хоча й інші частини мови можуть охоплюватися енантіосемією.

Наприклад, виуком *Така радість!* залежно від просодичного оформлення іменника *радість* можна передати справжню радість, задоволення, а можна й навпаки — негативні емоційні значення. Дієслово *напишу* в реченні *Я їй напишу листа* залежно від просодичного оформлення може передавати або пряме значення (ствердження дії), або протилежне (заперечення: *Я не напишу листа*). Цей тип мовленевої енантіосемії описаний у фонетичних дослідженнях як імпліцитне заперечення.

Отже, аналіз функціонування слова в живому мовленні показує, наскільки мінливими і рухливими є смислові відтінки окремих

слів (і звичайно, словосполучень). Особливо виразно виявляються ці властивості слів у художньому тексті, де «слово нібито прагне звільнитися від словосполучення і реалізувати свої власні семантико-стилістичні потенції»<sup>11</sup>.

Слова-енантіосеми в інтонаційній структурі фрази виступають її інтонаційним центром, де відбуваються всі зміни в інтонаційній семантиці фрази (реалізується логічний наголос, релевантні тональні, динамічні і темпоральні параметри).

<sup>1</sup> Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. М., 1983. С. 9.  
<sup>2</sup> Черемисина Н. В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М., 1982. С. 8. <sup>3</sup> Брызгунова Е. Е. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. <sup>4</sup> Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 149. <sup>5</sup> Потебня А. А. Мысль и язык. Х., 1913. С. 74. <sup>6</sup> Минаева Л. В. Слово в языке и речи. М., 1986. С. 67. <sup>7</sup> Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1965. <sup>8</sup> Шанский Н. Н. Лексикология современного русского языка. М., 1972. <sup>9</sup> Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопр. языкознания. 1953. № 5. <sup>10</sup> Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. С. 75. <sup>11</sup> Минаева Л. В. Указ. соч. С. 31.

Надійшла до редколегії 12.02.86

Н. І. ТОЩЬКА, д-р філол. наук, О. В. КОНОНЕНКО, студ., Київ. ун-т

### ПОБІЧНИЙ НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Під наголосом звичайно розуміють виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові, — м'язової напруженості мовного апарата, збільшення сили видиху, зростання тривалості. Акустично наголос виявляється в зростанні інтенсивності, тривалості, в змінах висоти тону. У визначенні характеру наголосу української мови першорядне значення надається часовому компоненту<sup>1</sup>.

У більшості мов, які мають словесний наголос, кожне слово характеризується одним наголосом, але можлива й наявність двох (і більше) наголошених складів в одному, звичайно багатоскладовому, слові. У зв'язку з цим розрізняють наголос головний і побічний. Головний наголос, властивий усім повнозначним словам російської і української мов, досліджувався багатьма вченими, а побічний наголос ще не був предметом спеціального вивчення. У фонетичних працях про нього, як правило, знаходимо лише принагідні зауваження. Трохи докладніше, але теж недостатньо і тільки на основі власних слухових спостережень, без експериментально-фонетичного аналізу, описаний побічний наголос на матеріалі російської мови в Р. І. Аванесова<sup>2</sup>, на матеріалі української мови — в М. І. Погрібного<sup>3</sup>. Мовознавці ще не прийшли до певної думки про природу побічного наголосу, наявність чи відсутність його в словах різної морфологічної структури.

Так, укладачі словника-довідника «Українська літературна мова і наголос»<sup>4</sup> ставлять побічний наголос майже на всіх складних словах, а також у деяких простих, утворених за допомогою префіксів іншомовного походження. Послідовно виступають з та-

кими двома наголосами слова, в яких один із компонентів чітко виділяється своїм значенням і здебільшого може бути самостійним словом: *автопа́рк, вѝдосхѝвище* і под. Цю ж практику підтримує й М. І. Погрібний. Він до категорії слів з побічним наголосом зараховує також прості слова з префіксами не лише іншомовного походження, а й власне українськими за умови, що ці префікси приєднуються до слів із самостійним значенням: *навколопλανетний, беззаперечний, понаднормовий* і под. Слідом за Р. І. Аванесовим М. І. Погрібний стверджує: «Чим більше віддалений основний наголос від побічного, тим виразніший останній»<sup>5</sup>.

П. П. Коструба<sup>6</sup> та М. Ф. Наконечний<sup>7</sup> схильні до того, що побічні наголоси обов'язково з'являються в слові через певну кількість (один, два і навіть чотири) ненаголошених складів. Але цей побічний наголос у слові не може припадати на склад, що стоїть безпосередньо поряд із складом з головним наголосом.

Всупереч цим поглядам Т. О. Бровченко<sup>8</sup> вважає, що немає ніяких підстав виділяти побічний наголос як один із ступенів словесного наголосу, що в українській мові протиставляються тільки два ступені наголосу — наголошеність і ненаголошеність, тобто головний наголошений склад, з одного боку, і всі інші ступені наголосу — з іншого.

Разом з тим є й така думка, що в складних словах, які пишуться через дефіс, наявні два рівноправні наголоси.

Ця проблема ускладнюється також тим, що побічний наголос не виконує смислової функції. Його поява може бути зумовлена цілим рядом різних факторів не фонологічного характеру: значенням і сферою вживання слів, ступенем трудності членування слова на складові частини, стилем вимови, індивідуальними звичками тощо<sup>9</sup>.

Дослідження побічного наголосу, виявлення закономірностей його появи залежно від впливу різних факторів, вироблення класифікації слів з побічним наголосом — усе це було б корисним доповненням до теоретичних відомостей про наголос взагалі, прислужилося в створенні нових словників, а також у процесі засвоєння норм літературної вимови.

Нами було поставлене завдання — шляхом експериментального (осцилографічного) дослідження та власне слухових спостережень виявити, чи мають звичайні (прості), а також складні слова української мови побічний наголос. Якщо з'ясується, що мають, то дослідити, як на його присутність впливають: характер самого слова (іншомовне чи власне українське, важко вимовляється чи ні), кількість складів у слові, місце головного наголосу, акцентно-ритмічна структура слова, морфологічна будова, наявність збігів приголосних тощо.

Для аналізу суцільно обстежено весь лексичний матеріал словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос» і класифіковано слова за морфологічною структурою. Зважаючи на те, що наявність побічного наголосу в коротких словах (не більше трьох складів) малоймовірна, до уваги бралися слова багатоскла-

дові (п'ятискладові й більше) прості, причому п'яти- і шестискладові слова добиралися з головним наголосом, максимально віддаленим від середини слова (на першому або останньому складі) і багатоскладові складні та складноскорочені слова — усі без винятку.

Слова записувалися на магнітофонну стрічку по кілька слів з кожної структурно однорідної групи, потім було виготовлено осцилограми. Ми виходили з того, що побічний наголос має бути в усьому подібний до звичайного словесного, тільки трохи слабший, але не настільки, щоб скидався на ритмічний. Підраховувалися наголошені і ненаголошені голосні в двох вимірах: за часовою кількістю і за сумарною енергією. На основі кількісних показників виводилися формули, які показували співвідношення цих показників в слові, а також викреслювалися графіки, що унаочнювали одержані дані.

Звичайно, на основі експериментального дослідження невеликої кількості слів не можна судити про всі багатоскладові слова української мови. Та все ж деякі узагальнення зробити можна.

Отже, побічного наголосу не мають:

а) прості п'яти- і шестискладові слова з наголосом на першому або останньому складах, якщо ці слова утворені суфіксальним або безафіксним способом (не має значення, іншомовного походження ці слова чи власне українські). Напр.: *абітурієнт, генералітєт, екваторіал, матеріалізм, мініатюріст, парламентарізм, автомобілізм, акордеоніст, велосипедіст, еволюціоніст, перпендикуляр, сентименталізм, перепеленя, балуватися* і под.

Разом з тим у деяких словах іншомовного походження — рідковживаних і складних у вимові — поява побічного наголосу на першому складі не виключена, напр.: *єкзистенціалізм, індиферентізм* і под.;

б) прості семи-, десятискладові слова, в яких головний наголос припадає на середній або максимально наближений до середнього складу, напр.: *виполірбувати, запам'ятовувати, обеззара́жувати, перемальбувати, нетерпелі́витися, переванта́жувальний* і под. В основному це стосується власне українських слів префіксально-суфіксального творення.

Можна припускати наявність побічного наголосу:

1. У багатоскладових простих словах іншомовного походження — маловживаних, із головним наголосом, максимально віддаленим від середини слова. Це слова, утворені за допомогою іншомовних префіксів *інтер-, супер-, контр-, анти-, екстра-, транс-, ультра-, дис-, квазі-, дез-, де-, ре-* і под.: *інтернаціоналізм, інтернаціоналізувати, сунерарбітра́ж, контрреволюціо́нер, антими́літаристичний, екстраордина́рний, трансатланти́чний, ультрамі́кроско́п, квазіоб'єкти́вний, дєнаціоналіза́ція, дискредитува́ння, ре́мілітарі́зм* і т. д.

Разом з тим у ряді інших подібних слів побічний наголос відсутній: *інтернаціо́нал, інтернаціоналіза́ція, антиклерикалі́зм, екстравага́нтний, квазіспеціалі́ст, дезорганізува́ти* і под. Для з'ясу-

вання причин цього висуваємо припущення, що на появу побічного наголосу впливає ритміка слова.

Префікс *інтер-* має наголос на першому складі і, природно, приєднавшись до кореня слова, мав би зберігати цей наголос, перетворивши його на побічний. Але там, де ритмічне наголошування і можливий побічний наголос збігаються (у словах *інтернаціоналізм, інтернаціоналізувати*), навіть на слух відчувається більше наголошування. Отже, мабуть, це і є побічний наголос. А в словах, де такого збігу немає (*інтернаціоналізація, інтернаціонал*), наголос із голосного [i] ніби відтягується до [e] й тим самим нейтралізується, тому тут не можна говорити про наявність побічного наголосу.

Звернемо увагу на те, як збіг акцентного наголосу й можливого побічного відбивається на артикуляції звуків. Як відомо, під наголосом голосний реалізується найчіткіше, усі його артикуляційні характеристики виражені найбільшою мірою. Тоді й при побічному наголосі голосні (принаймні звуки [e], [и]) повинні вимовлятися досить чітко. Звернемося до вимови конкретних слів, переданої фонетичною транскрипцією: [дискре<sup>н</sup>ди<sup>е</sup>туван<sup>а</sup>:a], [ди<sup>е</sup>скри<sup>е</sup>ди<sup>е</sup>тац<sup>и</sup>'ійa].

У першому слові голосний префікса [и] звучить чітко (ритмічний наголос збігається з побічним), а в другому — в тому самому префіксі досить відчутно звучить [и<sup>е</sup>]. Так і в інших словах. Це ще один плюс на користь того припущення, що побічний наголос утворюється при збігові ритмічного наголошування і можливого побічного наголосу. Отже, в словах, наведених нижче у лівій колонці, є максимальна ймовірність появи побічного наголосу, чого не можна сказати про слова у правій колонці:

<i>дискредитування</i>	<i>дискредитація</i>
<i>дезорганізація</i>	<i>дезорганізувати</i>
<i>денаціоналізація</i>	<i>акліматизаційний</i>
<i>детимологізація</i>	<i>інтернаціонал</i>
<i>пєрекваліфікувати</i>	<i>докапіталістичний</i>
<i>антимілітаристичний</i>	<i>антимілітаристський</i>

Винятком, мабуть, є тільки префікси *контр-* і *транс-*. Завдяки збігові приголосних мовець змушений робити паузу перед коренем і тим самим мимовільно наголошувати голосний префікса: *контрреволюція, контрадмірал, трансатлантичний, транссибірський* і под. Але якщо відстань між можливим побічним наголосом і головним дорівнює одному складові і якщо корінь починається на голосний, побічного наголосу не буде: *контратака, контрагент, контрудар*.

2. У багатоскладових простих словах з українськими префіксами *пере-*, *до-*, *після-*, якщо головний наголос розміщений ближче до кінця: *пєрекомплектувати, пєрекваліфікувати, ддімперіалістичний, післяполудневий* та ін.

При відсутності збігу ритмічної наголошеності і побічного наголосу останній зникає, напр.: *перекомплектувати, догосподарюватися, післяопераційний, післяполудневий* та ін.



Було досліджено також усі складні та складноскорочені слова, позначені в словнику-довіднику побічним наголосом, і подібні до них без такої позначки. Загальна кількість цих слів у словнику 2152, що в процентному відношенні становить 4,3 % усієї кількості слів, уміщених у книзі. Нас цікавили, зокрема, складні слова з різною відстанню між головним і можливим побічним наголосами, складні слова, що пишуться через дефіс, складноскорочені слова, а також невелика група слів, у яких можливий побічний наголос знаходиться після головного.

Питанню побічного наголосу в складних і складноскорочених словах російської мови найбільше уваги приділив Р. І. Аванесов<sup>10</sup>, але й у нього немає чітко аргументованої класифікації слів з побічним і без побічного наголосу. Р. І. Аванесов виходить з того, що «наявність чи відсутність другого, побічного наголосу залежить від багатьох обставин, наприклад від того, широко розповсюджене слово чи рідковживане, відноситься воно до загальної мови чи до спеціальної; книжне воно за своїм стилістичним забарвленням чи нейтральне (тобто позбавлене особливого стилістичного забарвлення); від того, наскільки чітко виділяються в смислового відношенні окремі частини складного слова і в яких відношеннях одна до одної вони перебувають.

Взагалі двох наголосів — побічного і основного — можна чекати в складеннях більш нових або незвичайних, книжних за своїм характером або тих, які стосуються спеціальної мови (науки, техніки), а також у складеннях, перша частина яких має іншомовне походження»<sup>11</sup>.

Беручи до уваги ці зауваження, а також експериментальні дані й деякі власні спостереження, спробуємо дати хоча б приблизну картину розподілу складних і складноскорочених слів на ті, в яких є побічний наголос, і ті, в яких його немає.

Не мають побічного наголосу:

а) так як і прості, складні слова з невеликою кількістю складів у слові і з мінімальною — між головним і можливим побічним наголосом: *автокрáн, буряковóз, двовгнóтий, всемогóтний, де́інде, десятибóрство, кіноплівка, педрáда, політбéсiда, тимчáсом; блакитноóкий, гранатомéтник, кiнотеáтр; стiнгазéта, мотогóнки, мікрофóн* і под.;

б) складні слова, в яких нове, спільне значення переважає над значенням кожної з частин, особливо якщо до першої частини таких слів входять *біло-, благо-, голово-, єдино-, звіро-, золото-, багато-, ново-, пів-, само-, слабо-*, і напр.: *білоголóвий, біломармурóвий, благопристáйність, головолóмка, головотáп, єдиноначáльник, звіроподі́бний, золотопромислóвець, багатовіковóий, новобудóва, півкіломéтра, самовдовóлення, словосполóчення;*

в) складні слова із значенням якісної характеристики тіла, волоссяного покриву тощо людей, тварин, птахів: *білоголóвий, широколóбий, довгоборóдий, короткорóукий, широкоплéчий, товстошкі́рий, короткохвóстий, гладкошéрстий, тупомóрдий;*

г) слова, в яких слабо виділяється складання основ: *благоплóучя, достові́рність, богомíльний, самості́йний;*

д) слова, друга частина яких має абстрактне значення й схильна перетворитися на суфікс. Це слова на *-знавство, -нос, -носець, -носний, -подібний* і т. д., напр.: *мистецтвознавство, каучуконбс, прапоронбсець, ефіронбсний, клешнеподібний* та ін. Слова з *-подібний* зрідка мають побічний наголос. Так, наприклад, слово *людиноподібний* вимовляється в двох варіантах, другий — з побічним наголосом: *людиноподібний*. Тут вирішальними є індивідуальні фактори;

е) складні прикметники, які в першій частині мають числівники *дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести* і т. д., якщо відстань у них між головним і можливим побічним наголосами не більша за один склад: *двовалентний, трирічний, чотириденний, п'ятидюймовий, шестилітний* і под.;

є) складні слова, що пишуться через дефіс, у яких не більше одного складу між головним і можливим побічним наголосами: *жар-птиця, сон-трава, пінг-пінг, Улан-Удэ, Тянь-Шань*;

ж) складні слова, які словник-довідник подає з побічним наголосом після головного: *горіхвістка, ломікамінь, шибайголова, казна-хто, казна-що, казна-звідки, абіякий*;

з) складноскорочені слова, де головний наголос і можливий побічний розміщені поряд або через один склад: *колбсп, партискола, медсестра, стінгазета*.

Можлива наявність побічного наголосу:

а) у довгих складних словах з відстанню між головним і можливим побічним наголосом у два і більше склади; при цьому частини цих слів сприймаються досить самостійно: *бавдвоззбиральний, бетнономішалька, вантажовідправник, електроакустика, єдиноначальник, металобробний, повітропроникність, висококомеханізований, агрометеорологія, гідромеліоративний* та ін.

б) у складних словах, утворених рівноправним поєднанням двох якостей чи двох предметів: *м'ясо-молочний, торфоперегнійний, спиртопорошковий* та ін.;

в) у складних прикметниках у першій частині з числівниками від трьох до дев'ятнадцяти, від двадцяти до вісімнадцяти, відстань у яких між головним і можливим побічним наголосами — два склади і більше: *трикілометровий, шестипелюстковий, дванадцятиповерховий, вісімдесятиметровий*;

г) у складних прикметниках (і похідних від них) у першій частині з числівником *сто: стокілометровий*. Але це не стосується коротких слів типу *столітній, стопроцентний, стотисячний, стократний* та ін.;

д) у складних прикметниках, перша частина яких — складені числівники: *двадцять три, сто сорок вісім* і т. д. При цьому основний наголос буде на другій частині складного слова, а в першій, тобто в складеному числівнику, зберігаються в основному перший або перший і третій побічні наголоси;

е) у складних словах, утворених поєднанням кількох частин. У них може бути кілька побічних наголосів, напр.: *тєрмогїдродинаміка, гїдроелектростанція, авіамоторобудування, тєплоелектроцентраль*;

е) у складних словах іншомовного походження, важких за вимовою, малозрозумілих і важко подільних на складові частини: *метрдопель, постскриптим, рейхсканцлер, кольдкрем* та ін.;

ж) у складних словах, що пишуться через дефіс, якщо відстань між можливим побічним наголосом і головним — два склади і більше: *марксізм-ленінізм, логікограматичний, лексико-синтаксичний, Ньогород-Сіверський, контр-адмірал, екс-чемпіон, віце-президент, Ріо-де-Жанейро* й под.

Отже, з певністю можна твердити, що побічний наголос в українській мові є. Його поява зумовлена такими факторами: значенням і сферою вживання слів; ступенем трудності поділу слова на складові частини-основи; кількістю складів у слові, точніше — кількістю складів між головним і можливим побічним наголосами (у складних коротких словах, навіть якщо вони добре членуються на складові частини, побічного наголосу в більшості не буває); фонетичною будовою складів, що знаходяться між побічним і головним наголосами в слові (нагромадження, збіг приголосних, які йдуть після побічного наголосу перед головним, змушують мовця робити невелику паузу й тим самим побічно наголошувати першу частину складного чи префікс простого слова, навіть якщо відстань між наголосами мінімальна); накладанням побічного наголосу на ритмічне наголошування слова; стилем вимовляння слів; індивідуальними звичками мовця.

На нашу думку, в українській мові не може бути двох рівноправних наголосів: один з них обов'язково буде головним, а інший (чи інші) — побічним. Побічний наголос не можна плутати з ритмічним наголошуванням, хоча останнє в окремих випадках може досить сильно впливати на його появу.

<sup>1</sup> Тоцька Н. І. Про тривалість голосного як один із компонентів наголосу // Вісн. Київ. ун-ту. Укр. філологія. 1966. № 8. С. 87; Міщенко Т. С. Тривалість як компонент фразового наголосу // Укр. мовознавство. 1974. № 2. С. 74. <sup>2</sup> Аванесов Р. И. Ударение в современном русском литературном языке. М., 1958. С. 46—59. <sup>3</sup> Погрібний М. І. Орфоепічний словник. К., 1984. С. 18—19. <sup>4</sup> Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. К., 1973. <sup>5</sup> Погрібний М. І. Указ. праця. С. 18. <sup>6</sup> Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови. Львів, 1963. Ч. 1. С. 34. <sup>7</sup> Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 360. <sup>8</sup> Бровченко Т. О. Словесний наголос в сучасній українській мові. К., 1969. С. 15. <sup>9</sup> Яковенко Н. П. Словесное ударение в современном русском литературном языке. К., 1966. С. 38—41. <sup>10</sup> Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956. С. 84—87. <sup>11</sup> Его же. Ударение в современном русском литературном языке.

Надійшла до редколегії 12.01.86

Л. А. АЛЕКСІЄНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-т

### ПАСИВ З ПОГЛЯДУ КОМУНІКАТИВНОЇ І СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ВИСЛОВЛЕННЯ

Досліджуючи речення, сучасне мовознавство накопичило найбільше інформації про його лексико-граматичну структуру. При вивченні речення в семантичному аспекті виникає багато проблем

методологічного плану, без вирішення яких неможливо адекватно описувати ці одиниці, зокрема їх семантичні функції. Семантичні функції зв'язані з фундаментальними явищами в мовній діяльності людини, і це настільки важливо, що науковий розгляд їх почав оформлятися у нову теоретичну галузь — функціональну граматику<sup>1</sup>.

Для виявлення семантичних функцій необхідно аналізувати речення в його природній сфері, в мовленні. З цією метою введений синонімічний термін — висловлення, який означає, що речення розглядається відносно тексту як комунікативна одиниця.

Визнавати висловлення комунікативною одиницею — значить вивчати в ньому паралельно з референцією і предикацією (тобто семантичною пропозицією) й наміри автора. Послідовне впровадження цих принципів є надзвичайно перспективним. «Чимало понять лінгвістики, а, можливо, й психології постануть в іншому світі,— писав Е. Бенвеніст,— якщо відновити їх у рамках мовлення, що є мовою, яку привласнила людина, яка говорить, а також якщо визначити їх у ситуації міжсуб'єктності, яка лише й робить можливою мовну комунікацію»<sup>2</sup>.

При моделюванні процесу породження висловлення слід розглядати три його структури в такій послідовності:

комунікативна семантична лексико-граматична  
структура → структура → структура  
висловлення ← висловлення ← висловлення

У цій послідовності блоки взаємно зв'язані один з одним — зміст попереднього оформляється в наступному, проте даний процес систематично тільки починає вивчатися.

Розглянемо категорію стану, виходячи з поданих структур. Стан — одна з граматичних категорій, які тісно зв'язані, обумовлені завданням комунікації. Очевидно, цим пояснюється пильна увага сучасних мовознавців до стану при моделюванні семантичної структури висловлення. Знову введений забутий термін діатеза (у перекладі з грецької — стан), яким позначається «співвідношення суб'єктно-об'єктного плану речення, що називається семантичним, з підметово-додатковим рівнем, названим синтаксичним»<sup>3</sup>. Говорячи про стан лише в плані діатези, ми зупиняємося на півдорозі, оскільки семантичні функції цієї категорії можна пояснити, розглядаючи комунікативну сферу, тип тексту, в якому вживаються висловлення, оформлені в пасиві (марковане значення цієї категорії).

Неодноразово відзначалося, що пасив найчастіше вживаний у книжному мовленні, зокрема в науковому стилі. Чому це так? Почнемо з загального, із стилю. Стиль — це по суті текст, створений з певною метою. Стилістична теорія визначає для різних функціональних стилів так звані домінанти — найзагальніші специфічні риси, зумовлені загальною комунікативною настановою типового тексту. Для наукового стилю домінанта формулюється як «абстрагованість, узагальненість та підкреслена логічність викладу»<sup>4</sup>. У домінанті вказана макроціль, виходячи з якої автори конкретних текстів визначають свої завдання.

Одним із факторів, що крім домінанти впливають на комунікативний намір автора, є тип тексту — виклад теоретичних або експериментальних результатів. У теоретичному тексті автором ставляться комунікативні завдання — довести, виявити закономірність, спростувати, аргументувати, ілюструвати, вплинути на адресата, намагаючись зробити з нього союзника. В експериментальному тексті завдання автора дещо спрощуються — досить послідовно викласти хід експерименту, зробити підсумки, щоб текст був адекватно сприйнятій. Таким чином, більше зусиль повинен вкладати в текст автор-теоретик, ніж автор-експериментатор, який при створенні тексту користується вже виробленими кліше. Науковий текст з лінгвістики, що є об'єктом нашого дослідження, як правило, включає в себе і теоретичну, і експериментальну частини.

Характер наукової діяльності людини, зорієнтованість її на узагальненість, об'єктивність реалізуються в ряді функціональних завдань, які повинен вирішувати автор, створюючи текст за результатами своїх досліджень. Одне з них — безособовий виклад інформації. В кожній мові це завдання розв'язується по-різному, навіть у такому здавалося б універсальному об'єкті, яким є науковий текст.

Одним із способів безособового викладу інформації є деперсоналізація. Мається на увазі лексико-граматичне оформлення фактографічної частини висловлення, тобто оформлення його семантичної структури. Йдеться насамперед про оформлення семантичного суб'єкта висловлення.

На семантичному рівні переважають суб'єкти-особи. Але оскільки в центрі уваги наукового тексту є речі з їх характеристиками (якість, стан, стосунки з іншими речами), а не автор, що виявляє характеристики, це зумовлює семантичний тип суб'єкта. У висловленнях наукового тексту вживаються семантичні суб'єкти-особи і не-особи, які потребують відповідних предикатів.

При породженні будь-якого висловлення діє правило: семантичний суб'єкт зумовлює предикат. Суб'єкти можуть бути розглянуті відносно семантичних ознак «зробити щось» (1) і «мати властивість» (2). Перша (1) виділяє активного суб'єкта-особу, що потребує для семантичного узгодження предикат, оформлений у першій або другій особі. Такого роду суб'єкти і предикати не характерні для наукового стилю. Найбільш прийнятною є семантика «мати властивість», яка може бути характеристикою речей. Ідеально така семантика втілюється в предикатах, що мають форму іменного присудка: *x* *суть* *y*.

Що ж дає пасив науковому стилю? Дослідники відзначають кілька моментів: 1) можливість не називати конкретну особу; 2) можливість тематизації смислового об'єкта, який переміщається в першу позицію речення (для встановлення функціональної перспективи речення з погляду його актуального членування); 3) можливість зміни точки зору, пов'язана з підвищенням синтаксичного рангу смислового об'єкта шляхом його переоформлення в підмет пасивного висловлення<sup>5</sup>. При цьому зазначається, що перша функ-

ція пасиву у науковому стилі найменш значима. Питома вага ситуацій, де згадується особа, у науковому стилі невелика. Звичайно такі ситуації виникають на початку теоретичної статті, де йдеться про історію питання, або в полемічній частині, де слід вказати опонентів. Другу функцію потрібно дослідити, хоча попередньо можна сказати, що значна частина пасивних висловлень у досліджених текстах починалася не підметом, а обставиною. Для наукових текстів найбільш значимою є третя функція пасиву. Вона дає можливість, по-перше, логічно виділити об'єкт висловлення (річ), який у пасиві оформляється підметом. По-друге, такий підмет на рівні розуміння в ряді випадків сприймається як семантичний двійник відсутнього суб'єкта-особи, виникає метафоричний суб'єкт. По-третє, пасивне дієслово має позачасовий характер. І це, безперечно, зближує предикативну ознаку з атрибутивною, якісною. Отже, пасив можна розглядати як один із засобів характеристики речі, яка, за визначенням А. О. Уймова, є «системою якостей»<sup>6</sup>.

Пасив у науковому тексті рідко має «класичну» форму: *Контакти між ареалами здійснюються окремими носіями мови. Або: Морфологічні парадигми сприймаються іноземцями інакше*<sup>\*</sup>.

Оскільки категорія стану оформляється у мові відношення між суб'єктом і об'єктом, висловлення досліджуються у канонічній формі пасиву: граматичний підмет + граматичний присудок + граматичний додаток (обставина). Розглянемо пасивні висловлення відносно їх семантичної структури. Виявляється, що більшість з них деагентні, тобто в них не заміщений семантичний суб'єкт: *Окреслюються спільні компоненти значень. Відмінкова парадигма характеризується ознакою «істота». Займенник ти/ви виділяється інтонаційно. Сліди розмежування збереглися в слов'янських мовах. Пошук словотвірних значень здійснюється при встановленні співвідношення трьох типів значення і под.*

Виникає питання, якою є семантична пропозиція таких висловлень? Лексико-граматична структура повинна забезпечити розуміння адресатом висловлень, що відбувається на основі семантичної пропозиції, яка є найбільш близькою до денотативної структури висловлення. Йдеться про аналіз елементарної форми речення.

Пасивно/активні висловлення класичної форми, очевидно, мають спільну понятійну основу. В цьому випадку пасивне висловлення — це конверсія активного, і обидва вони об'єднуються в один клас пропозитивної семантики: *Пара слів більшістю лінгвістів визнається антонімами* → *Більшість лінгвістів визнає пару слів антонімами*. Аналогічно розглядаються речення та його номіналізації: *Ми раді* → *наша радість*. *Трава зеленіє* → *зелень трави*<sup>7</sup>. При конверсії пасив використовується в своїй першій функції як засіб не вказувати реальну особу.

Пасивні конструкції можуть виникати лише на основі перехідного дієслова, яке має при собі прями́й додаток. Отже, і семантична пропозиція таких висловлень повинна мати трьохчленну структуру:

\* Приклади наводяться з журналу «Мовознавство».

суб'єкт + предикат + об'єкт. Проте, як відзначалося, більшість із них деагентні, двочленні у поверхневій структурі. В цих випадках констатуємо, що предикату для семантичного узгодження не потрібний суб'єкт-особа, але у семантичній пропозиції він повинен бути реконструйований. Ключем для його відшукання є предикат (дієслово + ся).

Якщо предикат виражений дієсловом, орієнтованим тільки на особу типу *публікуватися, вивчатися, простежуватися, розглядатися, наголошуватися*, то встановлення семантичного суб'єкта є простим і здійснюється через трансформації: *60—70 % наукової інформації публікується англійською мовою* → *60—70 % наукової інформації публікується (людьми, державами, країнами...) англійською мовою* → *(Люди, держави, країни...) публікують 60—70 % інформації англійською мовою*. Пропозиція: *(Люди, держави, країни...) публікують 60—70 % інформації*.

Проте у наукових текстах превалюють висловлення, предикат яких двовалентний: він може сполучатися з суб'єктом-особою і з суб'єктом-неособою. В цих випадках при опущенні реального суб'єкта (а це завжди суб'єкт-особа) може виникати його семантичний двійник. Отже, змінюється семантична структура висловлення — воно зводиться до двох пропозицій.

Реальний суб'єкт породжує свого двійника при метонімізації та метафоризації умов власної діяльності.

Обставина висловлення може метонімічно виражати клас суб'єктів, указуючи сферу, де діють ці суб'єкти. Напр.: 1.1. *В мовознавчій літературі більше уваги приділяється словотвірній семантиці* → *В мовознавчій літературі більше уваги приділяється (нами, лінгвістами, семасіологами, науковцями...) словотвірній семантиці* → *(Ми, лінгвісти, семасіологи, науковці...) приділяємо більше уваги*. 1.2. *В мовознавчій літературі більше уваги приділяється словотвірній семантиці* → *Мовознавчою літературою приділяється більше уваги словотвірній семантиці* → *Мовознавча література приділяє більше уваги*.

Метонімічний суб'єкт — *мовознавча література*. Аналогічно суб'єкт-двійник виникає у висловленнях: *Сліди розмежування збереглися в слов'янських мовах*. *Значення особи реалізується в словоформах іменника*. *Значення другої особи втілюється в граматичній формі дієслова*. *Обставинна група може бути розташована по відношенню до висловлення дистантно, тобто стосуватися кількох висловлень, що нерідко буває в тексті*.

Якщо ж предикат одновалентний (орієнтований лише на особу), реконструкція суб'єкта відбувається тільки першою групою трансформацій. Пор.: *Похідні розглядаються в тексті* → *Похідні розглядаються (нами...) в тексті* → *(Ми...) розглядаємо похідні*. Аналогічно і для висловлень: *Взаємообумовленість форм компонентів речення простежується у зв'язках дієслова з іменником*. *Слова розглядаються у частинах мови та ін*.

Обставинна група може метафорично виражати реальний суб'єкт, ототожнюючи його з інструментарієм, яким він користується. При

цьому висловленню також приписуються дві пропозиції — одна з реальним суб'єктом, друга — з метафоричним. Напр.: 1.1. *Словосполучення характеризується ознакою* → *Словосполучення характеризується (нами...) ознакою* → *(Ми...) характеризуємо словосполучення*. 1.2. *Словосполучення характеризується ознакою* → *Ознака характеризує словосполучення*.

Аналогічно для висловлень: *Дериват інтерпретується перифразою*. *Особа мовця і адресата підказується формою дієслова-присудка*. *Динамічна рівновага підтримується процесами аналогії та ін.*

Інструментальне значення в українській мові виражається не тільки орудним безприменниковим, а й рядом інших відмінків, уведених применниками інструментальної семантики: *виявляється через предикативні відношення/предикативними відношеннями; нейтралізується в силу функціональної відмінності/функціональною відмінністю; виражається шляхом введення форм/введенням форм; здійснюється при встановленні співвідношення/встановленням співвідношення; а також прислівниками, утвореними від іменників-термінів: виділяється інтонаційно/інтонацією; здійснюється семантично/за допомогою семантики/семантикою*.

Очевидно, для кращого розуміння більш важливе прочитання висловлення з семантичним двійником, оскільки в кінцевому рахунку не так важливо *що*, а важливо *як* зробив що-небудь. Це підтверджується й тим, що в науковому тексті нерідко трапляються висловлення активної конструкції з метафоризованим підметом типу: *Іменники жіночого роду позначають людей* (фактично: *Лінгвісти позначають людей іменниками жіночого роду*). *Іменник і займенник виявляють сему «особа» в дієслові* (фактично: *Лінгвісти виявляють сему «особа» в дієслові з допомогою іменника і займенника*). Аналогічно: *Парадигма передбачає координацію форм*. *Клична форма конкретизує особу та ін.*

Такого роду висловлення — практично стерті метафори. В ролі метафоричного суб'єкта-підмета в них ужиті лінгвістичні терміни, термінологічні сполуки, які означають різного роду операції над об'єктами: відмінок, семантичний компонент, транспонування семи, поєднання рухомості наголосу та ін. Усі вони можуть бути зведені до загального поняття «інструмент».

У сучасних текстах з лінгвістики зустрічаємо й висловлення, в яких метафора відчувається, типу: *Граматики зображує факти*. *Типологічні класифікації відносять мови до полярних типів* тощо. Метафора використовується в таких висловленнях для компактного, а іноді для «свіжого», індивідуального викладу.

Таким чином, пасивні висловлення є граматичним середовищем, у якому з'являються наукові метафори, що є субститутами реальної особи і використовуються стилем в активних конструкціях як засіб деперсоналізації висловлення. Цим наукова метафора функціонально відрізняється від художньої, в якій на перший план виступає її образність.

Розуміння висловлення не закінчується на виявленні його пропозиції. Необхідно встановити ще його комунікативну структуру,



щоб мати право говорити про функціонування висловлення в тексті.

Конкретизуючи поняття комунікативної структури висловлення (його мети, інтенції), зауважимо, що достатнім лінгвістичним наближенням може бути визнання її перформативного характеру<sup>8</sup>. Це означає, що будь-яке висловлення існує не інакше, як в обрамленні авторського «я»: *я говорю (утверджую, заперечую, наполягаю, сумніваюсь, підсумовую...)*, що...

Авторство у висловленнях утілюється по-різному. Воно може реалізуватися разом з пропозицією, якщо предикат виражений перформативним дієсловом, може бути виражене модальними словами і конструкціями.

Думка, що перформативно-модальна рамка є в кожному висловленні і повинна бути експліцитно представлена у тлумачному запису, як відзначає Ю. Д. Апресян, ставить апарат модальностей на більш глибоку основу і водночас розширює його, втягуючи в сферу модальності частки, сполучники, прислівники, вставні слова, які раніше не вважалися модальними<sup>9</sup>. Так, А. Вежбицька пропонує вважати лексеми типу *ніби, майже, отже, до речі* і подібні модальними на тій підставі, що в семантичному запису вони зводяться до авторської рамки. Наприклад, лексема *ніби* у семантичному запису має вигляд: *ніби S є P — Знай, що S є P. Не думай, що це кажу я. Сумнівайся*<sup>10</sup>.

Отже, в комунікативній структурі текст завжди персональний, суб'єктивно-модальний. Це, зокрема, відкриває у кожному висловленні його нову якість — діалогічність, оскільки в комунікативній структурі воно завжди орієнтоване на адресата. Не буде перебільшенням сказати, що засоби реалізації комунікативної мети багато в чому зумовлюють саму стилістику тексту, відбір лексико-граматичних засобів<sup>11</sup>. Саме тому фактор адресата, на якого направлений потік авторської інтенції, вважають стильотворчим<sup>12</sup>.

Фактично в комунікативній структурі закладається відношення: суб'єкт мовлення/зміст висловлення, і це відношення зумовлює відбір засобів в інших структурах — семантичній та лексико-граматичній. З погляду комунікації висловлення наукового тексту це висловлення типу ствердження (константи в термінології Г. Г. Почепцова), ускладнені різного роду модальністю<sup>13</sup>. Модальність пасивних висловлень в українській мові передається модальними предикатами (типу *слід, треба, можна*) і різними так званими вставними конструкціями, які загалом є «авторизованими засобами подачі інформації». Модальні предикати вживаються з аналітичною формою пасиву: *Клична форма може бути названа відмінком*; вставні конструкції — з обома формами.

Якщо у висловленні є вставлення, що вказують на джерело інформації (типу *на думку вченого, як відзначав О. О. Потєбня* і под.) або посилення в тексті, які, безперечно, належать його комунікативній частині, це впливає на семантичну пропозицію, точніше на реконструкцію суб'єкта. Напр.: *На думку інших вчених, клична форма протиставляється називному відмінкові*. Пропозиція: *інші вче-*

ні протиставляють кличну форму. А не: (Ми, лінгвісти, граматики...) протиставляємо кличну форму.

Вставне слово може бути розташоване дистантно чи взагалі відсутнє. В останньому випадку пропозиція пасивного висловлення має суб'єкт, який отожднюється або з автором-дослідником, або узагальнений суб'єкт, який трактується широко, в тезаурусі даної науки: *Ми, лінгвісти, граматики, лексикографи*, тощо, або метафоризований суб'єкт.

Таким чином, адекватне дослідження й розуміння пасивних висловлень обумовлено не лише їх понятійним змістом, а й комунікативною структурою тексту. Науковий стиль широко використовує пасивні конструкції з метою деперсоналізації висловлень. При цьому в пасивних висловленнях з незаміщеним семантичним суб'єктом у певних умовах на підставі обставинної групи може виникати метафоризований суб'єкт-двійник, який потім функціонує в активних конструкціях. Це один із шляхів появи у мові наукової метафори.

<sup>1</sup> Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М., 1986. <sup>2</sup> Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974. С. 300. <sup>3</sup> Богданов В. В. Залог и семантика предложения // Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978. С. 37. <sup>4</sup> Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1983. С. 165. <sup>5</sup> Гречко В. К. О семантике пассивных конструкций (на материале немецкой научной речи) // Вопр. языкознания. 1984. № 4. С. 76—84. <sup>6</sup> Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения. М., 1963. С. 21. <sup>7</sup> Гак В. Г. Номинализация сказуемого и устранение субъекта // Синтаксис и стилистика. М., 1976. С. 85—103. <sup>8</sup> Почепцов Г. Г. (мл.). Понятие коммуникативной трансформации // Предложение и текст в семантическом аспекте. Калинин, 1978. <sup>9</sup> Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. М., 1974. С. 32—33. <sup>10</sup> Вежбицкая А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. С. 408. <sup>11</sup> Алексієнко Л. А. Науковий текст і його автор // Укр. мовознавство. 1985. № 13. С. 122—126. <sup>12</sup> Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1981. № 4. <sup>13</sup> Почепцов Г. Г. Прагматика предложений и залог // Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978. С. 98—102.

Надійшла до редколегії 12.01.86

І. К. КУЧЕРЕНКО, д-р філол. наук, Київ. ун-т

### СЕМАНТИЧНА ОСНОВА АД'ЕКТИВНИХ СЛІВ

В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи ставиться як одне з найважливіших у діяльності підвищення якості навчального процесу завдання «гранично чітко викласти основні поняття і провідні ідеї навчальних дисциплін, забезпечити необхідне відображення в них нових досягнень науки і практики»<sup>1</sup>.

Суть завдання — достатньо зрозуміла, але виконання його (маємо на увазі мовознавчі науки) пов'язане з неабиякими труднощами, зумовленими тим, що на багато мовних явищ не склалося єдиного, науково обгрунтованого погляду, — немає однакового розуміння їх і відповідного тлумачення. Це констатується протягом тривалого часу і навіть сприймається багатьма як природний факт, що свідчить про рух пізнаючої думки, що виливається в виникнення різних

точок зору. Однак такий стан речей стане неодмінно гальмувати поступ пізнання, якщо не буде створено пауз для творчого аналізу об'єктивних підстав різних точок зору на одні і те саме мовне явище.

У граматиці, як і в будь-якій іншій науці, не можна обмежуватися однією лише констатацією наявності різнорозумінь того чи іншого явища, розробкою питання в одному з напрямів, ігноруючи всі інші, задовольнившись визнанням того, що вони є. У кожній науці, вказує М. С. Горбачов, «пошук істини повинен іти через зіставлення різних точок зору, дискусії та обговорення, ломку старих стереотипів»<sup>2</sup>; у кожній науці має гостро стояти «питання про «момент істини», про утвердження правди і в житті, і в науці, покликаній вивчати її і знаходити тверезі й ефективні розв'язання її проблем»<sup>3</sup>.

Ми ставимо за мету привернути увагу мовознавців до однієї, давньої проблеми — з'ясування наукової спроможності різнотлумачень в граматиці одного з угруповань слів, названих у заголовку статті ад'єктивними. Йдеться про слова, що мають виразно виявлену граматичну зовнішність, яку можна назвати прикметниковою: для них є характерним прикметникове закінчення *-ий* (*-а*, *-е*). Додамо до цього ще одну чітко сприйману ознаку — залежність варіантів закінчень від іменників, пояснюваних цими словами: *свіжий огірок, свіжого огірка, свіжому огірку* і т. д. Кожному прикметниковому слову притаманні ці риси, і їх досить, щоб пізнати у мові. Ми використали як робочий термін «ад'єктивні», оскільки наш об'єкт уваги не прикметникові слова (загальноновизнані прикметники), а слова, які мають указані вище ознаки «прикметниковості», але граматики, як правило, не включають їх до класу прикметників, розпоршуючи серед інших класів. Ці слова зустрічаємо: а) серед числівників; так звані «порядкові числівники» (*перший, сьомий, тридцятий* та ін.), б) займенників (*такий, всякий, кожний, самий* і т. д.), в) дієслів; так звані «дієприкметники» (*працюючий, писаний, митий* і под.).

З одного боку, згадані групи слів характеризуються тим, що об'єднувані в них слова мають усі ознаки прикметникові: і зовнішні показники, і залежність їх від іменника, що ними пояснюється. З другого боку — вони, маючи всі ознаки прикметника, не включаються граматики в клас прикметників. Можливо, ці слова наділені особливими, відмінними від прикметникових, ознаками додатково, і ці ознаки, звичайно, мають бути споріднені з ознаками тих класів слів, до яких віднесено вказані слова з ознаками прикметника, — з ознаками числівників, займенників, дієслів. Розглянемо це питання.

Загальноновизнано, що для віднесення слова до того чи іншого класу, власне, — до якоїсь частини мови необхідно, щоб воно відзначалося: а) єдністю узагальненого значення, б) спільністю граматичних категорій і словозміни, в) тотожністю синтаксичних функцій. Слова прикметникового типу, які нас цікавлять, повністю характеризуються ознаками морфологічними і синтаксичними. Що ж до ознак семантичних, тобто природи узагальненого значення, то

це питання потребує окремого дослідження, оскільки воно порівняно з граматичними менш очевидне. Проаналізуємо ці слова за тими групами, які зустрічаються в нормативних граматиках.

1. Відчислові слова (відомі в граматиках під назвою «порядкові числівники»). Звичайно розглядаються вони як друга половина класу числівників. Таке тлумачення підтримується переважно більшістю граматистів. Основною опорою такого розуміння відчислових слів — їх співвідносність словотворча з числовими назвами: *п'ять* — *п'ятий*, *сім* — *сьомий* і т. д. Однак з шістдесятих років все активніше починається спеціальний аналіз значень слів, у тому числі й цієї групи, що спрямовувало до переосмислення природи їх як граматичних одиниць <sup>4</sup>.

Ми маємо можливість простежити поступовий розвиток цього переосмислення, визначити кроки переходу до іншої їх кваліфікації. Перший крок можна виділити як показ того, що беззастережне віднесення відчислових слів до числівників не має належних підстав хоча б тому, що при цьому просто ігноруються очевидні прикметникові їх ознаки. Певним успіхом ми вважаємо зрушення з місця цієї групи слів у класифікаційній схемі частин мови. Зараз вони кваліфікуються не безвідносно до прикметника: «Порядкові числівники своїми ознаками одними збігаються з числівниками, другими — з прикметниками. З числівниками їх зближує лексичне значення (пор.: *п'ятий будинок* і *будинок 5*, *шоста квартира* і *квартира 6*) і твірна основа (порядкові числівники утворюються від кількісних: «*п'ять* — *п'ятий*, *п'ятдесят* — *п'ятдесятий*...» <sup>5</sup> Таке розуміння входить і в сферу учнівських знань: «Числівники — це слова, які відмінюються лише за відмінками. Цим у них граматично представлено, що вони мають відношення до лічби. Замітьте, у так званих порядкових числівників граматично відношення до лічби не представлено, граматично вони нічим не відрізняються від прикметників» <sup>6</sup>. Правда, тут розуміння відчислових слів роздвоєне: як граматичний клас слів вони є прикметники («нічим від них не відрізняються»), але до кінця не вияснена їхня семантика (хоч граматично і не представлено, але все ж співвідносять з лічбою). Фактично цим першим кроком відчислові ад'єктивні слова виведено на розвилку граматичної кваліфікації.

Другим кроком можна вважати встановлення одного напрямку кваліфікації. Це знаходить свій вияв у тому, що деякі мовознавці відчислові слова виводять зі складу числівників, хоча й без потрібного пояснення, інші — вводять їх до складу прикметника як окрему семантичну групу: «Окремо семантично і морфологічно цілісну групу становлять порядкові прикметники. Це утворені від числівників слова, які виражають ознаку предмета щодо його порядкового місця серед інших таких же предметів. Відповідають на питання який? яка? яке? котрий? котра? котре?: *третьа сторінка*, *п'ята симфонія*, *чотирнадцята аудиторія*...» <sup>8</sup>

Третій крок, по-перше, — встановлення точно визначеного місця відчислових слів у складі прикметника, і, по-друге, — достатнє обґрунтування цього: «Слова типу *третій*, *десятий*, *сороковий*, *міль-*

йонний і под. звичайно розглядаються як порядкові числівники. Ці слова утворюються від кількісних числівників і спираються на їхню семантику, але цього не досить, щоб вважати їх числівниками. Адже слово *свердильний* ми не відносимо до дієслова і його семантика мотивована значенням дієслова. Так само слово *сміливець* не відноситься до прикметників, хоча воно формально і семантично мотивоване словом *сміливий*. Для віднесення того чи іншого слова до певної частини мови необхідні граматичні підстави. Слова *третій, десятий* і т. п. позначають ознаку предмета: виражають відношення до числа так само, як виражають відношення до предмета прикметники *залізний, дерев'яний* та ін. Значить, вони мають категоріальне значення прикметника. Інші їхні граматичні ознаки також збігаються з граматичними властивостями прикметників: вони 1) відмінюються за типом прикметників (наприклад, слово *третій* відмінюється як прикметник *синій*, а *п'ятий* — як *жонатий*); 2) мають ті самі синтаксично залежні категорії роду, числа і відмінка, що й прикметники; 3) виступають як означення, узгоджуючись із іменником у роді, числі й відмінку (пор.: *п'ятий будинок, п'ятої квартири, на п'яту добу*).

«Порядкові» слова мають ту саму словотворчу структуру, що й звичайні відносні прикметники. Пор. слова: 1) з нульовим суфіксом: *добрий* (пор. *добро*) і *дев'ятий* (пор. *дев'ять*); 2) з суфіксами *-н-, -ов-, -ий-*: *залізний* і *тисячний*, *віковий* і *сороковий*, *синій* і *третій*. Слова типу *третій, сороковий, тисячний* і т. п. повинні розглядатись як відносні прикметники<sup>9</sup>.

Таким чином, відчислові ад'єктивні слова виражають відносну ознаку предмета, тобто ознаку за відношенням предмета до числової його характеристики (до кількості) і, як такі, за своєю узагальненою семантикою (узагальненим лексичним значенням, інакше — категоріальним значенням класу слів) є відносними прикметниками.

2. Займенні ад'єктивні слова (типу *той, цей, такий, усякий, кожний, свій, інший*) не потребують спеціального доведення, що вони є словами прикметниковими: стало вже звичайним у граматиках виділяти ці слова за їхніми ознаками під назвою «займенникові прикметники» або «займенники-прикметники» навіть у складі займенника як частини мови. Взагалі виділення окремо такої сумішної групи слів, названих здавна займенником, можна пояснити тільки тим, що в граматиці ще немає послідовної, логічно обгрунтованої класифікації частин мови, і тому це звичне угруповання слів, порівняно нечисленне і майже замкнене кількісно, просто підтримується тривалою практикою навчання мови в школі.

Що ж до семантики займенних ад'єктивних слів, то вони не відрізняються від узагальненої семантики прикметника і є виразниками ознак предметів. Ці ознаки предметів вони виражають своєрідно, а саме узагальнено.

Займенні ад'єктивні слова мають граматичні ознаки, що збігаються з прикметниками, тому їх інколи називають «еквівалентами прикметників», а зважаючи на синтаксичну функцію (теж прикмет-

никову) — атрибутивними займенниками<sup>10</sup>. Займенні ад'єктивні слова — не еквіваленти прикметника, а еталони його, адже фактично ми впізнаємо прикметникові слова шляхом порівняння з займенними словами, використовуваними як питання *який? чий? яка? чия? яке? чиє?*

3. **Віддієслівні ад'єктивні слова** відомі під назвою дієприкметники, узагальнено визначаються як «дієслівні форми, що поєднують в собі ознаки дієслова з ознаками прикметників»<sup>11</sup>. Розглянемо інтерпретацію їх у сучасній мовознавчій літературі.

Граматики відзначають насамперед, що «суміщення в дієприкметнику властивостей дієслова і прикметника дає підставу дослідникам по-різному кваліфікувати дієприкметник: або вважати його самостійною частиною мови, або розглядати як віддієслівний прикметник або як недієвідміювану форму дієслова. Останнє більш точне, тому що в дієприкметнику переважають ознаки дієслова»<sup>12</sup>. І саме погляд на дієприкметник як на форму дієслова в сучасному мовознавстві є, хоч і не єдиним, але домінуючим. Зараз у граматиках по суті розглядаються досить детально лише ті риси дієприкметників, які пов'язуються з дієсловом, а інші — зокрема ознаки прикметникового порядку — лише констатуються як наявні, без належної до них уваги і оцінки їхньої значимості.

Ми зупинимось на ознаках семантичних. Спробуємо розібратись у вазі їх «дієслівності» чи «прикметниковості». Більшість мовознавців вважає, що дієслівні ознаки у дієприкметника переважають. Категоричність такого твердження звичайно справляє своє враження, хоча воно й невизначене: у чому ж виявляється ця переважальність? Відомо, що з ознак дієслівного порядку дієприкметник зберігає тільки деякі, та й то неістотні, оскільки не вони визначають граматичну природу дієслова; а прикметникові ознаки дієприкметник має всі: прикметник не має жодної ознаки, якої б не мав дієприкметник.

Повернемося до семантики дієприкметника. У розумінні її між мовознавцями спостерігається розбіжність: одні категорично стверджують її тотожність із дієслівною, інші не схильні до такої категоричності. Перші семантику дієприкметника (його значення, лексичне значення) кваліфікують так: «Єдність значення об'єднує дієприкметник і дієприслівник з тим дієсловом, від якого вони утворені, внаслідок чого як дієприкметник, так і дієприслівник повинні розглядатися лише як різні форми цього дієслова. Так, наприклад, дієприкметник *бігаючий* і дієприслівник *бігаючи* так само виражають дію, віднесену до якогось діяча, як дієслівні форми *бігати*, *бігаю* і т. д., і відрізняються цим від іменників *біг*, *біганина*, що виражають дію абстраговано від діяча»<sup>13</sup>. Наведемо ще один виклад такого самого розуміння з посібника, який виділяє дієприкметник як окрему частину мови: «Дієприкметники міцно зв'язані з дієсловом. Усі вони утворюються тільки на базі дієслів... немає дієприкметників, які б не виходили з дієслова»<sup>14</sup>. Тут немає нічого особливого: як же могло б бути інакше, коли йдеться про віддієслівні утворення. Але на віддієслівності побудована думка,

що «всі дієприкметникові утворення мають спільні з дієсловом лексичні значення»<sup>15</sup>. У такому разі ми повинні слова *біжучий*, *підписаний*, *митий* і подібні вважати одним і тим же словом, що й *бігти*, *підписати* *мити*. Інакше: одним словом вважати *бігти* і *біжучий*, *підписати* і *підписаний*, *мити* і *митий*, власне — формами одного слова як результат його словозміни, а не словотворення.

Внутрішня суперечливість такого тлумачення очевидна: форми — словотворення являють собою різні слова, утворені від одного кореня. А дієприкметник утворюється морфологічним способом словотворення від дієслова, тобто новим утворенням, окремим від дієслова. Значення його, природно, мотивується значенням дієслова. Аналогічну мотивованість новоутворених слів маємо завжди. Так, наприклад, слова *зимовий*, *зимно*, *зимувати* мають значення, мотивоване іменником *зима*. Тому вони і споріднені семантично між собою, як і всі однокореневі слова, але не тотожні, тобто не словозмінні форми одного слова. Це — слова різні. Кожне з них має семантику, властиву його класові: ознака предмета за його відношенням до іншого явища (*зимовий*), ознаки іншої ознаки (*зимно*), дії як процесу (*зимувати*).

Суперечливість тлумачення наявна і в іншому: віддієслівні іменники не відносяться до дієслова тому, що виражають дію абстраговано від діяча (предмета). Цим же протиставиться іменник, утворений від дієслова, і дієприкметник та дієприслівник, що виражають дію у її «віднесеності предметові». Тут залишено поза увагою те, що дієприслівник виражає «дію» теж не в її віднесеності предметові — діячеві, а пропонується розглядати його як форму дієслова. З другого боку — з того, що дієприкметник справді виражає ознаку, віднесену діячеві (носіїві ознаки, предметові), як і дієслово, — зовсім не випливає їх тотожність.

Справа в тому, що дія (процес) є не що інше, як динамічна (процесуальна) ознака предмета. Від інших ознак, які може мати предмет, вона відрізняється саме процесуальним характером своєї суті, тобто вона є такою, що має перебіг у часі, на відміну від якостей, властивостей (*зелений*, *твердий* тощо), які можна назвати в цьому плані статичними. Це — не нове у мовознавстві. Згадаємо слова О. О. Потебні: «Порівнюючи, — писав він, — з одного боку, вирази як «зелена трава», які не становлять речення, а з другого — речення «трава зеленіє», не знайдемо в них ніякої відмінності за змістом; але дієслово зображує ознаку в час її виникнення від діючої особи, а ім'я — ні»<sup>16</sup>. Аналогічне розуміння дії висловлював О. О. Шахматов<sup>17</sup>, пізніше О. М. Пешковський, які називали ознаку, виражену дієсловом (дію), «активною», «створюваною діяльністю предмета»: «І прикметники, і дієслова можуть бути в одному пункті об'єднані одне з одним і разом протиставлені іменнику: і *чорний* і *чорніється* позначали для нас щось несамостійне, щось таке, що відсилає нашу думку на пошук того, що *чорне* і що *чорніється*, — іншими словами, на пошуки іменника»<sup>18</sup>.

Отже, з того, що дієприкметник виражає ознаку предмета, віднесену діячеві, не можна судити про його належність до дієслова

і протиставити прикметникові. Оскільки «прикметник як частина мови формує словоформи, що мають значення ознаковості»<sup>19</sup>, тобто об'єднує слова, що виражають ознаки предметів, при тому ознаки, внесені предметів, — варто порівняти з ним дієприкметник, власне його основне значення лексичне, з прикметниками, щоб уникнути однобокості його оцінки.

Серед ознак, що виражаються прикметником, виділяють ті, які є в предметах ніби за їх природою (*твердий, високий, молодий, червоний*), які відображають різні якості та властивості предметів; їх називають якісними ознаками; і ознаки, які характеризують предмети за їх численними відношеннями до інших предметів, якостей, дій (*яблуневий, учораїшній, автобусний, лежачий*); їх називають відносними ознаками.

Дієприкметник якраз і є виразником ознаки предмета за його відношенням до дії, тобто одного з різновидів відносних ознак. І цим він виявляє пряму спорідненість з відносними прикметниками. Сучасні граматики широко представляють і визначення дієприкметників на цій семантичній основі: «Дієприкметник — це особлива форма дієслова, яка позначає ознаку предмета за дією, яку він виконує або приймає»<sup>20</sup>. З цього визначення можна робити висновок про те, що дієприкметник виражає відносну ознаку предмета (відносно дії) і за цією семантикою він споріднюється з відносними прикметниками.

Але незважаючи на те, як представлена семантика дієприкметника в його визначеннях — чи прямо як дія, чи як ознаки предмета за дією, — його відносять до дієслова як особливу його форму (непредикативна, недієвідмінювана, неособова чи по-іншому названа для відрізнення від основних, тобто предикативних, або особових форм), що виражає ознаку за дією, а не власне дію, проте ознаку, яка «протікає в часі»<sup>21</sup>. Цим ознака за дією відрізняється від ознак, що виражаються відносними прикметниками. Останні виражають ознаки постійні, сталі, статичні, а дієприкметники — ознаки, що перебігають у часі. Отже, позачасовість прикметникових і «часовість» дієприкметникових ознак виступає розмежувальною рисою для роз'єднання їх і для приєднання до дієслова, яке, звичайно, має часову характеристику.

У чому ж вбачається «часовість» дієприкметникової ознаки? Якщо судити з пояснень, які знаходимо в граматиках, то її вбачають у тимчасовості, неспігінності. Так, у прикладі *пролітаючий літак* ознака характеризує предмет, доки він перебуває в такому стані: «За дією *пролітаючий* іменник *літак* характеризується до тих пір, поки він не пролетить»<sup>22</sup>. За такими критеріями розпізнавання ознаки, що протікає в часі, а з тим — встановлення належності її виразника до частини мови прийти до узагальнюючих висновків не можна. Візьмо для прикладу слово *крокуючий*. Прикметник це чи дієслово? Якщо це в реченні *Крокуючий екскаватор стояв на ремонті*, то воно прикметник, бо ознаки перебігу в часі не має. В реченні *Крокуючий солдат був із новеньких* — дієприкметник, бо ознака має вияв перебігу в часі, щоправда поки не зупиниться.



солдат. Слово *зеленіючий (сад)* можна вважати тільки в певний час дієприкметником — навесні, влітку.

Розглянемо ще один приклад як варіант пояснення «дієслівності дієприкметникової ознаки, що проявляється «зсередини». У дієприкметнику відчувається дієвість, тимчасовість, часом — випадковість, навіть невідповідність ознаки, що з'явилася «ззовні». Прикметник — ознака закладена, дієприкметник — ознака відтворювана. Пор.: *чорний // чорніючий, ніжний // зніжений*<sup>23</sup>.

Ми не заперечуємо нюансів у значеннях ознак віддієслівних, але винести такий аналіз у принцип граматичної характеристики лексичного значення слова і його належності до частини мови не можна. Якби спробували користуватися таким принципом аналізу, то наприклад, прикметник *зелений* виражає ознаку, «що виявляється зсередини», але як показати, що слово *зеленіючий* виражає ознаку, що проявляється «ззовні»? А скільки маємо відносних прикметників, виражену ознаку яких навряд чи хто може характеризуватися як таку, що «проявляється зсередини». Наприклад, *батькова (шапка)*. Предмет *шапка* взагалі не має чогось, що можна побачити на ньому як його ознаку, адже ознакою виступає відношення приналежності іншому предметові. До того ж, навряд чи хто може побачити «постійність», «позачасовість» прикметникових ознак типу *вечірня (розмова), літня (спека)*. Таке суб'єктивне шукання дрібних деталей, які б тільки відрізняли дієприкметники від слів прикметника і приєднували до дієслова, що спирається на чуття спостерігача, науково малоспроможне.

Ознакою досконалості теорії науки — в її узагальненнях. При відсутності узагальнюючих принципів, які б відображали закономірне, типове, загальне, галузь знань повинна бути змушена шукати в кожному окремому випадку пояснення кожного окремого факту, явища.

Отже, семантика (узагальнене лексичне значення) дієприкметника — не дієслівна, тобто він не є виразником дії, а віддієслівна, тобто лише мотивована дієсловом; дієприкметник виражає ознаку за дією, тобто відносну ознаку. А це вводить дієприкметники до складу відносних прикметників. Така кваліфікація, звичайно, не заперечує всіх раніше наведених часткових віддієслівних рис, нюансів віддієслівних відносних ознак, що пояснюється мотивуючою основою. Однак стверджуємо, що цим не прив'язується значення дієприкметника до дієслова, що дієприкметник виражає не дію, а ознаку відносно дії, тобто — дієприкметник має прикметникову семантичну основу — о з н а к о в і с т ь.

Для встановлення типовості значення дієприкметника повністю застосовний прийом, використовуваний для встановлення значення предметності як семантичної основи іменника у випадку аналізу іменників віддієслівних, де для встановлення значення предметності (особливо в тих випадках, коли необхідно відмежувати іменника від інших частин мови з близьким лексичним значенням; напр.: *білина — білий, сотня — сто, відпочивати — відпочинок*) на практиці використовується підстановка займенникових слів з узагальнено-

предметним значенням: *хто* або *що*»<sup>24</sup>. Фактично така підстановка або використання відповідних займенникових слів є широко використовуваним прийомом, навіть у шкільній практиці. Так, єдина хиба визначення «діеприкетник — особлива форма дієслова, яка позначає ознаку предмета за дією і відповідає на питання який? яка? яке? які?»<sup>25</sup> — довільне введення як найближчий рід визначуваного — «особлива форма дієслова», що можна показати, зіставивши друге визначення: «Прикетник — частина мови, яка позначає ознаку предмета і відповідає на питання який? чий?»<sup>26</sup>. Зіставимо їх у такому порядку:

Слово, яке позначає (виражає) ознаку предмета і відповідає на питання який? яка?, є прикетник. Слово *крокуючий* позначає (виражає) ознаку предмета і відповідає на питання який? яка? Висновок звідси зробити неважко.

Врахуємо ще одну загальноприйнятну істину: належність слів, що складають синонімічний ряд, до однієї частини мови: «Слова, які входять у синонімічний ряд, який являє собою найвужчу тематичну відокремленість слів, як уже було сказано, завжди обмежені приналежністю до одного лексико-граматичного розряду слів, до однієї частини мови, тому не можна встановлювати синонімічні відношення між словами типу *сміливий* і *сміливець*, тому що слова ці входять у різні теми і називають: 1) ознаку, 2) предмет, наділений цією ознакою»<sup>27</sup>. Звідси випливає, що такі слова, як *підписати* і *підписаний*, *розкрити* і *розкритий*, *пролітати* і *пролітаючий*, не тільки не мають одного, однакового, тотожного лексичного значення, а навіть не синоніми, тому що не відносяться до однієї теми, до одного поняття.

А з другого боку, якщо візьмемо такі слова, як *сердитий* і *роздратований*, *скажений*; *несита* і *загребуца* (людина); *нещирий*, *чужий*, *роблений* (гнів); *шалений*, *дикий*, *непереможний* (гнів) — приклади з творів М. Коцюбинського, — легко помітимо, що зіставлявані слова є синоніми, отже, вони належать до однієї частини мови. У зіставляваних рядах слів прикетники — звичайні, діеприкетники — віддієслівні прикетники. Вони легко входять у синонімічні відношення. Наведемо ще кілька синонімічних рядів такого типу: *сталий*, *постійний*, *незмінний*, *тривалий*; *стійкий*, *твердий*, *непохитливий*, *сталий*, *непорушний*; *лункий*, *заливний*, *заливистий*, *розкотистий*.

Правда, сучасна граматики може вдатися до свого рятівного пояснення: тут віддієслівні слова (діеприкетники) втратили ознаки дієслова і розвинули якісне значення. Якщо б ми навіть прийняли таке «пояснення», то й воно не на користь усталених зараз трактувань діеприкетника. Кваліфікація слова повинна базуватись на ознаках істотних, а істотні ознаки притаманні слову і не втрачаються ним, у яких би умовах воно не спостерігалось. Такими ознаками у діеприкетника є ознаки прикетникові. Як з боку формальних показників, так і з боку його узагальненого значення.

На підставі розглянутих особливостей семантики ад'єктивних слів можна зробити узагальнюючий висновок про те, що всі вони —

слова типової прикметникової структури, мають спільну ознакову семантичну основу, яка є визначальною для прикметника як частини мови.

Відчислівникові слова є виразниками відчислової відносної ознаки предмета; слова займенникові — ознакові займенники — є типовим виразником типової для прикметника ознаковості у найбільш узагальненому представленні.

Слова дієприкметникові є виразником віддієслівної відносної ознаки предмета. Характером віддієслівності вони подібні до віддієслівних іменників, що виражають предметно дію, представляють її у вигляді предмета; дієприкметники виражають ознаку за дією, вони оякіснюють дію, представляють її оякіснено, як якість<sup>26</sup>. Цим вони впливаються в склад прикметників, відносних за значенням. Дієприкметники займають місце в складі прикметників подібне до того, яке займають віддієслівні іменники в складі іменника як частини мови.

<sup>1</sup> Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи // Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. К., 1984. С. 53. <sup>2</sup> Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, 1 жовт. 1986 р. // Комуніст України. 1986. № 1. С. 4. <sup>3</sup> Там же. <sup>4</sup> Русский язык: Энциклопедия. М., 1979; Ганія Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. <sup>5</sup> Современный русский язык. М., 1978. С. 219. <sup>6</sup> Энциклопедический словарь юного филолога: Языкознание. М., 1984. С. 329. <sup>7</sup> Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. М., 1981. <sup>8</sup> Сучасна українська літературна мова / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 151. <sup>9</sup> Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. С. 128—129. <sup>10</sup> Сучасна українська літературна мова / За ред. І. К. Білодіда. С. 266. <sup>11</sup> Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник. М., 1985. <sup>12</sup> Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта. М., 1982. С. 227. <sup>13</sup> Современный русский язык: Морфология / Под ред. В. В. Виноградова. М., 1952. С. 254. <sup>14</sup> Современный русский литературный язык / Под ред. Н. М. Шанского. Л., 1981. С. 357. <sup>15</sup> Там же. <sup>16</sup> Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. С. 93. <sup>17</sup> Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1925. С. 284. <sup>18</sup> Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 75. <sup>19</sup> Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. С. 290. <sup>20</sup> Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта. С. 221. <sup>21</sup> Современный русский язык. С. 247. <sup>22</sup> Современный русский литературный язык / Под ред. Н. М. Шанского. С. 358. <sup>23</sup> Трофимов В. А. Современный русский литературный язык: Морфология. Л., 1957. С. 199. <sup>24</sup> Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта. С. 174; Курс сучасної української мови / За ред. Булаховського Л. А. К., 1970. С. 296—297. <sup>25</sup> Баранов М. Т. Русский язык: Справочник для учащихся / Под ред. Н. М. Шанского. М., 1984. С. 128. <sup>26</sup> Там же. <sup>27</sup> Палевская М. Ф. Синонимы в русском языке. М., 1964. С. 32—33. <sup>28</sup> Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.; Л., 1947. С. 272.

Надійшла до редколегії 15.03.86

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА В ПРОЕКЦІЇ  
НА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНУ СТРУКТУРУ РЕЧЕННЯ

Категорія відмінка іменників належить до граматичних категорій складного характеру. Складність полягає в тому, що ця категорія пов'язана з семантичною, синтаксичною і морфологічною структурою мови. Крім того, в різних мовах вона представлена різною кількістю форм: від двох-трьох до кількох десятків. У конкретній мові важко встановити адекватну кількість відмінкових одиниць: наприклад, у російській мові (залежно від прийнятої автором концепції) нараховують шість, вісім або більше відмінків<sup>1</sup>, в українській — шість або сім<sup>2</sup>. Ще більші труднощі викликає у дослідників визначення відношень категорії відмінка із своїми семантичними корелятами.

Із семантичного погляду категорія відмінка спеціалізована для вираження семантичних функцій речових (предметних) компонентів речення, представлених у мовах різної будови «істинними», тобто такими, що позначають конкретні предмети, іменниками. При цьому та сама семантична функція може виражатися різними відмінковими формами. Вибір конкретного морфологічного (поверхневого) відмінка залежить у таких випадках, не стільки від характеру семантичних функцій, скільки від конкретного предиката. Наприклад, в українській мові відмінкові форми, що виражають семантичну функцію об'єкта в конструкціях типу *саджати дерева, керувати бригадою, допомагати товаришеві*, визначаються лексичним значенням дієслівного предиката. Проте це ні в якому разі не означає, що в тій або іншій мові для вираження певної семантичної функції не існує відмінка-домінанти, тобто відмінка, закріпленого в граматичній структурі мови за відповідною семантичною функцією. Так, у сучасній українській літературній мові семантичну функцію діяча виражає переважно називний відмінок, функцію об'єкта — знахідний, функцію адресата — давальний, функцію знаряддя — орудний відмінок і т. д. У семантичних парадигмах відмінкових форм, об'єднаних спільним значенням, відмінки-домінанти утворюють скелет відмінкової системи мови.

Відмінок є водночас семантичною, синтаксичною і морфологічною категорією. Семантичні функції відмінків зумовлюються валентністю предикатів. Останні можуть бути одновалентними і чотиривалентними (валентність, що перевищує чотири іменникові компоненти, зустрічається дуже рідко). Зокрема, в українській мові в реченнях типу *Хлопець веселий і Андрій привіз товаришеві вантаж машиною* представлено предикати з мінімальною і максимальною валентностями (у першому реченні називний відмінок вказує на носія стану, в другому — називний виконує функцію діяча, знахідний — об'єкта, давальний — адресата, орудний — функцію засобу). Таким чином, у категорії відмінка семантичні параметри пов'язані з об'єктивною дійсністю. Відмінок, поєднуючись з іншими

словоформами, позначає характер відношень між предметом і діями, станами або іншими предметами. Власне синтаксичні функції характеризують позиційні можливості конкретного відмінка в реченні, тобто закріпленість його за відповідними синтаксичними функціями членів речення. Наприклад, називний відмінок в українській мові — це, як правило, відмінок підмета, знахідний — придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення, родовий — присубстантивного другорядного члена речення, орудний — придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення. Синтаксичний елемент значення відмінка відображає характер синтаксичних зв'язків між словоформами. Морфологічна категорія відмінка сформувалася на основі синтаксичного елемента його значення. Отже, відмінок як словозмінна морфологічна категорія розрізняється своїми синтаксичними зв'язками і через посередництво синтаксичних зв'язків корелює із семантичною сферою мови.

Істотні ознаки відмінка відображено в сучасних синтаксичних і семантичних концепціях цієї складної граматичної категорії. З-поміж інших синтаксичних концепцій концепція відмінка Є. Куриловича<sup>3</sup> вирізняється більшою гнучкістю і практичною застосовністю до пояснення найскладніших питань відмінкових систем. Розмежування власне граматичних і контекстуально зумовлених елементів значення відбито в первинних і вторинних функціях відмінка. Ці функції визначаються відповідно системою і контекстом. Розподіл відмінкових функцій на первинні і вторинні співвідноситься в теорії Є. Куриловича з виділенням суб'єктно-об'єктних і обставинних значень. Відмінкова система в інтерпретації видатного лінгвіста постає як ієрархічно організована система, ядро якої складають граматичні відмінки (насамперед називний і знахідний), а периферію — конкретні відмінки з первинною для них обставинною функцією, а отже, з явними ознаками близькості до прислівників. Зв'язок між граматичними відмінками, що утворюють скелет системи, і відмінками конкретними уявляється Є. Куриловичу досить слабким, що є незаперечним доказом неможливості виділення для форми, якій притаманні первинні і вторинні функції, так званого загального значення, обстоюваного на матеріалі російських відмінків Р. Якобсоном<sup>4</sup>. Історія розвитку теорії про категорію відмінка виявила перспективність пропонованого Є. Куриловичем синтаксичного підходу. По-перше, тому, що відмінок являє собою морфологічну категорію, виділену на основі синтаксичного елемента значення. У синтагматиці відмінкова форма взаємодіє з іншими елементами, які формують характер семантико-синтаксичного відношення, і саме тут можливе визначення семантичної спеціалізації власне відмінка. По-друге, з найістотнішими особливостями функціонування відмінків пов'язується висунутий Є. Куриловичем розподіл відмінкових значень на суб'єктно-об'єктні, формально-граматичним корелятом яких звичайно виступає прислівний зв'язок відмінкової форми, і обставинні, формально-граматичним корелятом яких є детермінантний зв'язок відмінкової форми з підметово-присудковою основою речення. На відміну від синтак-

сичної концепції відмінка Є. Куриловича, семантично орієнтована концепція відмінка Ч. Філлмора<sup>5</sup> базується на семантичній валентності предиката і у зв'язку з цим нехтує конкретну репрезентацію речових іменників у конкретних мовах. «Глибинний» характер відмінка в інтерпретації Ч. Філлмора полягає в його семантичній вартості і може виражатися в поверхневій структурі і не відмінковими в морфологічному розумінні засобами. В даній теорії відмінки строго обмежуються семантичними функціями власне іменників, тобто іменників, що називають предмети в семантичному, а не граматичному розумінні слова.

Активно обговорювана в сучасній лінгвістиці проблема про сутність категорії відмінка показала, що відмінок є багатомірною категорією, якій властиві синтаксичні, семантичні і морфологічні параметри. Синтаксична значимість відмінка впливає з його зв'язків з іншими компонентами речення або словосполучення. Семантичні функції відмінка визначаються семантичною валентністю предикатів як слів із значенням ознаки. Морфологічна сутність відмінка виявляється в його кінцевому словозмінному афіксі, що корелює з іншими афіксами морфологічної парадигми даного слова (слів) і виражає синтаксичні зв'язки і семантичні відношення наділеного ним (словозмінним кінцевим афіксом) слова до інших компонентів речення або словосполучення. Більші переваги має семантико-синтаксичне трактування категорії відмінка, орієнтоване на синтаксичну його сутність, а отже, на базовий характер синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень щодо морфологічної структури слова. Відмінок у такій кваліфікації розглядається як субстантивна категорія, що виражає синтаксичні зв'язки і семантичні відношення власне субстантива до інших компонентів речення і неодмінно має кінцевий словозмінний афікс. Відмінкова словоформа з такими ознаками характеризується сильною позицією. Відсутність однієї або більше ознак вказує на вторинні функції відмінка і наближення його (або включення) до інших граматичних розрядів.

Адекватне пізнання сутності категорії відмінка пов'язується з визначенням його диференційних ознак. Для вирішення питання про диференційні відмінкові ознаки першочергового значення набуває встановлення кількості відмінків у відповідній мові, з іншого боку — вихідне визначення диференційних ознак веде до адекватного встановлення кількості відмінків. Розглянемо розв'язання цієї складної проблеми на матеріалі української мови.

Залежно від покладеного в основу класифікації критерію в українській мові можна виділити різну кількість відмінків. Різноманітність значень тієї самої форми, відсутність певної відмінкової форми для вираження деякого конкретного значення наводять на думку про несистемний розподіл семантичного навантаження відмінків. До такої ж думки приводить аналіз форми іменників в українській мові. Може здатися, що в різних іменників кількість відмінків неоднакова: їх може бути п'ять (*зошит, зошита, зошити, зошитом, зошиті*), чотири (*дівчина, дівчини, дівчині, дівчиною*), три (*земля, землі, землею*) або навіть один (*депо*). Проте відповідь

про справжню кількість відмінків у випадках аналізу їх форми до- сить проста. Адже аналіз форми відмінка спирається не на кожний конкретний іменник окремо, а на систему, що включає в себе всі відмінкові форми іменників української мови. І якщо який-небудь іменник не має власних морфологічних ресурсів для розрізнення відмінків, то його «підтримують» диференційовані форми інших відмінків, тобто зрештою кожний іменник має однакову кількість відмінків, виділених з урахуванням вимог відмінкової системи в цілому. Таким чином, у структурі мови повинні бути деякі кон- тексти, де певне значення пов'язане із специфічною формою вира- ження. Слабкі позиції відмінкової форми якого-небудь слова ком- пенсуються сильними позиціями відмінкової системи в цілому.

Визначення кількості членів відмінкової парадигми в україн- ській мові ґрунтується на комплексному критерії, що враховує мор- фологічні, синтаксичні і семантичні фактори. З морфологічного погляду кожний відмінок має притаманний йому кінцевий слово- змінний афікс, який вказує на закріплені за ним у структурі мови синтаксичні і семантичні функції. Звичайно кожний відмінок яв- ляє собою ієрархічну побудову, навколо семантичного і синтаксич- ного ядра (тобто первинної семантичної і синтаксичної функції) якої групуються вторинні семантичні і синтаксичні функції. Вихо- дячи із зазначених принципів, до членів відмінкової парадигми ук- раїнської мови слід віднести шість відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, кличний. Кожний із членів пара- дигми наділений набором словозмінних кінцевих афіксів, первин- ними семантичними і синтаксичними функціями. У парадигму від- мінків не включено місцевий відмінок, оскільки до нього не засто- совний комплексний критерій у трьох вимірах, а саме: місцевий відмінок хоч і має набір поверхневих засобів вираження, проте він не виявляє функціонального навантаження, є семантично ней- тралізованим поєднуваними з ним прийменниками. Тому приймен- ніково-відмінкові форми так званого місцевого відмінка (із семан- тичним і синтаксичним навантаженням прийменника і нейтра- лізацією відмінкового закінчення) слід розглядати в системі аналітичних прислівників<sup>6</sup>.

До процедур зарахування певної відмінкової форми в парадигму українських відмінків можна застосувати «жорсткі» семантичні правила. Зокрема, сутність відмінкової системи відображають імен- ники з конкретним (речовим, предметним) значенням, а не абстрактні. В такому разі тільки ті абстрактні іменники, які заміщують пред- метні іменники в деякій семантико-синтаксичній позиції речення, слід вважати належними до відмінків, пор.: *Він побачив дівчину* і *Він побачив щастя*. А іменники абстрактні, що не заміщують се- мантико-синтаксичні позиції предметного іменника і утворюють корелюючу з іншими (несубстантивними) класами підсистему, на- лежить кваліфікувати як особливу підсистему в відмінковій системі української мови, напр.: *Цього літа син одружився; Весною кличе мене ліс*.

Специфіку відмінків певною мірою відбивають їх синтаксичні

позиції в реченні. Синтаксичні ознаки центральності — периферійності характеризують позначений іменником відмінковий компонент у синтагматичному плані, вказуючи, яку позицію — центральну або периферійну — займає іменник у реченні, тобто кваліфікує за допомогою синтаксичних зв'язків структурно закріплене місце в реченні іменника як члена речення. Відмінки в типових випадках чітко класифікують іменники за ознакою центральності або периферійності. Наприклад, центральну позицію головного члена речення — підмета займає називний відмінок: *Полковник розглядав карту; Учителька любила яблуневий цвіт*. Центральна прислівна позиція другорядного члена речення визначається за тісним зв'язком залежного іменника з опорним словом, напр.: *Андрій давно керує бригадою; Атомна енергія служить людині і миру*. Ознака периферійності стосується слабкокерованого другорядного члена речення, поєданого слабким підрядним зв'язком з опорним компонентом. Типовим периферійним відмінком виступає орудний відмінок в інструментальній семантичній функції, зв'язаний з опорним дієсловом формою слабого керування, напр.: *Командир обвів олівцем село на карті*.

Кожний відмінок звичайно охоплює ряд семантико-синтаксичних функцій, які важко об'єднати в один семантичний клас або підклас. При порівнянні різних семантико-синтаксичних функцій стає очевидним, що частина семантико-синтаксичних функцій, які покриваються відмінковими формами, виходить за межі відмінкової системи, тобто перебуває в суперечності з нею і таким чином з'єднується з невідмінковими граматичними класами. Більш доцільно в таких випадках ввести обмежувальні ознаки щодо відмінкових форм і зробити розподіл компонентів відмінкової системи в цілому за первинними і вторинними функціями. Розподіл відмінків за їх первинними і вторинними функціями передбачає врахування двох відмінкових параметрів — з одного боку, відмінкової системи як цілого, як структурованого класу щодо інших класів і, з другого — відмінка як окремої форми щодо інших відмінків усередині відмінкової системи. За цими двома параметрами, тобто за параметрами цілого і одиничного, первинні і вторинні функції відмінкової системи (або категоріальні первинні і вторинні відмінкові функції) не збігаються з первинними і вторинними функціями окремого відмінка (або індивідуальними первинними і вторинними відмінковими функціями).

При визначенні первинних і вторинних функцій відмінкової системи в цілому, тобто категоріальних первинних і вторинних відмінкових функцій, обмежувальною ознакою, що встановлює первинні і вторинні категоріальні функції, виступає передусім семантична якість іменника. Первинні функції стосуються тільки «справжніх» іменників — власне іменників, які позначають предмети, речі, а не ознаки. Для відмінків у цілому характерні такі первинні семантико-синтаксичні функції, як функції діяча, носія стану, об'єкта дії, об'єкта стану, адресата, знаряддя, засобу, адресата-звертання, місця. Ці первинні функції, безумовно, характеризують тільки



відмінки власне іменників (а не граматичних іменників, наприклад, віддієслівних, відад'єктивних, що позначають дії і якості), напр.: *Хлопчики ходили в ліс; Ми втомилися; Учитель був спокійний; Дієчата копали картоплю; Батько вірний другові; Редактор видав мені рукопис.* Вторинними категоріальними семантико-синтаксичними відмінковими функціями в українській мові слід визнати різновиди значення часу, які виражаються знахідним, родовим і орудним відмінками. Значення часу пов'язане з невластне субстантивами, тобто абстрактними іменами типу *весна, літо, година, мить*, віддієслівними іменниками і под. Зв'язок між категоріальними первинними відмінковими і категоріальними вторинними відмінковими функціями виявляється досить слабким. Вторинні категоріальні відмінкові функції невластне субстантивів зближують їх з класом морфологічних прислівників, пор.: *Дослід тривав тиждень і Дослід тривав довго; Цього літа він посилено тренується і Влітку він посилено тренується; Весною хлопець не сумував і Навесні хлопець не сумував.*

Якщо відмінкова система поділяється на два ряди форм — ряд форм з первинними категоріальними семантико-синтаксичними функціями і ряд форм із вторинними категоріальними семантико-синтаксичними функціями, то окремі відмінки мають більш конкретний розподіл, що допускає три ряди форм — ряд форм з первинними відмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функціями, ряд форм із вторинними відмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функціями і ряд форм із вторинними невластне-відмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функціями. Ядро семантичної структури окремого відмінка складають первинні відмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції, вторинні відмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції прилягають до перших, поєднуючи дану відмінкову форму з тотожними функціями інших відмінків, а вторинні невластне-відмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції поєднують відмінок з невідмінковими граматичними класами, зокрема з прислівниками. Таким чином, семантична структура окремого відмінка являє собою тричленну побудову, семантичною вершиною якої є первинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, що репрезентує даний відмінок у відмінковій системі, середнім членом — вторинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, що поєднує даний відмінок, з відмінковою формою тотожної семантико-синтаксичної, але первинної для неї функції, і периферійним членом — вторинна невластне-відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, що поєднує даний відмінок з позавідмінковими граматичними класами тотожної, але первинної для них семантико-синтаксичної функції.

Однорідні семантико-синтаксичні функції відмінків утворюють семантико-синтаксичну відмінкову парадигму, в якій чітко виділяється основна (первинна) форма для певної функції і вторинні. Основну форму семантико-синтаксичної відмінкової парадигми можна кваліфікувати як відмінок з первинною відмінковою індивідуаль-

пою семантико-синтаксичною функцією, а вторинні — як відмінки із вторинною відмінковою індивідуальною функцією. Наприклад, у відмінковій парадигмі діяча називний відмінок виступає відмінком з первинною функцією діяча, а давальний і орудний — відмінками з вторинною для них функцією діяча.

Кожний відмінок має первинну і вторинну індивідуальну семантико-синтаксичні відмінкові функції. Ці функції визначаються відповідно системою і контекстом. У своїй первинній функції певний відмінок входить у відмінкову систему, перетворюючи інші форми в цій функції у свої комбінаторні варіанти, а у вторинних функціях він виступає комбінаторним варіантом основного в цих функціях відмінка. Зокрема, давальний відмінок у відмінковій системі української мови закріплений як відмінок адресата дії (первинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція), а у функціях діяча і носія стану (вторинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція) він виступає комбінаторним варіантом називного діяча або носія стану.

<sup>1</sup> Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. М., 1981; Русская грамматика: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1980. Т. 1. <sup>2</sup> Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. К., 1961; Матвіяк І. Г. Іменник в українській мові. К., 1974; Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. <sup>3</sup> Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962. <sup>4</sup> Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus // Trav. du cercle ling. de Prague. 1936. N 6. <sup>5</sup> Филлмор Ч. Дело о падеже // Нов. в заруб. лингвистике. 1981. Вып. 10. <sup>6</sup> Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. К., 1980.

Надійшла до редколегії 17.02.86

А. О. ЗАГНІТКО, асист., Донец. ун-т

### КОРЕЛЯТИВНІСТЬ ІМЕННИКІВ—НАЗВ ОСІБ ЧОЛОВІЧОГО І ЖІНОЧОГО РОДУ

Одним із основних засобів вираження категоріальних морфологічних значень в українській мові виступають афікси. Досить широко прийнято виділення серед афіксів, за їх функцією, двох основних різновидів — словотворчих і словозмінних: перші повторюються в різних словоформах одного й того ж слова, другими розрізняються словоформи одного й того ж слова.

На роль словотворчих афіксів у вираженні категоріальних морфологічних значень звернув увагу В. В. Виноградов: «Велика частина суфіксів іменників потенційно включає в себе вказівку і на тип відмінювання, і на категорію роду, і навіть на категорію числа»<sup>1</sup>. Складаючи разом із системою флексій мотивованого слова єдиний словотвірний засіб, словотворчі суфікси іменників виступають також додатковим засобом вираження категорії роду іменників: так всі слова із суфіксами *-тель, -ист, -ач, -ар(яр), -енк(о)* належать до чоловічого роду, всі слова із суфіксами *-анн(я), -енн(я), -інн(я)* — до середнього-а із суфіксами *-б(а), -к(а), -ес(а), -ис(а),*

-иц(я) — до жіночого роду (пор.: *читач, марксист, визволитель, воротар; чекання, прагнення, хотіння; молотьба, комуністка, поетеса, актриса, письменниця*). Існують також цілі словотвірні категорії, які регулярно виражають певне морфологічне значення<sup>2</sup>.

Словотворчі афікси, виступаючи домінуючим засобом вираження загальнокатегоріального значення роду іменників, одночасно функціонують як форманти-деривати витворення корелятивних граматичних форм «особових іменників» жіночого роду (пор.: *смаглявець — смаглявка, штукатур — штукатурниця*). Співвідносність іменників — назв осіб чоловічого і жіночого роду двояка — семантична і формально-граматична. Перша полягає в тому, що вони (форми) об'єднуються загальним для них значенням особи, названої за певною ознакою або відношенням, одночасно відрізняючись одне від одного, позначаючи осіб різної статі (*учитель — учителька, білорус — білоруска, письменник — письменниця*). Формально-граматична корелятивність більшості іменників типу *автор — авторка, глядач — глядачка* виражається в наявності однакових морфологічних частин, які складають спільну для них твірну основу у словотвірному ланцюжку, відрізняючись одночасно словотворчими та формотворчими афіксами (суфіксами та закінченнями), властивими тільки для того чи іншого слова (*росіянин — росіянка, киянин — киянка*).

Формально-граматична корелятивність іменників — назв осіб, співвідносних за семантикою, має різне матеріальне вираження і не завжди чітко виявляється. Ця обставина зумовила різний підхід до розуміння співвідносності: а) корелятивними вважаються тільки такі граматичні форми «особових іменників», в яких смислова співвідносність доповнюється яскраво вираженою формальною співвідносністю (*учень — учениця*); б) ступінь смислової співвідносності деяких типів іменників у ряді лінгвістичних досліджень Л. В. Щерби<sup>3</sup>, О. В. Миртова<sup>4</sup> перебільшується, граматичні форми різних родів вважаються формами одного й того ж слова (*онук — онука, письменник — письменниця*).

Варто, очевидно, погодитись із твердженням О. О. Шахматова<sup>5</sup> про те, що нема ніяких підстав зачислювати родові кореляції типу «*корчмар — корчмарка*» до форм одного слова, оскільки вони виступають різними словами і семантично, і формально-граматично: а) позначають осіб різної статі; б) характеризуються відмінними формальними і дериваційними показниками (рід, парадигматика, флексійні та нефлексійні частини слова, синтагматика та ін.).

Поняття «співвідносності» іменників — назв осіб часто обмежують тільки найвиразнішими типами її виявів, аргументуючи посиленням на інший іменник, зокрема маскулітив (іменник чоловічого роду), як основний корелят до фемінатива (іменник жіночого роду), напр.: *жителька — жіночий рід до житель; учениця — жіночий рід до учень*. Таке розуміння співвідносності виступає домінуючим і в лексикографічній практиці, пор.: *арматурниця — арматурник, письменниця — письменник, батрачка — батрак, моделістка — моделіст* і т. д. При такому підході поза увагою за-

лишаються кореляції «особових іменників» типу *батько — мати, син — дочка, брат — сестра* і под. Співвідносність їх мотивується так само, як і попередніх (*колгоспник — колгоспниця*), єдиним спільним значенням (значенням особи, якій притаманна певна ознака або яка перебуває у певних стосунках до чогось, а саме: батько і мати — це особи чоловічої та жіночої статі по відношенню до своїх дітей, так само, як росіянин і росіянка — це чоловік і жінка, які належать до російської нації).

Виходячи із співвідносності особових іменників чоловічого та жіночого роду не можна ні гіперболізувати, ні обмежувати без необхідності межі та форми її виявлення. Ця співвідносність може виражатися основою слова, словотвірним формантом. Перший різновид корелятивних граматичних форм чоловічого і жіночого роду становить собою обмежене коло утворень, які на синхронному зрізі мовної системи не поповнюються. Щодо співвідносності, вираженої формантами-дериватами, то вона виступає в будь-якому випадку результатом словотвору, а не словозміни, форми ж її виявлення різні.

Співвідносні граматичні форми «особових іменників» чоловічого і жіночого роду можуть диференціюватися нульовим суфіксом (флексією). За допомогою нульової суфіксації виражаються ті ж деривативні значення, що й при матеріально вираженій афіксації<sup>6</sup>. Формально-граматичним показником іменників жіночого роду виступає флексія, як синкретичний «дериваційно-словозмінний» формант. Не виконуючи словотвірної функції, вона матеріалізує нульову позицію фемінативного суфікса. Названий тип диференціації виступає абсолютно непродуктивним в українській мові: не можна назвати жодного випадку такого розрізнення серед нових утворень. Навіть іншомовні слова, розрізнявані цим способом, які прийшли в нашу мову порівняно недавно, в основному були підведені під нього, а не перетворені за його зразком. Кореляції типу *Валентин — Валентина, Валерій — Валерія* теж становлять вузьке коло слів, яке на сучасному етапі функціонування практично не поповнюється.

Корелятивні пари «особових іменників», диференційованих флексією (нульовим суфіксом) та повною парадигмою (12 словоформ), становлять незначне коло лексики, яке не тільки не розширюється через відсутність нових утворень цього типу, а, навпаки, звужується: а) внаслідок переходу деяких слів із активного вжитку в пасивний, наприклад: *братучадо — братучада* (син брата — дочка брата); б) шляхом доповнення іншими способами розрізнення (пор.: *внук — внука — внучка, сусід — сусіда — сусідка*).

Відносно кореляцій типу *черговий — чергова, перехожий — перехожка, хворий — хвора* слід зазначити, що в кожному із членів родових опозицій відбулися значні семантичні зрушення, зумовлені субстантивацією, і в більшості з них завершився процес лексикалізації окремого граматичного значення роду. Лексикалізація означає не тільки зміни первісної кореляції форм, а й вихідних морфологічних, синтаксичних і семантичних зв'язків, лексичної єдності і тотожності слова (*хворий учень — хвора учениця*). Глибинні процеси лексикалізації тут ґрунтуються на взаємодії певних операцій

мислення (аналізу, вичленування), з граматичним значенням певного роду. Логічною умовою лексикалізації кожної родової форми є усвідомлення атрибутивності як окремої номінативи, яка в своєму змісті представляє певну реалію, виступаючи еквівалентом словосполучення (*черговий лікар* = *черговий*, *чергова лікарка* = *чергова*), в кінцевому варіанті закріплюючи цю ознаку як субстанцію предметності (*молодий* — *молода*, *сліпий* — *сліпа*, *глухий* — *глуха*). Але рівень субстантивзації часто важко встановити і характерна риса цього способу — лише контекстуально зумовлена здатність утворювати родові кореляції. Сюди ж варто віднести і корелятивні форми іменників ад'єктивного типу відмінювання (*Білозерський* — *Білозерська*, *Маніловський* — *Маніловська*).

Отже, явище субстантивзації, що належить до активних морфолого-синтаксичних процесів, у тісній взаємодії із афіксальним способом творення іменників служить надійним арсеналом поповнення кореляцій «особових іменників».

Основним, найпоширенішим, «живим» і продуктивним способом витворення співвідносних іменників — назв осіб у сучасній українській мові виступає матеріально виражений суфіксальний різновид афіксальної деривації. Він є домінуючим при утворенні паралельних слів жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за: а) суспільною діяльністю; б) територіальним критерієм; в) національністю; г) фахом та ін. Очевидно, ні на одній словотвірчій категорії як на категорії роду не виявились такою мірою соціальні фактори<sup>7</sup>, які зумовили не тільки необмежене розширення іменникових особових кореляцій, а й семантичні нашарування на певних родових формах. У дореволюційний час під впливом пануючих тоді соціальних умов іменники жіночого роду — найменування осіб за фахом чи іншим видом діяльності рідко входили в родові кореляції, тобто співвідносні за родовою формою пари типу *директор* — *директорша* (*директриса*), *вчитель* — *вчительша*. У більшості це були назви жінок за професією чоловіків: *генерал* — *генеральша*, *професор* — *професорша*, *лікар* — *лікарша*, *секретар* — *секретарша* — *секретариха*. Адже для жінок тоді була майже неможлива участь в усіх сферах виробництва, суспільно-політичній, науковій, культурній діяльності. Тому такі іменники, як *коваль*, *стельмах*, *покрівельник*, не мали паралельної форми жіночого роду. Суспільні умови нерівності чоловіків та жінок у досоціалістичному суспільстві законсервували і разом з тим зумовили розвиток в іменників чоловічого роду узагальненого значення, в результаті чого виникла тенденція називати жінку завжди окремим словом жіночого роду для підкреслення жіночої статі представника певного фаху, наприклад: *лікар* — *лікарка*, *учитель* — *учителька* (Стара мати кидається ... до *лікарки*, то знов поспішається до *знахарки* (Марко Вовчок). Започаткувалась вона в кінці ХІХ ст. Надання жінкам рівних прав з чоловіками після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції інтенсифікувало цю нову тенденцію, надавши розвою потенційним можливостям мови. Але функціонування іменників чоловічого роду з узагальненим значенням призвело до

того, що із двох слів, які входять до структури кореляції типу *тракторист* — *трактористка*, *комбайнер* — *комбайнерка*, *ливарник* — *ливарниця*, перше виступає немаркованим членом кореляції, інше — маркованим. Іменникам чоловічого роду в цих опозиціях притаманне не одне, а два значення: 1) найменування особи чоловічої статі; 2) номінація особи взагалі, без вказівки на стать (пор.: *він комбайнер* — *вона комбайнер*). Іменник-маскулінатив у кореляціях типу *лікар* — *лікарка*, *інтернаціоналіст* — *інтернаціоналістка*, *більшовик* — *більшовичка*, *комуніст* — *комуністка* ширший за своїм семантичним обсягом, а тому здатний включати у своєму значенні весь підклас осіб, напр.: *кімната школяра*, *будинок вчителя*. Пор.: «Невід'ємною складовою частиною процесу підготовки *вчителя* в інституті стала безвідривна педагогічна практика» (газ.); «*Патріотка*, Ванда Василевська одною з перших передіклала крах буржуазній Польщі, чітко сказавши, що шлях антирадянщини для Польщі — самовбивчий, що це зрада її власного народу» (газ.). Цими особливостями розглянуті кореляції відрізняються від інших кореляцій форм родових «особових іменників», де обидва члени марковані, напр.: *москвич* — *москвичка*, *смагляець* — *смаглявка* і под. Якщо зіставити значення «особових іменників» жіночого роду із першим значенням іменників чоловічого роду в кореляціях типу *підпільник* — *підпільниця*, *робітник* — *робітниця*, то іменники чоловічого і жіночого роду, їх граматичні значення будуть рівновеликими (екстралінгвістична мотивація виступає домінуючим фактором для граматичної форми жіночого роду). І якщо говорити про утворення «особових іменників» — фемінативів від відповідних слів-маскулінативів, то треба мати на увазі лише друге значення. Але в такому випадку навіть перше значення іменників чоловічого роду буде похідним їх другого значення. Таким чином, в іменниках типу *лікар*, *письменник*, *телеграфіст*, *кореспондент* відбувається паралельне витворення «особових іменників» чоловічого роду (семантичний спосіб) та «особових фемінативів» (суфіксальний спосіб): *аспірант* (особа взагалі) — *аспірант* (чоловік) — *аспірантка* (жінка); *оператор* (особа взагалі) — *оператор* (чоловік) — *операторка* (жінка). Переконливим є погляд В. В. Виноградова<sup>8</sup>, який обґрунтував позицію, що твірним виступає «особовий іменник» чоловічого роду, а похідним — назва особи у формі жіночого роду, напр.: *активіст* — *активістка*, *оптиміст* — *оптимістка*, *кранівник* — *кранівниця*, мається на увазі витворення всіх співвідносних іменників на позначення особи за допомогою матеріально виражених суфіксів.

Протилежне твердження висловив О. І. Мойсеев<sup>9</sup>, який, посилаючись на Г. Павського<sup>10</sup>, зазначав, що маскулінативи і фемінативи «утворені не одне від іншого, а паралельно одне другому від однієї і тієї ж твірної основи». Вихідною позицією цього погляду був семантичний підхід до аналізованих явищ і критика її вихідних позицій Є. А. Земською<sup>11</sup>, на наш погляд, є переконливою. У суфіксальному різновиді витворення особових корелятивних родових форм фемінативів в українській мові можна чітко виділити три моделі: 1) до безсуфіксного «особового іменника» чоловічого роду

додається суфікс, який утворює співвідносну форму жіночого роду (-к-, -ес-, -ис-): *космонавт* — *космонавтка*, *піонер* — *піонерка*, *архітектор* — *архітекторка*, *поет* — *поетеса*, *актор* — *актриса* (*акторка*); 2) суфікс «жіночості» додається до суфіксального іменника-маскулінатива: *марксист* — *марксистка*, *інтернаціоналіст* — *інтернаціоналістка*; 3) заміна форманта (суфікса) чоловічого роду суфіксом жіночого роду: *комсомолец* — *комсомолка*, *парфянин* — *парфянка*, *атагонець* — *атагонка*. В корелятивних формах роду «особових іменників» типу *ударник* — *ударниця*, *ливарник* — *ливарниця* при утворенні іменників-фемінативів відбувається заміна словотвірного форманта, а не приєднання флексії до відповідного іменника-маскулінатива. Очевидно, вбачати в цьому тільки флексійне перетворення буде неправильним<sup>12</sup>, бо, з одного боку, суфікс *-иц(я)* — формант фемінатива, не дорівнює суфіксу *-ик*, показнику чоловічого роду, а з другого — не можна прирівнювати словотворення співвідносних іменників жіночого роду типу *кум* — *кума*, *онук* — *онука* із витворенням кореляцій за допомогою матеріально вираженого деривативного форманта-фемінатива, хоч, мабуть, демаркаційну лінію провести між ними важко. Але при такому підході не знаходять собі місця в суфіксальному (матеріально виражений різновид) способі витворення кореляцій «особових іменників» маскулінативи із формантом *-ець*, де іменники чоловічого роду виступають словами другого ступеня мотивованості, а слова жіночого роду — третього у словотвірному ланцюжку (*Італія* — *італійський* — *італієць* — *італійка*; *Сірія* — *сірійський* — *сірієць* — *сірійка*; *Лівія* — *лівійський* — *лівієць*, *лівійка*). З позицій П. М. Стрелкова цей тип творення зараховується до нульової суфіксації (флексійного способу)<sup>13</sup>. Переконливішим виступає погляд чіткого встановлення правил усічення основи іменника чоловічого роду і витворення від останніх іменників-фемінативів<sup>14</sup>: *колгоспник* — *колгоспниця*, *розумник* — *розумниця*, *бешкетник* — *бешкетниця*.

Перша модель утворення корелятивних родових форм не виявляє помітної продуктивності в сучасній українській мові, за допомогою другого і третього різновидів витворюється більшість найменувань, роль окремих суфіксів неоднакова. Найпродуктивнішими виявляються суфікси *-к(а)*, *-иц(я)* та їх похідні (*-ниц(я)*, *-льниц(я)*): 90 % усіх співвідносних родових форм жіночого роду суфіксального утворення (*пташник* — *пташниця*, *кранівник* — *кранівниця*, *в'язальник* — *в'язальниця*, *прибиральник* — *прибиральниця*, *кінематографіст* — *кінематографістка*, *максималіст* — *максималістка*, *реаліст* — *реалістка*, *агітатор* — *агітаторка*, *інспектор* — *інспекторка*, *математик* — *математичка*).

Особливо широко функціонують суфіксальні кореляції жіночого роду в розмовному мовленні<sup>15</sup> (іноді не фіксовані словниками<sup>16</sup>): *терапевт* — *терапевтичка* (*терапевтка*), *архітектор* — *архітекторка*, *модельєр* — *модельєрка*, *словникар* — *словникарка*, *дисертант* — *дисертантка*, *ветеринар* — *ветеринарка*, *глазурувальник* — *глазурувальниця*, *набірник* — *набірниця*, *лучник* — *лучниця*.

Поширеним явищем в українській мові виступає витворення корелятивних родових форм «особових іменників» за допомогою спеціального деривативного форманта для кожного іменника, своєрідне чергування родових дериватів, напр.: *-чук(о)*, *-енк(о)* // *-івн(а)*; *-ичо* // *-івн(а)*, *-иц(я)*. Такий різновид має місце в патронімічних утвореннях типу *ковальчук* — *ковалівна*; *писаренко* — *писарівна*; *слюсаренко* — *слюсарівна*; *гетьманич* — *гетьманівна*; *королевич* — *королівна*; *попович* — *попівна*; *ткаченко*, *ткачук* — *ткачівна*; *чабаненко*, *чабанчук* — *чабанівна* або *братанич* — *братаниця*, *сестрич* — *сестриниця*. Тут співвідносні іменники утворюються від одного й того ж слова — третього, спільного для них твірного іменника (*коваль*, *писар*, *слюсар*, *чабан* та ін.). Питома вага цього підкласу дериватів так само, як і кореляцій типу *Василь* — *Василиха*, *Іван* — *Іваниха* (фемінативи-андроніми), *генерал* — *генеральша*, *професор* — *професорша* (назви жінок за професією чоловіка), *Ганлюр* — *Ганя* (маскулінативи-гінеконіми), в системі співвідносних «особових іменників» у сучасній українській мові надзвичайно мала.

Серед «особових іменників» існують такі, які не витворюють співвідносних форм роду. Утворення фемінативів (дуже рідко маскулінативів) афіксальним способом при всій його універсальності і поширеності виявляється в більшості випадків неможливим або утрудненим. Тут на заваді стають: а) фонетичні, морфологічні причини, напр.: *комсорг*, *профоре*; *академік*, *знавець*; *офтальмолог*, *хірург*, *педолог*, *педіатр*, *анестезіолог*; б) «зайнятість» суфікса «фемінативності», функціонування його з іншим значенням (пор.: *технік* — *технічка*, *електрик* — *електричка*, *пілот* — *пілотка* і под.); в) стилістична «маркованість» форми жіночого роду, в результаті чого вона виступає ознакою розмовного стилю, напр.: «*Валю Гломозду обрали секретарем комсомольської організації цеху*» (газ.); «*Роман зайшов до Палацу (культури) сам. У коридорі зустрів секретарку комсомольської організації Ольгу Півторак*» (В. Минко). В усіх розглянутих випадках кореляції витворюються синтаксично (*молодий технік* — *молода технік*, *відомий пілот* — *відома пілот*), але функціонування цих конструкцій характерне для розмовно-побутового, публіцистичного, художнього стилів української мови.

Слід враховувати, навіть при існуванні паралельних «особових іменників» жіночого роду, що форма чоловічого роду характеризується узагальненим значенням, позначає особу взагалі, про що писав К. С. Аксаков: «*Ім'ям чол. роду ... позначається сам рід взагалі (порода, genus), тобто загальне логічне значення особи...*»<sup>17</sup> Форма чоловічого роду виступає основним представником слова в словниковому запасі української мови. Фемінативи використовуються при необхідності підкреслити, виділити стать особи. У функціональному плані вони характеризуються маркованістю, емоційним забарвленням і є ознакою розмовно-побутового, художнього, публіцистичного стилів, слова ж чоловічого роду позбавлені вказівки на статеви приналежність.

Таким чином, кореляційні родові пари «особових іменників» в українській мові можуть витворюватися афіксальним способом



(нульовим та матеріально вираженим суфіксом), співвідносність може передаватись лексичним значенням слова, активну участь у витворенні кореляцій беруть синтаксичні засоби і функція слова як члена речення. Найуніверсальнішим виступає перший.

<sup>1</sup> *Виноградов В. В.* Русский язык. М.; Л., 1947. С. 56. <sup>2</sup> *Допатин В. В.* О семантической структуре словообразовательного форманта // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. М., 1978. С. 86—88. <sup>3</sup> *Щерба Л. В.* Восточно-лужицкое наречие. Пг., 1915. С. 84. <sup>4</sup> *Миртов А. В.* Родозменяемые существительные // Рус. яз. в шк. 1946. № 1. С. 16—19. <sup>5</sup> *Шахматов А. А.* Заметки по истории лужицких языков // Изв. отд-ния рус. яз. и лит. 1917. Т. 2. С. 248. <sup>6</sup> Русская грамматика. М., 1980. Т. 1. С. 231. <sup>7</sup> *Янко-Триницкая Н. А.* Наименования лиц женского пола существительными женского и мужского рода // Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966. С. 167—210. <sup>8</sup> *Виноградов В. В.* Указ. соч. С. 62. <sup>9</sup> *Моисеев А. И.* Соотносительность личных существительных мужского и женского рода и способы ее выражения // Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. филол. наук. 1959. Вып. 55. С. 186. <sup>10</sup> *Павский Г.* Филологические наблюдения над составом русского языка. СПб., 1850. С. 252. <sup>11</sup> *Земская Е. А.* О соотносительности однокоренных существительных мужского и женского рода со значением лица // Рус. яз. в нац. шк. 1970. № 5. С. 4—10. <sup>12</sup> *Стрелков П. Н.* Флективное словообразование коррелятивных пар существительных женского рода в русском языке // Рус. яз. в шк. 1966. № 1. С. 82—85. <sup>13</sup> *Стрелков П. Н.* Указ. соч. С. 82. <sup>14</sup> Русская грамматика. Т. 1. С. 201. <sup>15</sup> *Остап Н. Л.* Словообразование имен существительных в современной украинской разговорной речи: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. Ужгород, 1980. С. 9. <sup>16</sup> Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980; Українсько-російський словник: В 6 т. К., 1953—1963. <sup>17</sup> *Аксаков К. С.* Опыт русской грамматики // Полн. собр. соч. М., 1880. Т. 3. С. 52.

Надійшла до редколегії 17.02.86

М. П. ЛЕСЮК, канд. філол. наук, Івано-Франків. пед. ін-т

## ФОРМУВАННЯ СЕМАНТИКИ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

Семантичний потенціал твірних та префіксальних дієслів, що складають ядро словотвірних гнізд, знаходить своє відображення у віддієслівних утвореннях — іменниках, прикметниках, прислівниках, які утворюють периферію цих гнізд. Віддієслівні деривати уточнюють, розширюють, збагачують семантичне поле твірних дієслів новими значеннями, які розвиваються на базі лексико-семантичних варіантів, успадкованих від мотивуючих дієслів.

Формування семантики похідних віддієслівних іменників, організація взаємовідношень та ієрархія їх категоріальних і конкретніших сем проходить під впливом твірної дієслівної основи: «похідне слово «вбирає» в себе семи твірної основи, «переробляючи» і синтезуючи їх, але не повторюючи смислової структури твірної основи»<sup>1</sup>, нова категоріальна сема передає похідному іменнику нові тенденції розвитку його семантичної структури. У похідного іменника — це сема «предметність», у прикметника — «ознака».

Залежно від ступеня збереження категоріальної семи твірного дієслова, а також від функції суфікса, яку він виконує в дериваційному акті, віддієслівні іменники поділяються на дві групи: групу дериватів з транспозиційним словотвірним значенням (СЗ)

і групу іменників, які перебувають з твірними дієсловами у мутаційних відношеннях.

Суфікс може виконувати в похідному слові різні — як міжкатегоріальні, так і внутрікатегоріальні — класифікаційні функції. Міжкатегоріальна класифікація похідних характерна для суфіксів із «транспонуючою потенцією»<sup>2</sup>, тобто таких, що здатні переключати твірну основу в іншу частину мови. Внутрікатегоріальна класифікація передбачає переведення твірної основи з одного дериваційно-семантичного поля в інше.

Транспонуючи дієслівну основу в іменну, суфікс тим самим виконує синтаксичну функцію, оскільки він переводить одну частину мови в іншу, завдяки чому змінюється синтаксична роль даної лексеми. Якщо при цьому мотивуюче і мотивоване слова лексично не розрізняються, то маємо чисту транспозицію, що відповідає вимогам синтаксичної деривації. Якщо ж між двома словами, пов'язаними відношенням мотивації, існує різниця в лексичних значеннях, то формант (суфікс) виконує в даному випадку семантичну функцію. Такий тип деривації відповідає, за Є. Куриловичем<sup>3</sup>, лексичній деривації. Суфікси, що виконують семантичну функцію, поділяються на дві групи. Словотворчі форманти першої групи утворюють похідні, що означають поняття, цілком відмінні від названих мотивуючим словом. У подібних випадках форманти виконують предметну<sup>4</sup>, або семантико-предметну функцію. Похідні, утворені за допомогою семантико-предметних формантів, вступають із своїми твірними в мутаційні відношення.

Другу групу семантичних формантів складають суфікси, що модифікують значення твірного, тобто функція їх полягає в якісній зміні мотивуючої основи. Назвемо ці форманти семантико-якісними. Якщо форманти першої групи одночасно з семантико-предметною функцією можуть виконувати і функцію синтаксичну, тобто транспонувати лексему однієї частини мови в іншу, то форманти другої групи (семантико-якісні) цієї можливості позбавлені, оскільки сфера їх дії поширюється лише в межах однієї частини мови.

Таким чином, усі словотвірні форманти за їх функціонально-деривативними особливостями можна класифікувати в три основні групи: форманти, що виконують функцію 1) синтаксичну, 2) семантико-предметну і 3) семантико-якісну. Залежно від функції, яку виконує той чи інший формант у процесі деривації, і розрізняють транспозицію (чиста транспозиція відбувається тільки тоді, коли формант позбавлений функції семантичної), мутацію і модифікацію.

Далі ми розглянемо шляхи формування семантики віддієслівних іменників із мутаційним словотвірним значенням.

Віддієслівні іменники з мутаційним СЗ творяться різними моделями, однак, незважаючи на багатство словотворчих засобів, за допомогою яких творяться ці похідні, кількість їх порівняно з кількістю транспозиційних дериватів набагато менша, що пояснюється меншою регулярністю і продуктивністю мутаційних моделей. Це підтверджує той факт, що з 1076 віддієслівних іменників, які піддалися аналізу, 725 мають транспозиційні СЗ і утворені вони

дванадцятьма п'ятьма моделями, а для утворення 351 деривата, що належить до сфери мутаційних СЗ, використано 55 різних віддієслівних моделей.

Аналізовані віддієслівні іменники групуються за чотирма основними словотвірними розрядами \*: розряд агентивних іменників, розряд назв знарядь праці (засобів, інструментів), за допомогою яких виконується дія, розряди назв результату та місця дії. Найбільша із цих груп — агентивні імена. Вона об'єднує 225 (64 %) похідних.

В утворенні агентивних іменників беруть участь різні віддієслівні моделі. Широкий набір і різноманітність цих моделей свідчить про значну синонімію суфіксів, що конструюють ці моделі. Наприклад, у значенні «керівник, організатор, вождь» у словотвірному гнізді кореня *-вед-* виявлено 16 різних іменників, утворених за дев'ятьма моделями: *вожай, вожак, вожака, вождій, водир, предводитель, поводитир-2, повідець, привідець, привідця, провідець, провідник, проводир, вождь, приводець, приводця*. Разом з тим є випадки, коли похідні однієї моделі належать до різних словотвірних типів. Так, за моделлю «ДО + ник» в основному утворені агентивні іменники, але поряд з ними є деривати, що позначають інші реалії. Наприклад, іменник *сплавник* називає особу, людину, яка займається сплавом лісу, а іменник *плавник-2* — уламки дерев, розбитих суден тощо, які плавають у воді або викинуті водою на берег, тобто результат дії \*\*.

Іменники, утворені мутаційними моделями, в основному однозначні. Лише 58 із 351 мають більше, ніж один, лексико-семантичний варіант (ЛСВ), у тому числі 42 іменники по два, 11 похідних — по три. Іменники *проводир* і *хідник* — по чотири, *коток-2* і *наїзник* — по п'ять, а *провідник* — шість ЛСВ. Таким чином, на 351 похідне припадає 434 ЛСВ. У зв'язку з цим певний інтерес становить розгляд питання про виникнення таких ЛСВ, особливо вторинних, їх зміст, семантичну співвіднесеність з корелюючими значеннями твірного і взагалі про лексико-семантичні зв'язки між твірними дієсловами і похідними іменниками.

Це питання не ставиться відносно однозначних іменників, оскільки лексичне значення кожного з них формується під дією основних семантичних компонентів мотивуючого дієслова, які певною мірою акумулюються в похідному. Однозначні похідні, як правило, мотивовані основними — прямими — значеннями дієслова. Головна їх відмінність від синтаксичних дериватів саме і полягає в тому, що вони мотивуються не всім комплексом значень полісемічного дієслова, а обирають лише окремі (один або більше) ЛСВ. Наприклад, іменник *донощик* мотивується третім значенням дієслова *донісити* («таємно подавати кому-небудь відомості із звинуваченням...»), похідне *виводок* тільки одним п'ятим ЛСВ дієслова *ви-*

\* Термін «словотвірний розряд» ми вживаємо в розумінні І. І. Ковалика<sup>6</sup>.

\*\* Глухачення слів подаються за Словником української мови (В II т. К., 1970—1980).

*вводити* («плодити потомство — про птахів, тварин»), не дивлячись на те, що дієслово *выводити* має 12 ЛСВ.

Складніші лексико-семантичні зв'язки існують між твірними дієсловами і полісемічними іменниками. Похідні іменники можуть бути зв'язані безпосередньо з твірними дієсловами або всіма своїми ЛСВ, або лише частиною їх. У другому випадку в похідних розвиваються нові значення, які відсутні в твірному <sup>6</sup>.

Розглянемо похідні першого типу, тобто ті, в яких вторинні значення виникли на базі дієслівної семантики. Іменники цього типу можна розділити, залежно від характеру зв'язків з мотивуючими ЛСВ дієслова, на три підгрупи. До першої підгрупи належать 11 двозначних, одне чотиризначне і одне п'ятизначне похідні. Характер їх відношень з твірним дієсловом будується за принципом одмотивованості, тобто всі ЛСВ іменника мотивуються одним значенням дієслова. Але не всі ЛСВ іменника мотивовані саме першим значенням дієслова — це може бути будь-який ЛСВ. Наприклад, обидва ЛСВ похідного *заводій* (1. Призвідник витівок, бешкетів, сварок і 2. Той, хто заводить пісню, заспіває) відповідають шостому значенню дієслова *заводити-1* («починати, затівати що-небудь»). П'ятому значенню дієслова *знати* відповідають обидва ЛСВ іменника *гонитель*, другому значенню дієслова *водити* — два ЛСВ іменника *вожай*. Усі чотири ЛСВ іменника *проводир* і п'ять ЛСВ похідного *коток-2* мотивуються відповідно першим значенням дієслів *проводити* і *котити*.

До другої підгрупи входять 16 двозначних (*приводець, поводир, перенощик, навідник, виходець, внесок* та ін.) і два тризначних іменники (*носій, наводчик*). Особливість цієї підгрупи полягає в тому, що кожному ЛСВ іменника відповідає окремий ЛСВ дієслова, тобто проходить паралельна супідрядна мотивація. Перший ЛСВ іменника *наводчик* («боєць, який наводить гармату на ціль») мотивується другим ЛСВ дієслова *наводити* («націлюючись, спрямовувати...»), другий ЛСВ («той, хто займається наведенням чого-небудь») відповідає дев'ятому ЛСВ дієслова («наносити туш, чорнило і т. д. на поверхню чого-небудь») і третій ЛСВ («той, хто наводить кого-небудь на що-небудь») відбиває перший ЛСВ дієслова з аналогічним значенням.

Третім різновидом є іменник *східці*, в якого всі три ЛСВ мотивуються двома (першим і другим) значеннями дієслова *сходити*. Таким чином, полісемія проаналізованих іменників обумовлена і відповідає полісемії мотивуючого дієслова.

Другий тип семантичної співвіднесеності твірного/похідного складають іменники, в яких тільки одне або частина значень мотивується безпосередньо дієсловом, а інші розвиваються вже на базі самого іменника. При цьому схема ієрархічної співвіднесеності ЛСВ має двоступеневу будову: перший ступінь — це ЛСВ, мотивовані безпосередньо дієсловом, а другий — ЛСВ, що виникли шляхом семантичного зрушення, переосмислення, переносу позначень на нові об'єкти. Ця група дещо менша від попередньої, її складають 25 іменників, у тому числі 15 двозначних, сім тризначних, одне

(*хідник*) — чотиризначне, а також іменники *наїзник* і *провідник*, які мають відповідно п'ять і шість ЛСВ.

Для дво- і тризначних похідних схема співвідношень проста: одне значення мотивується безпосередньо дієсловом, друге (в дво-значних) чи друге і третє (в тризначних) — першим ЛСВ самого іменника.

У названих і подібних іменниках відбувається спеціалізація або метафоризація першого чи інших значень, що виникли на основі дієслівної семантики, і перенесення позначень на інший денотат. Так, в іменнику *літун* перше значення «той, хто літає» мотивоване першим значенням дієслова *літати* і одночасно мотивує, служить семантичною базою для виникнення нового значення «той, хто часто міняє місце роботи». Таким чином, лексема *літун* у світлі висловлювання О. О. Потебні про те, що «слово є для нас сукупністю членороздільних звуків, що складають одне ціле і одного значення, а не багатьох. Де два значення, там два слова, а не одне»<sup>7</sup>, являє собою два деривати: один віддієслівний суфіксальний і другий семантичний, такий, що виник на шляхах семантичного переосмислення, в даному разі — метафоризації значення «той, хто літає, має властивість літати» і перенесення цієї властивості на зневажливу назву людини. Утворення нових значень шляхом семантичного зрушення, переосмислення дало основу деяким дослідникам виділяти поряд з деривацією синтаксичною і лексичною ще деривацію семантичну. Однак не варто виділяти семантичне утворення слів в окремий спосіб, оскільки семантична деривація не може бути наділена статусом самостійності.

У тризначних похідних семантичним шляхом виникли по два вторинних значення, причому нерідко буває так, що одне з них з'являється як результат спеціалізації чи функціонального перенесення, а інше — як результат метафоричного перенесення. Наприклад, у похідному *ходак* перше значення «той, хто йде, ходить пішки» послужило базою для виникнення другого ЛСВ «особа, яку обирають і посилають куди-небудь з дорученням» і третього — «постоли». Друге значення утворилося внаслідок спеціалізації поняття, що названо першим, а третє — шляхом метафоричного перенесення поняття на інший об'єкт. Аналогічну семантичну структуру мають іменники *їздець*, *бігун*, *ходулі*, як результат спеціалізації першого значення виникли вторинні в похідних *тягло*, *тягун*, *поплавок*.

Моделі побудови семантичної структури іменників, у яких є більше трьох значень, більш складні, і це ускладнення відбувається за рахунок появи, додавання ЛСВ або на першому, або на другому ступені. Розглянемо шляхи семантичного наповнення похідного *провідник*. У цьому іменнику перший ЛСВ «той, хто вказує дорогу в незнайомій місцевості» і четвертий ЛСВ «організатор, керівник чого-небудь» мотивуються першим значенням дієслова *проводити* — «супроводжуючи, вести кого-небудь у певне місце; керувати діяльністю кого-, чого-небудь». Третє значення як переносне «той, хто пропагує які-небудь ідеї, погляди» мотивовано сьомим ЛСВ дієсло-

ва «пропагуючи які-небудь ідеї, прагнути втілити їх у життя». П'ятий ЛСВ «тіло, речовина, що проводить тепло, звук, електрику і т. п.» відбиває десять значення дієслова «мати властивість пропускати через себе звук, тепло, електрику і т. п.». Таким чином, перший, сьомий і десятий ЛСВ дієслова *проводити* знаходять своє пряме відображення відповідно в першому, четвертому, третьому і п'ятому ЛСВ іменника *провідник*. Друге ж значення іменника «працівник залізничного транспорту» і шосте — «частина стовбура дерева, від якого відходять бокові гілки» — виникли внаслідок семантичної спеціалізації відповідно першого і п'ятого ЛСВ самого іменника.

Процес становлення вторинного значення в слові безперечно тривалий і складний. Воно виникає на базі основного значення, інколи значно пізніше, ніж основне, вторинне за семантикою і вторинне за часом, оскільки слово з первинним (чи первинними) значенням пристосовується для позначення нових феноменів об'єктивного світу, «регулярно вступаючи в нові асоціації, закріплюється як назва нових об'єктів»<sup>8</sup>. Необхідно відзначити, однак, що в досліджуваних полісемічних іменниках вторинні значення, тобто значення, що виникли на базі дієслівних, основних, складають всього 24,8% — із 141 ЛСВ в 58 полісемічних похідних 106 мотивуються безпосередньо дієслівними ЛСВ, і лише 35 утворились в результаті семантичного переосмислення. Той факт, що більшість із ЛСВ іменників мотивована дієсловами, свідчить про те, що семантика конкретних іменників формується під впливом семантичного потенціалу мотивуючого дієслова за рахунок засвоєння іменником основних семантичних ознак останнього.

У більшості полісемічних іменників з аналізованої групи лексико-семантичні варіанти спеціалізуються на позначенні однорядових денотатів. Так, в іменника *проводир* усі чотири ЛСВ називають діяча, в іменника *коток-2* усі п'ять ЛСВ позначають знаряддя дії і т. д. Лише 13 похідних (22,3%) одним чи двома (у двох випадках) своїми ЛСВ називають предмет з іншої семантичної сфери. У дев'яти іменників поєднуються ЛСВ із значенням діяча та інструмента дії (*бігун, візник, провідник, накатник* та ін.), в іменнику *недонісок* — результату дії і діяча, *відхідник* — діяча і місця, *хідник* — місця та інструмента, *відводок* — результату та інструмента дії.

Таким чином, віддієслівні іменники сфери мутаційних значень в сучасній українській мові — це в основному конкретні назви особи (діяча), інструмента, результату та місця дії, семантична структура яких сформована в більшості випадків на базі дієслівної семантики шляхом засвоєння основних, ведучих семантичних компонентів твірних дієслів.

<sup>1</sup> *Мурашов Р. З.* О словообразовательном значении и семантическом моделировании частей речи // *Вопр. языкознания.* 1976. № 5. С. 129. <sup>2</sup> Там же. <sup>3</sup> *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 57—70. <sup>4</sup> *Encyklopedia wiedzy o języku polskim.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1978. S. 93—94. <sup>5</sup> *Ковалик І. І.* З методик дослідження слов'янського словотвору. Львів, 1958. С. 10.

<sup>6</sup> Тихонов А. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1974. С. 13—14. <sup>7</sup> Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. М.; Л., 1941. Т. 4. С. 198. <sup>8</sup> Дмитриева Н. С. Формирование семантики многозначных существительных, мотивированных глаголом // Исследования по семантике. Уфа, 1975. С. 33—43.

Надійшла до редколегії 12.01.86

Л. Г. ПОГИБА, канд. філол. наук, Київ. пед. ін-т

### ФОРМАЛЬНА І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА МНОЖИННИХ ДІЄСЛІВ З ПРЕФІКСОМ ПЕРЕ-

У дослідженнях з морфології посилюється увага до поглибленого вивчення парадигм змінних частин мови, зокрема до вияву обмежень в утворенні і вживанні окремих форм. Особливий інтерес викликає аналіз змістових і формальних ознак граматичних форм множинних дієслів типу *групуватися, набігти, розлетітися, пережитися* як конститутивних елементів речення, оскільки в лінгвістичних дослідженнях ця проблема розроблена недостатньо. Між тим вказані дієслова утворюють в сучасній українській літературній мові численну групу слів, об'єднаних загальним значенням всеохоплюючої дії, стану. Їх склад характеризується достатньо розвиненими словотворчими можливостями, де особливо роль відіграє афіксація (*пережити + ся, пере + падати, роз + бігти + ся* і т. д.), а синтаксична функція їх категорії числа виявляється в тому, що визначає граматичну категорію числа слів, які з ними координуються; ці дієслова є елементом побудови кількісних речень. Множинні дієслова характеризуються обмеженням у вживанні окремих форм, передбачених реальним і граматичним значеннями, вони передають множинність суб'єктів дії, що і визначає неповну реалізацію числового протиставлення. Категорія числа цих дієслів — самостійна. Характер кількісних відношень, суттєві формальні і семантичні відмінності дають можливість виділити дієслова спільної (*товпитися, юрмитися*) та сумарно-дистрибутивної дії (*переглухнути, налізти, злетітися*). Об'єктом аналізу є дієслова сумарно-дистрибутивної дії з префіксом *пере-*, представлені словотвірними моделями \* *пере + V/B, (пере + V) + ся*.

Дієслова сумарно-дистрибутивної дії з префіксом *пере-* характеризуються тим, що префікс не вносить додаткових значень, крім дистрибутивного. Можна виділити дві моделі: *пере + V/B; (пере + V) + ся*. Вони відрізняються не тільки будовою, а й значенням. Особливістю їх є специфічне вираження сумарно-дистрибутивної дії — увага зосереджується на повторенні дії кожною із сукупності осіб через часовий проміжок (*один за одним*). Напр.: Самих лише виконавців скільки за життя *перебувало* під моїми вікнами, перед скількома начальниками цей Корній навитяжку стояв (О. Гончар).

Сумарно-дистрибутивне значення сильніше у формах множини,

\* Умовні скорочення V, B — твірні основи, де V — вербальна, B — відіменна; дужки означають, що без постфікса *-ся* дієслово є перехідним, кратним щодо об'єктів.

які є для нього обов'язковими, проте може факультативно виражатись і незалежно від закінчень множини — у формі однини будь-якого часу (*дітвора перепáдала*). Значення множинності ці дієслова можуть передавати будь-якому іменнику і в формі однини (напр.: *риба передохне* — не одна, тут конкретна одиничність перетворюється в значення узагальнене). Поява дистрибутивності у дієслів даної моделі зумовлена рядом факторів, перш за все — семантикою самої дієслівної основи, напр.: *стіна упала* (один предмет); *стіни упали* (два або багато предметів); *двері упали* (один або багато предметів); *двері перепáдали* (завжди більше, ніж два предмети); *дітвора перепáдала* (завжди більше, ніж дві особи).

Модель *пере* + V/B — типова для розмовних утворень. Аналізований матеріал та помітки у словнику<sup>1</sup> свідчать, що у розмовній мові вони є продуктивним і живим типом, включають неперехідні дієслова недоконаного і доконаного видів (напр.: *перемирати*, *перечерствіти*). Творються звичайно від основ неперехідних дієслів, напр.: *слухнути* — *переглухнути*, *сидіти* — *пересидіти* (сидіти довго, великою кількістю в одному місці). Префікс *пере-* у цих дієсловах означає не спрямування дії, направлення, а модифікується в результативне значення з відтінком повноти охоплення в якій-небудь множинності. Така дія ритмічно чергується, поширюючись від суб'єкта до суб'єкта<sup>2</sup>. Модель *пере* + V/B зустрічається в трьох семантичних варіантах. Перші два — *пере* + V/B, третій — *пере* + V.

Дієслова першої групи означають зміну стану великої кількості суб'єктів і відносять дію до антропонімів чи фаунонімів (напр.: *пересліпнути*, *переглухнути*, *переніміти*; *переболіти* (розм.) — перенести яку-небудь хворобу всім; *перехворіти* і діал. *перехоріти*; *передохнути*, *перемерти*, *перемирати*, *перепадати*) або предметів (напр.: *переболіти* (розм.) — перенести біль (про всі органи або частини тіла), *переніміти* — заніміти у багатьох (ноги)). Напр.: Все якось невдача так і тягне чоловіка за поли: то *худібка переболіє*, то щось не вродить, а щось град виб'є, чи сонце випалить (І. Н.-Левицький).

Дієслова другої групи мають значення зміни в органічному процесі (стати якимось) і охоплюють предметні дієслова, напр.: *перержавіти*, *переіржавіти* (густо вкритися іржею, сильно заржавіти багато чому); *перечерствіти* (розм.) — зачерствіти багато чому; *перегаснути* (погаснути один за одним); *перегіркнути* (стати гірким), напр.: *Всі ліхтарі перегазли* (розм.).

Третя група, об'єднана моделлю *пере* + V, охоплює антропонімічні і фаунонімічні дієслова із значенням переміщення, буття. Напр.: *перелітати* (летіти з місця зимівлі і назад — про сезонний переліт птахів); *перербродити* (розм.) — про багатьох, *перебувати*, *перелітати* — (про багатьох); *переходити* (ходити про всіх); *перескакати*, *перестрибати*. Утворюються вони або від дієслів із значенням різнонаправленого руху (*бігати*)<sup>3</sup>, або від дієслів, що можуть означати неодноразове повторення (*гуляти*, *дрейфувати*). Напр.: *передрейфувати* (про багатьох або всіх), *перегуляти* (про багатьох



або всіх). Умовою утворення сумарно-дистрибутивних дієслів переміщення моделі *пере* + V є наявність семи «кількість» у похідних дієсловах, які називають дію, що виконується в різних напрямках, часто неодноразово <sup>4</sup>.

У зв'язку з багатозначністю префікса <sup>5</sup> і похідної основи сумарно-дистрибутивне значення не є єдиним значенням дієслів переміщення моделі *пере* + V, навпаки, частіше воно є вторинним, поступаючись місцем значенню проходження дії однією особою, охоплення суб'єктом, що переміщається, всіх або багатьох точок <sup>6</sup> (пор., напр.: *переходити всі села, всі кутки села*). У цьому випадку спостерігаємо синонімічні зв'язки з префіксом *об-* <sup>7</sup> (пор., напр.: *Я перелітав багато місць (облітав)*; *Я переходив усі дороги (обходив)* — розм.). Сумарно-дистрибутивне значення цих дієслів може підказуватися введенням означення і кількісного показника «всі до одного». Напр.: *Всі пташенята до одного перелітали*, зараз відпочивають (розм.).

У моделі *пере* + V наявна сема тотальності (перебувати всім в одному місці), при її наявності в контексті або в синтаксичному оточенні (мікрополе просторової стативи) реалізується сумарно-дистрибутивне значення, напр.: *Скільки там люду перебуває за день!* Все навкруги клекоче (О. Гончар); *Що-то перебувало і старостів по закону, і так людей, щоб-то висватати Галочку* (Г. Квітка-Основ'яненко). При цих дієсловах часто зустрічаємо займенник *всі*, родовий партитивний, який зберігає ідею множинності, сполучник *і*, інші засоби вираження кількісних відношень, сумарно-дистрибутивне значення дієслів моделі *пере* + V уточнюється, посилюється наявністю у контексті слів, що показують ритмічне охоплення дією багатьох суб'єктів.

Дієслова моделі *пере* + V + *ся* означають конкретну фізичну дію або стан і є дієсловами антропонімічними, фаунонімічними, предметними. Модель включає основи перехідних дієслів доконаного і недоконаного видів. Напр.: *передушити, перетруювати*, у яких дія переходить на багато чи всі предмети. Постфікс *-ся*, що додається до дієслів з перехідним значенням, впливає на систему словозміни, властиву похідному дієслову, тобто дієслова цієї моделі — зворотні, мають іншу систему числових форм. Вони — із неспіввідносними формами числа, неперехідні, відповідно змінюється і їх лексичне значення. Саме в усуненні об'єкта перехідного дієслова — найбільш загальне значення постфікса *-ся*. Постфікс *-ся* вказує на еквівалент суб'єкта і прямого об'єкта. У дієсловах цієї моделі дещо видозмінюється це значення у зв'язку з багатозначністю префікса основи. Префікс *пере-* надає значення повторюваності процесу чи взаємності повторюваності. Тобто, тенденція до системи у проведенні даної моделі нагтовхується на перешкоди у зв'язку з багатозначністю префікса (*перечитати всі книги — перечитатися* — префікс *пере-* надає значення повторення процесу); взаємним значенням основи (*перецілювати всіх — цілюватися — перецілюватися; перезнайомити всіх — знайомитися — перезнайомитися*).

Цю модель можуть заповнювати дієслова *перемиватися, переми-тися* (про всіх), *пересушуватися* (про всіх), *переношуватися, переноситися* (заноситися), в яких дія може бути спрямована на знищення, псування або зміни в стані предмета: *перестрілятися, перетопитися, передуватися, перерізатися, перерізуватися, перетрушитися, перетрутитися, переказитися, перебіснутися* (заболіти на сказ), *перекалічуватися, пережуватися* (напр.: *Усі віви переко-тилися* (розм.); предметні дієслова із значенням зникнення: *переза-бутися* (забутися про все, багато чого-небудь), *переводитися, пере-вестися* (зникати, перестати водитися або витрачатися на дрібниці (про гроші), *перебуватися, перебутися* (минути — про час, події та ін.), напр.: *Багато-багато перебулося тих днів* (Марко Вовчок).

Значення перерозподілу, роздрібнення: *перекаламутитися, перебовуватися, перебоватися, перекришитися, перемелюватися, перемолотися, перебиватися, перетовктися* (про посуд, вироби із скла), напр.: *Весь посуд перебився* (розм.); Ще, може, *багато води перетовчеться, перекаламутиться*, врешті, товчена і каламучена утече, а тоді вже щось нового буде (Леся Українка). Одним із варіантів лексем, що виступають із сумарно-дистрибутивним значенням, є варіант з пасивним значенням. Наявність орудного суб'єкта дії вказує на пасивність дії.

Отже, множинні дієслова з префіксом *пере-* поділяються на: а) групу відіменних і віддієслівних префіксальних дериватів (*гнити — перегнити, падати — перепадати*); б) групу дериватів, утворених на базі дієслівних основ шляхом додавання постфікса *-ся* (*переженити — переженитися + ся*). Суб'єктне значення всеохоплюючої дії, стану надає дієслову в першому випадку префікс *пере-*, в другому — постфікс *-ся*. Твірною є переважно віддієслівна основа. Залежні поширювачі беруть участь у формуванні дистрибутивного значення дієслова. Сумарна дистрибутивність зв'язана з певним характером дії, через що на неї можуть вказувати інші лексичні одиниці, які сполучаються з дієсловами в реченні. При кількох значеннях дієслова реалізація одного із них веде до усунення багатозначності. В контексті дистрибутивність досягається часто шляхом сполучуваності цих дієслів з іменником, займенником, прислівником, що характеризують кількість, повторюваність дії (*багато, чимало, частина, все*).

<sup>1</sup> Словник української мови: В 11 т. К., 1976. Т. 7. <sup>2</sup> Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. С. 266. <sup>3</sup> *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1972. С. 379—419. <sup>4</sup> *Авилова Н. С.* Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976. С. 108. <sup>5</sup> *Гльбін В. С.* Префікси в сучасній українській мові. К., 1953. С. 116—124. <sup>6</sup> *Блягоз З. У.* Словообразовательные типы глаголов перемещения с приставками *пере-, под-* (*подо-*), *раз-* (*разо-, рас-*) // Материалы IX и X конференций Северо-Кавказского зонального объединения кафедр русского языка. Ростов н/Д., 1971. С. 21. <sup>7</sup> Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. С. 260.

Надійшла до редколегії 20.01.86

## ТЕПЕРІШНІЙ ІСТОРИЧНИЙ ЧАС ЯК ЯВИЩЕ

За останніх років у граматиці дістала перевагу думка про те, що вияв видової ознаки і конкретна системна значимість видової форми залежать від її часового плану в системі або функціонуванні.

На відміну від форм доконаного виду (сильного, або маркованого, члена видової опозиції) в часовому плані минулого форми недоконаного виду семантично нестійкі — здатні до варіювання видових функцій: вони виражають дію припинену, але не закінчену (*Я ремонтував свою машину, але сьогодні мені її відремонтувати не вдалося*) або припинену і закінчену (*Петрову я писав, але він чомусь мені не відповів*). Останнє має місце тоді, коли з ситуації мовлення ясно, що дія не могла бути припиненою, не будучи закінченою. Мовцеві достатньо вжити форму минулого часу недоконаного виду, щоб його співрозмовник зрозумів, що йдеться про завершену дію. Тому, наприклад, у діалогічних ситуаціях, звичайно пов'язаних з обговоренням дій як реалізованих фактів, переважають недоконані форми: *Хто сідлав коня? Хто писав записку? Хто будував цей дім? Хто приймав хворих двадцятого?*

Тенденція до семантичного варіювання форм недоконаного виду в часовому плані минулого поширюється також і на випадки вживання форм теперішнього часу як носіїв функції теперішнього історичного. Йдеться про використання таких форм, як засобу мальовничої передачі дій, що належать до минулого.

Як і форми минулого, форми теперішнього часу недоконаного виду в цьому випадку здатні замінювати форми доконаного виду (*Вона в знеможі падає на стілець — Вона в знеможі впала на стілець*) або просто реалізувати значення минулої дії (*Іду я вчора вулицею і нічого не помічаю — Ішов я вчора вулицею і нічого не помічав*). Пор. приклад, де подані в дужках форми-відповідники наочно відтворюють функції форм теперішнього історичного: Одна за одною на старт *виходять* (виходили) команди. Проїшовши дистанцію, лижники *повертаються* (поверталися) розпашілі, збуджені. — Стомилися? — *запитуємо* (запитали) ми в студенток текстильного технікуму. — Що ви! — *сміються* (засміялися) дівчата. — Ще довго будете кататись (Спорт. газ.).

Таким чином, теперішній історичний час — це специфічне вживання форм теперішнього часу для позначення подій в минулому. У пропонованій статті це явище граматики буде розглянуте детальніше — як явище системи та функціонування дієслівних форм.

Теперішній історичний час належить до таких різновидів, з якими зв'язують вираження відтінків наочності, мальовничості та конкретності протікання дії. Такі відтінки особливо відчутні на фоні вживання тих форм, що замінюють теперішній історичний час, — минулих форм доконаного і недоконаного видів: Напр.: Кусаючи губи, швидко *виходжу* (вийшов) з хати й *сідаю* (сів) на віз. Щось бадьоро *гомонить* (гомонів) мені збоку товариш. Я його *не чую* (не

чув). Я *дивлюся* (дивився) на свою рідну хату. Стареньку, похилу, найбільш на цьому кутку, з заваленим дахом. Потім *одхилию* (одхилив) швидко от товариша в другий бік голову, щоб не бачив моїх сліз (С. Васильченко).

Перехід від одних форм до інших, тобто від одного типу розповіді до іншого, характерний і для поетичних творів українського фольклору, що вказує на тривалу традицію вживання теперішнього історичного в українській мові. Напр.:

Ой не тумани *установили*,  
Як із города із Азова з тяжкої неволі  
Три братики *утікали*...  
То ж менший брат піший піхотинець *біжить*, *підбігає*,  
Під білі ноги пожар *підпадає*,  
Кров сліди *заливає*,  
Своїх двох братиків *доганяє*,  
За стремени *хапає*...

(Дума «Три брати Азовські»)

Конкретність і живість картини, що передається за допомогою теперішнього історичного, зумовлена прагненням оповідача (автора) вплинути зображуванним на читача, зробити його учасником відтворюваних подій. Впливати ж можна лише тим, що має місце (відбувається) хоча б фіктивно. Мовець, отже, з одного боку, свідомо переносить події з минулого в сучасність, з іншого — закінчену, здійснену дію подає як таку, що розвивається перед очима співрозмовника. Пор.: Мершій *беру* книжку в руки й *насуплюю* брови. Склавши руки на грудях, перед дверима *стоїть* сусіда, мій давній товариш — Мотря. *Зорить* очима, *мовчить* (С. Васильченко). Незважаючи на те, що із змісту зрозуміло, що йдеться про минуле, слухач внутрішньо не може звільнитися від живості сприйняття ситуації, тому що розповідь в теперішньому історичному в його свідомості контрастує з розповіддю, в якій використані форми минулого часу доконаного і недоконаного видів. Теперішній історичний час, таким чином, являє собою досить своєрідний засіб передачі й характеристики дій. Він пов'язаний з відтворенням у тексті найглибших комунікативних імпульсів мовця (автора), чия розповідь не тільки орієнтується на повідомлення про щось, а має також й іншу мету, як правило, — художньо-естетичний вплив.

Теперішній історичний час у тій же мірі, в якій він використовується як експресивний зображувальний засіб, є носієм певних граматичних характеристик дій<sup>1</sup>. У теперішньому історичному одні форми вживаються як синонімічні до форми минулого недоконаного, інші — як синонімічні до форми минулого доконаного (пор. наведені приклади), але і в першому, і в другому випадках йдеться про дії припинені чи то закінчені до початку мовлення..

Кожна припинена або закінчена дія відносно точки свого припинення буде минулою, бо тоді, коли дія ще не припинена, вона не є минулою. Минулий час, отже, — це час дії, яка має точку свого припинення (закінчення). Оскільки теперішній історичний час

позначає дію, що має точку свого припинення (на це вказує контекст), за характером виконуваної функції він є минулим.

Досить часто теперішній історичний час позначає дії не тільки припинені до початку мовлення, а й закінчені. Кожна закінчена дія відносно періоду її спостереження також сприймається як минула. У свою чергу це зумовлюється тим, що тоді, коли дія спостерігається як протікаюча, вона не є закінченою. У теперішньому історичному, таким чином, незважаючи на те, що мовець найчастіше використовує форми недоконаного виду, зберігається можливість вираження різниці видових характеристик дій. Слухач без труднощів розрізняє, в яких випадках замість форми минулого доконаного чи недоконаного вжито відповідну форму теперішнього історичного. Напр.: Коли *дивлюсь* (подивилась) — *ідуть* (ішли) якісь люди гурбою: і старі, й молоді, і дівтора; зблизились до мене й на добридень дали. «Добридень! — *кажу* (сказала) й собі. — Садотімлені (Марко Вовчок).

Видові відмінності між формами-відповідниками чітко відображають різницю між діями, які 1) мовець спостерігає (*ідуть*) і які 2) він виконує сам (*кажу, бачу, дивлюсь*). Два різновиди теперішнього історичного<sup>2</sup>, отже, можуть бути протиставлені як теперішній історичний час спостережника (має відповідником недоконані форми минулого часу) та теперішній історичний час діяча (має відповідником доконані форми минулого часу). У мовленні звичайно переважає другий різновид, тобто теперішній історичний час уживається здебільшого для мальовничої передачі закінчених дій.

Форми теперішнього історичного, що є синонімами до дієслів минулого часу доконаного виду, зберігають властиву саме таким формам сполучуваність з лексичними показниками кратності (*двічі, тричі* і т. д.), а також з показниками неочікуваності, раптовості дії: *Раптом відчиняються* двері й *заходить* батько.

Рідше, ніж форми недоконаного виду, носієм функції теперішнього історичного в українській мові виступають теперішньо-майбутні доконані форми. Напр.: *Кругом коло нього що було, усе розказує*, і тільки б про нього що сказати, то й *замовчить, задумається*, і так якраз як полом'я *спихне, зачервоніється, засоромиться*, *рученьками закриється, перемовчить*, та вп'ять за своє: *поратись кинеться* — то й гляди, те *розіллє*, те *переверне*, те *розіб'є*. Мати *стане* на неї *гримати*, а вона *жартує, регочеться*... та й *розводить* матір (Г. Квітка-Основ'яненко).

До теперішнього історичного відносять також уживання тих же теперішньо-майбутніх форм доконаного виду з часткою *бувало*, використання аналогічних форм з підсилювальною часткою *як*<sup>3</sup>: — Чого це ти глядиш так перед себе, начеби перший раз світ побачила? — *загомонить бувало* на мене тітка гостро, сердито (О. Кобилянська); *Глянула я через щілину: Омелько п'є та супиться*... Коли це *як схопиться* дяк з місця, *як ухопить* мого Омелька за чуприну (І. Нечуй-Левицький).

Розглянуті різновиди вживання теперішнього історичного

показують, в якій мірі він розширює комунікативно-зображувальні можливості мовлення, наскільки допомагає встановленню близьких контактів із співрозмовником, до чого постійно прагне мовець чи то автор. Це робить теперішній історичний час одним з найбільш активних уживаних засобів сучасного мовлення, сприяє широкому життю його в мовленнєвій практиці.

Зупинимося на деяких міркуваннях щодо спроб лінгвістів розглядати теперішній історичний час як переносне, стилістично обумовлене вживання дієслівних форм<sup>4</sup>. Якби теперішній історичний час був дійсно обумовлений не стилістичною метою, а граматичною,— пише, наприклад, Ф. Ф. Авдєєв,— то його не можна було б замінити формою минулого часу»<sup>5</sup>. На нашу думку, в основі подібних висловлювань лежать недостатньо чіткі — стосовно різних структурних елементів мови — уявлення про співвідношення в них граматичного та стилістичного, фактори і умови такого співвідношення. Слід мати на увазі, що ефектом стилістичного забарвлення те або інше явище завдячує не тому, що воно втратило свою граматичну мету, а перш за все архаїзації відповідної структурної моделі. Мова складається із різночасово утворених частин<sup>6</sup>, у ній має місце конкуренція моделей, що належать до різних хронологічних зрізів<sup>7</sup>; з двох же або кількох рівнозначних (синонімічних) засобів плану вираження у відносній хронології вихідним буде те, яке має більш виразну стилістичну окресленість<sup>8</sup>.

Тільки віддаючи данину образності та аналогіям, можна було б стверджувати, що певне морфологічне утворення набуває рис переносно вживаної форми, але подібне зіставлення явищ лишилося б заснованим на їх суто зовнішній схожості. Наявність таких рис пов'язана не з переносним уживанням як таким (транспозицією), а з усуненням ряду відношень досліджуваної граматичної форми. Це усунення зумовлене відступом на периферію в граматичній системі відповідної підсистеми, а також зв'язаним з таким відступом зменшенням функціональної активності форми. Було б зовсім неправильно, наприклад, думати, що стилістична забарвленість слів типу *перст*, *ланіти*, *перси* зумовлена їх переносним уживанням. Розумінню теперішнього історичного як переносного вживання дієслівних форм суперечить і те, що видова протилежність дій тут не втрачається, причому різні слов'янські мови демонструють різні можливості й щодо формального вираження такої протилежності<sup>9</sup>. У переносному ж вживанні не може відбуватися поступовий перехід від наявності лексико-граматичної співвідносності форми до її відсутності. Співвідносність знімається саме транспозицією; більш того — відсутність співвідносності є безумовним («миттєвим») наслідком і знаком переносного вживання. Пор. наявність виразу *Цукор кінчився* при відсутності відповідного *Цукор почався*; при цьому не можна вважати, що тут колись мала місце співвідносність, яка потім була втрачена.

Таким чином, стилістичний ефект, що супроводжує вживання теперішнього історичного,— це не свідчення переносного вживання відповідних форм, а результат конкуренції засобів плану

вираження, що мають одне й те ж призначення в системі, але належать різним її хронологічним зрізам. Теперішній історичний час — явище граматики, а не стилістики.

<sup>1</sup> Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). М., 1971. С. 142—150, 223—226; Гуревич В. В. О значениях глагольного вида в русском языке // Рус. яз. в шк. 1971. № 5. С. 77. <sup>2</sup> Авдеев Ф. Ф. Роль имперфективного презентя в историческом настоящем единичного действия // Изв. Воронеж. пед. ин-та. 1976. Т. 172. С. 100. <sup>3</sup> Прокопович Е. Н. Глагол в предложении: Семантика и стилистика видовременных форм. М., 1982. С. 272, 275. <sup>4</sup> Гуревич В. В. Указ. праця. С. 77. <sup>5</sup> Авдеев Ф. Ф. Историческое настоящее в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 1977. С. 9. <sup>6</sup> Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка // Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973. С. 165. <sup>7</sup> Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». М., 1975. С. 197. <sup>8</sup> Курилович Е. О методах внутренней реконструкции // Новое в лингвистике. М., 1965. Вып. 4. С. 429. <sup>9</sup> Бондарко А. В. Настоящее историческое в славянских языках с точки зрения глагольного вида // Славянское языкознание. М., 1959. С. 48—58.

Надійшла до редколегії 24.03.86

О. В. ХОЛЧАНСЬКА, викл., Полт. пед. ін-т

### ПРИЧИНОВА КОНСТРУКЦІЯ ЧЕРЕЗ + ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК І ЇЇ АНАЛОГИ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі перекладу на російську мову української радянської художньої прози)

Синхронно-зіставне вивчення української та російської мов є актуальним питанням сучасного мовознавства<sup>1</sup>. Воно дає можливість, з одного боку, встановити подібність між близькоспорідненими мовами, а з другого — специфіку кожної з них. Однією з проблем у цій галузі, що потребує дослідження, є співвідносність прийменникових конструкцій у двох мовах. Об'єктом нашого розгляду є прийменникова конструкція *через + знахідний відмінок*<sup>2</sup> із значенням причини. Причинова прийменникова конструкція *через + з. в.* у сучасній українській літературній мові є найбільш специфічною<sup>3</sup>.

Конструкція з прийменником *через + з. в.* була досить поширена в давньоруській мові. Але далі розвиток пішов так, що конструкція ця не закріпилась у російській мові (збереглась лише частково і то із спеціальним значенням), хоча була вживаною ще у XVIII ст. і навіть пізніше. В українську мову вона ввійшла як нормативна і досить активна форма з високою частотою вжитку. Показовими, на наш погляд, є такі спостереження. Серед усіх прийменникових причинових конструкцій конструкція *через + з. в.* займає: у І. Цюпи («Краяни») — 8 %, у О. Гончара («Таврія» і «Перекоп») — 8 %, у М. Стельмаха («Хліб і сіль») — 10 %, у Ю. Збанацького («Хвилі») — 12 %, у О. Іваненко («Марія») — 14 %.

Якщо порівняти частоту вживання причинової прийменникової конструкції *через + з. в.* у творах дожовтневих письменників і сучасних, то можна сказати, що вона з часом помітно знизилась. Так, у повісті О. Кобилянської «Земля» — 41 %, у романі Панаса Мирно-

го «Хіба ревуть воли, як ясла повні» — 48 %, у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» — 61 %. Причини зниження частоти вживання прийменникової конструкції *через + з. в.* у творах радянських письменників встановити важко. Можна думати, що однією з них є диференціація на функціональні стилі, сувора кодифікація норм, які викликають зростання питомої ваги елементів книжного, літературного походження і звуження розмовно-народних засобів, у тому числі і причинової конструкції з прийменником *через + з. в.*

Внаслідок складного процесу метафоризації просторового значення у причинове, коли вказівка на точку, що скеровувала напрямок руху, починає асоціюватися із засобом, що допомагає чи перешкоджає переміщенню предмета, а далі і з його причиною, прийменникова конструкція *через + з. в.* в українській мові сформувалась як полікомпонентна семантична структура з рядом варіантних значень на фоні інваріантного. Інваріантним значенням конструкції *через + з. в.* у сучасній українській літературній мові є значення причини, яка обумовлює дію, а дія проявляє себе як логічний, закономірний наслідок причини. Пор.: «У шкільному коридорі, де все частіше *через негод у* проводили учні свій час, висіла велика дошка показників соцзмагання» (Ю. Збанацький); «Тарас Шевченко *через великий мороз і вітер* не пішов гуляти» (О. Ільченко).

Серед варіантних значень причинової конструкції з прийменником *через + з. в.* виділяється значення чистої причини, яке можна назвати концептуальним, основним, значення, що представляє і визначає лексико-граматичний і функціональний статус конструкції, і кілька периферійних, неосновних, у яких на загальне значення причини накладається ряд додаткових, часткових значень.

Оскільки причинові відношення діалектично зв'язані з наслідком (адже причина викликає дію, а дія обумовлюється причиною), основним, концептуальним значенням конструкції *через + з. в.* виступає значення причини, що безпосередньо стикається з наслідком, значення причини-обґрунтування. Кожне з периферійних значень конструкції *через + з. в.* взаємодіє і перехрещується з концептуальним, має з ним спільну сему — загальне значення передбаченої причини, але відрізняється від нього додатковою семантичною ознакою.

Специфікою конструкції *через + з. в.* з концептуальним значенням причини-обґрунтування є наповнення її іменниками без обмежень у семантиці: власними і загальними, конкретними і абстрактними, із значенням особи і предмета тощо. Лише конструкції із значенням зовнішньої і внутрішньої причини мають у цьому плані свою розрізняльну прикмету. Конструкції із значенням внутрішньої причини мають у своєму складі іменники, що означають почуття, психічні та фізичні процеси, душевні та духовні стани, конструкції із значенням зовнішньої причини включають усі інші іменники. Пор.: Із значенням внутрішньої причини: «...повелась несправедливо *через задріст та недоброзичли-*



*в і с т ь з л и х л ю д е й*» (П. Качура). Із значенням зовнішньої причини: *«Вас затримав через отих кореспондентів»* (І. Ле).

Лексичний матеріал, що разом з прийменником *через* утворює конструкцію, уточнює її загальне значення причини-обґрунтування, не змінюючи його. Так, конкретні назви повідомляють про мотивацію дії: *«Через ті ложки і нічого не вийшло із нашого сватання»* (М. Стельмах). Назви осіб інформують про винуватця події: *«Хвилювалася Анна, і все через якусь дівчицю»* (А. Хижняк). Іменники на означення душевних і фізичних станів, рис характеру і поведінки вказують на обумовленість дії: *«Які вузькі місця прийдеться йому перемагати за три місяці через сьогоднішні промахи двох начальників»* (О. Довженко). При заперечних дієсловах іменники називають перешкоду дії: *«Але вночі ніхто не наважился мандрувати через вовків»* (З. Туплуб).

У стилістичному плані конструкція *через* + *з. в.* з концептуальним значенням є нейтральною, тому не прикріплюється до певних функціональних стилів і не обмежується певними мовленевими ситуаціями. Однак її можливості ширші в розмовному мовленні, в художніх творах і в публіцистиці. У книжних типах мовлення — діловому, науковому, в офіційних виступах — частота вживання її нижча.

Периферійні варіантні значення конструкції *через* + *з. в.*, зберігаючи спільний з концептуальним семантичний елемент, володіють ще й додатковими, здебільшого конотативними співзначеннями, що визначають стилістичне призначення кожної з них і якими вони відрізняються одна від одної.

Причинова конструкція *через* + *з. в.* має такі периферійні варіантні значення:

1. Значення причини — усвідомленого психологічного мотиву, коли носій причини скеровує і обумовлює дію, від чого вона стає цілеспрямованою, але необов'язковою (обов'язковою є лише дія наслідку). Сфера впливу такої причини стосується душевного, психологічного й емоційного стану суб'єкта: *«Тільки через повагу до вас, — погодився Євген»* (М. Зарудний).

2. Значення причини — об'єктивної підстави дії, коли дія не зумовлюється причиною, а об'єктивно відповідає їй, впливає з причини: *«Вибув із строю через поранення командир»* (О. Гончар).

3. Значення причини-відплати, коли носій причини викликає дію як винагороду чи покарання: *«Відшкодував йому ті великі збитки, яких той зазнав через незаконний арешт»* (В. Кавівець).

4. Значення причини — неусвідомленого мотиву, коли носій причини викликає стихійну дію, яка змінює зовнішній і внутрішній стан суб'єкта: *«Мужики напивалися п'яні через горе, злидні»* (Ю. Смолич).

5. Значення причини-стимулу, коли носій причини стимулює

дію, а дія є бажаним результатом впливу причини: «Через роботу він досягне свого щастя» (В. Маняк).

6. Значення причини — джерела і походження дії, коли дія походить з причини, а носій причини є джерелом дії: «Засмутився через мою статтю про Паніна» (О. Іваненко).

7. Значення причини — засобу дії, яка інформує про те, що носій причини є тим засобом, завдяки якому відбувається дія: «Про все це через Гребінку ширше знатиме Петербург» (Л. Смілянський).

Периферійні варіантні значення конструкції *через + з. в.*, на відміну від концептуального, стилістично відмічені, їм властива стилістична зниженість. Тому сферою функціонування конструкції з цими значеннями є переважно розмовне мовлення, звідки вони проникають і в інші стилі (художній, публіцистичний, масової інформативності), надаючи висловлюванню розмовного забарвлення. Якщо конструкції з концептуальним значенням активні в сучасній українській літературній мові, то з периферійними малоактивні, а з деякими й зовсім рідкісні.

Причинова конструкція з прийменником *через + з. в.* з концептуальним і периферійними варіантними значеннями не має єдиного відповідника в російській мові. Звичайно, в сучасній російській мові функціонує й причинова конструкція *через + з. в.*<sup>4</sup>, але, по-перше, вона рідко вживана, а по-друге, має вузьку сферу застосування — лише розмовне мовлення. Отже, хоча й існує в українській та російській мовах спільна модель — причинова прийменникова конструкція *через + з. в.*, яку вони успадкували з давньоруської мови, але функціонує ця спільна модель в обох мовах по-різному, оскільки відрізняється і семантикою, і функцією, і стилістичним забарвленням. Тому при перекладі з української мови на російську перекладач розв'язує питання про пошук відповідника.

Кожне з варіантних значень причинові конструкції *через + з. в.* української мови, і концептуальне, і периферійні, за винятком значення причини-засобу, співвідноситься в російській мові з причиновою конструкцією іншої структури.

Конструкція *через + з. в.* з концептуальним значенням причини-обгрунтування української мови вступає у закономірні мовні відповідники з адекватною за значенням конструкцією російської мови *из-за + р. в.*\* Пор.:

«Не міг бігти через свою комплексію» (П. Панч).	«Не мог бежать из-за своей комплексии».
«Через одного дурня доведеться змінювати всю так- тику» (П. Вершигора).	«Из-за одного дурака сейчас придется менять всю так- тику».

Частковим відповідником конструкції *через + з. в.* української мови з концептуальним значенням у російській, зокрема в такій ситуації, як розмовне мовлення, а якщо в художній літературі, то

\* р. в. — родовий відмінок.

вмовленні персонажів, є спільна модель — конструкція з прийменником *через* + з. в.:

«Через твій дурний розум пан може виселити з лісу» (М. Стельмах).

«Через твою дурну голуву барин может выселить из леса».

Конструкція української мови *через* + з. в. з концептуальним значенням причини-обґрунтування знаходить у російській мові не лише закономірні мовні відповідники, а й факультативні, зокрема конструкцію *за* + о. в. \*, коли виникає необхідність передачі ще й колориту книжності, пор.:

«Коли цукровий завод через брак сировини став на ремонт, перейшов на роботу туди» (А. Головка).

«Когда сахарный завод за отсуствием сырья стал на ремонт, перешел на работу туда».

Можна думати, що конструкція *за* + о. в. російської мови стає факультативним відповідником у контекстах стилістичної високості конструкції *через* + з. в. української мови через те, що синонімізується з конструкцією *из-за* + р. в., з якою конструкція *через* + з. в. вступає у закономірні мовні відповідники.

Конструкція української мови *через* + з. в. з периферійними значеннями співвідноситься в російській мові з кількома причиновими конструкціями, що розв'язують ті ж комунікативні завдання, власне, кожне варіантне значення має своїм відповідником іншу конструкцію.

Конструкція *через* + з. в. української мови з периферійним значенням причини — усвідомленого психологічного мотиву має своїм аналогом у російській мові конструкцію з прийменником *из* + р. в.!: «Саме через цю потребу і ви могли конспірації і Герцен і Чернишевський перебільшували» (О. Іваненко).

«В конце концов из соображений и Герцен, и Чернышевский преувеличили».

Із значенням причини — об'єктивної підстави конструкція *через* + з. в. української мови вступає у відношення з конструкцією *по* + д. в. \*\* російської мови:

«Через недосвідченість свою не міг збагнути» (В. Канівець).

«По своей наивности не мог понять».

З периферійним варіантним значенням причини-відплати конструкція *через* + з. в. української мови ідентична конструкції *за* + з. в. російської мови:

«Боцмани саме через ці свої прикмети були закріплені за кухнею» (І. Вільде).

«Боцманы» именно за эти свои качества были закреплены за кухней».

Периферійному варіанту конструкції *через* + з. в. із значенням стихійного внутрішнього мотиву аналогічна в російській мові конструкція *с* + р. в.

\* о. в. — орудний відмінок.

\*\* д. в. — давальний відмінок.

«...І вона через незвичку заплутуватиметься у вечірній сукні» (І. Вільде). «...И она начнет с непривычки и путаться в вечернем платье»

Із значенням причини-джерела і походження конструкції *через* + з. в. української мови відповідає в російській конструкція з прийменником *от* + р. в.:

«Через нервово збудження... мені здалося, що вона враз виросла» (Ю. Збанацький). «От нервного возбуждения... мне казалось, что она как-то сразу выросла».

Однозначна із своєю спільною моделлю в російській мові конструкція *через* + з. в. української мови із значенням причини-засобу: «...стала мені єдиною людиною у світі, через яку я бачив цілий світ» (Ю. Збанацький). «...стала мне единственным человеком, через которого я видел целый мир».

Якщо позицію іменника в конструкції *через* + з. в. української мови займає вказівний чи відносний займенник, то така конструкція незалежно від значення обирає своїм закономірним відповідником в російській мові не прийменникову конструкцію, а одиницю іншого рівня — слово: прислівники *потому, поэтому, почему*:

«Через це, мабуть, і напускав він на себе серйозність» (А. Хижняк). «Поэтому он, наверное, и напускает на себя серьезность».

Факультативним відповідником конструкції української мови *через* + з. в. із займенником у функції іменника може бути конструкція із прийменником *из-за* + р. в., що є найбільш поліфункціональною з усіх причинових конструкцій російської мови. Напр.: «Бачили його таким гнівним через те, що ...запізнюється за того, що он опаздывает» (В. Канівець).

Часом перекладачі порушують принцип еквівалентності між причиновою конструкцією *через* + з. в. української мови і її відповідниками в мові російській. Так, спостерігається, що в ролі перекладницьких відповідників конструкції *через* + з. в. оригінального тексту добирають у текстах-перекладах російською мовою конструкції з похідними прийменниками, яким властива стилістична прикмета строгої книжності, відсутня в одиниці перекладу (в конструкції *через* + з. в. української мови). Пор.:

«Через те я більше не можу бувати у вас» (Д. Бедзик). «Вследствие этого я больше не могу бывать у вас». «Він посилає сюди старого батька, який через свій обмежений світогляд неспроможний зрозуміти» (І. Вільде). «Он посылает сюда старого отца, который в силу ограниченности кругозора не в состоянии понять».

Таким чином, прийменникова конструкція *через* + з. в. з причиновим значенням в українській мові відзначається складною-семантичною структурою і широкими функціональними здатностями. У російській мові спільна з українською мовою модель-конструкція *через* + з. в. — вужча за семантикою, маркована за стилістичним

забарвленням. З таким значенням виступає цілий ряд інших прийменникових конструкцій, співвідносних в різних значеннями конструкції *через* + з. в. української мови: *из-за* + р. в., *за* + о. в., *по* + д. в., *за* + з. в. та ін.

<sup>1</sup> Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979; Брицин М. Я., Жовтобрюх М. А., Майборода А. В. Порівняльна граматики української та російської мови. К., 1978; Жлуктенко Ю. О. Німецько-українські мовні паралелі. К., 1977; Токар Г. С. Причинне вживання словосполучень з прийменником *за* і знахідним відмінком залежного іменника в сучасних східнослов'янських мовах // Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963. С. 30—38. <sup>2</sup> Далі: *через* + з. в. <sup>3</sup> Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням причини в українській мові. Чернівці, 1971. С. 30—38; Колодязний А. С. Прийменник. Х., 1960. С. 111—113.

Надійшла до редколегії 15.03.86

І. І. СЛИНЬКО, д-р філол. наук, Чернівець. ун-т

### ЗАПЕРЕЧНІ ГЕНІТИВНІ РЕЧЕННЯ

Заперечні генітивні речення здавна вважалися безособовими. При цьому форми з *нема* і *не було, не буде*, як правило, розривалися і розглядалися як різні підтипи — прислівникові і дієслівні <sup>1</sup>. Однак уже О. О. Шахматов помітив системні зв'язки між цими реченнями і визначив їх як один тип <sup>2</sup>. «Таке сполучення, — писав О. О. Шахматов, — є граматично нерозкладним, бо родовий відмінок не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова» <sup>3</sup>. Тому в граматичного погляду заперечні генітивні речення односкладні, а з семантичного — двочленні, бо в родовому відмінку виражається суб'єкт, а в заперечному слові — предикат <sup>4</sup>. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського підкреслюється перехідний характер таких речень <sup>5</sup>.

Останнього часу робляться спроби більш радикального розв'язання проблеми про заперечні генітивні речення. Н. Ю. Шведова знаходить місце всім формам таких речень в їх парадигмі і визначає їх як граматично і семантично двокомпонентні без відмінюваної форми лексично обмежені речення <sup>6</sup>. При цьому не береться до уваги той факт, що заперечні генітивні речення не належать до того ж рівня, що й лексично не обмежені речення. Це питання намагається розв'язати Г. О. Золотова, яка вважає заперечні генітивні речення структурно-семантичною модифікацією моделі <sup>7</sup>.

Хоча у модифікаціях з *нема* відсутній підмет, визнати їх одноядерними не можна, оскільки це заперечні варіанти двоядерних речень буття. Тому є підстави вважати їх аналогами двоядерних речень. Ми назвемо їх *нема-генітивними* модифікаціями речень. О. О. Шахматов вважає, що сполучення *нема* з родовим відмінком граматично нерозкладне. Точніше було б сказати, що це сполучення часто буває комунікативно нерозчленоване. А в граматичного погляду у конструкціях з *нема* два компоненти — заперечне слово, що відповідає присудковій двоскладного речення, і родовий відмінок, співвідносний з підметом. Таку будову мають *нема-генітивні* моди-

фікації здебільшого тоді, коли вони означають відсутність зовнішнього стану, напр.: «Нема дощу та й нема» (М. Коцюбинський); «А в хугір Чумаки і версти нема» (А. Головка).

У модифікаціях від назв предметів, стану осіб чи подій можливий суб'єктний член. Здебільшого він виражається прийменником *в (у)* з родовим відмінком, напр.: «У них же зовсім немає сил для цього» (А. Головка); «А в синка, бачу, нема любові до лісу» (М. Стельмах). Суб'єктний член може виражатися і давальним неприйменниковим відмінком: «Бо водяній царівні нема на світі рівні!» (Леся Українка).

Значення суб'єкта може виражатися описово — через назви частин тіла, одяжі особи тощо, напр.: «Нема у серця мого сили, щоб я могла його забути» (І. Котляревський); «Посидівши трохи з матір'ю та з земляками, нашвидку перекусивши, бо з самого ранку крихти в роті не було, Артем зразу ж пішов з дому» (А. Головка). В такому разі на значення суб'єкта нашаровується просторовий відтінок. При назвах приміщень, міст, пов'язаних з особами, цей відтінок посилюється.

У деяких випадках особа не називається, але її можна встановити з контексту чи ситуації, напр.: «Написав би до вас ще щонебудь, та нема паперу» (Т. Шевченко). Особа може бути й узагальнена чи неозначена: «Нема бід, нема нужди, де щира любов» (Г. Квітка-Основ'яненко). Такі конструкції слід вважати неповними реалізаціями *нема*-генітивних модифікацій.

При наявності суб'єктивного члена сполучення *нема* (*не було, не буде*) з родовим відмінком виступає як нерозчленований компонент, який з граматичного погляду можна назвати головним членом, а з семантичного — предикатом: «Але в Артема на це вже не було часу» (А. Головка).

О. О. Потєбня зазначав, що в українській мові на місці *нема* можливі й деякі інші форми — *ніт* — безпосередній рефлекс сполучення *не єсть* чи образні вислови *бігма, катма, чортма*.<sup>8</sup> Як залишки їх можна знайти у деяких письменників та в текстах народної творчості, напр.: «Мамки мої вже *ніт*» (Ю. Федькович); «Одним одна свитина, а пояса і шапки *катма!*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Хома подививсь у вікно, нема машталіра з бричкою і *коней чортма!*» (Г. Квітка-Основ'яненко). Форма *нема* іноді передається *'ма*: «Батька війна! *Матері 'ма!*» (П. Тичина).

Необхідно звернути увагу на те, що форма *нема* (*не було, не буде*) часто підсилюється запереченням *ні*: «Там все поблідло і поблекло, *нема ні місяця, ні зізд!*» (І. Котляревський); заперечними займенниками: «Одежа його замашена фарбами, але *ніякого* іншого бруду на ній *нема*» (Леся Українка); заперечними прислівниками: «А *лицаря щасливого немає ніде* на світі» (Леся Українка). Це важливо для того, щоб простежити потім за долею зворотів з запереченням *ні*, заперечними займенниками і прислівниками.

У родовому відмінку можуть уживатися не тільки заперечні займенники, а й особові чи вказівні, напр.: «*Його* вже скільки літ *нема* в Севільї» (Леся Українка); «Та мати клопочуться: й *того*

нема, й того нема» (А. Тесленко). Цікавими варіантами нема-генітивних модифікацій є такі, в яких виступають компаративи, напр.: «Єсть Наталки і Ганнусі, та *миліш нема Марусі*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Мені здалося, що *нема* для мене *ріднішого над сього чоловіка* і не було на цілім божім світі» (Леся Українка).

Оскільки двоядерні речення буття трапляються не тільки з іменниковим підметом, а й з інфінітивним, можуть створюватися заперечні конструкції типу: «Нема що їсти, *нема пити*, нема й роду, щоб поговорити» (укр. присл.). Такі конструкції Н. Ю. Шведова вважає розмовним варіантом речень з присудковим словом *нет*<sup>9</sup>. В українській мові це цілком літературна конструкція, яку ми виділяємо в окремий підтип — *нема-інфінітивні модифікації*.

На основі нема-генітивних модифікацій виробилося багато фразеологічних зворотів, що широко вживаються в українській мові, напр.: *нема живої душі, нема краю, нема ліку, нема мови, життя нема, і духу нема, і сліду нема, кари нема, міри немає, місця живого нема, нема берегів, нема виходу, нема відбою, нема впи-ну, нема діла, нема потреби, нема ради, нема спасу, нема чутки, нема розбору*<sup>10</sup>.

Велике досягнення сучасного синтаксису полягає в тому, що встановлений системний зв'язок між *нема* з родовим відмінком і *не було, не буде* — це різні форми парадигми однієї моделі. Модифікації з *нема* мають значення форм теперішнього часу. Більшість прикладів, які ми наводили вище, саме такого типу. Поширені також форми з *було* — минулого часу: «При виході з концерту *на-товпу не було*» (Леся Українка); «Добра та *ладу не було*, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя» (Панас Мирний) і форми з *буде* — майбутнього часу: «І на оновленій землі *врага не буде, супостата*, а буде син і буде мати, і будуть люде на землі» (Т. Шевченко); «А всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні *страхи не буде*» (М. Коцюбинський).

Форми ірреальних способів зустрічаються рідше. Напр.: «*Не було б щастя*, так нещастя помогло» (укр. присл.); «Якби не ти та не я, то *не було б весілля*» (укр. присл.); «Щоб мені *не було* межі вами *незгоди!*» (М. Коцюбинський).

Виникає питання — як розцінювати форми *бути* — як дієслова чи зв'язки? Форми *Нема снігу, Не було снігу, Не буде снігу* тощо становлять собою заперечні варіанти стверджувальних конструкцій *Є сніг, Був сніг, Буде сніг*, в яких *є, був, буде* — дієслова. Значить, і заперечні форми *не було, не буде* — дієслова<sup>11</sup>. Це особливо яскраво видно при протиставленні, напр.: «У мене *єсть брати Микита й Йосип, а Петра нема*» (Т. Шевченко); «Як *є пліт, то нема воріт, як є ворота, то немає плота*» (укр. присл.). Заперечні форми підкреслюються, акцентуються, що свідчить про їх повнозначність. У стверджувальних реченнях форми *було, буде* тощо координуються з іменниками: *Був сніг, Була пороша, Були морози*. При додаванні заперечення дієслівні форми втрачають здатність координуватися: *Не було снігу, Не було пороші, Не було морозів*. Це означає, що дієслівні форми перетворилися на безособові.

Таким чином, парадигма *нема*-генітивних модифікацій складається з вихідної форми з присудкового слова *нема* й інших форм з безособових дієслів *не було, не буде* тощо. Будова таких конструкцій досить складна й строката, що й давало підставу розглядати їх то серед безособових прислівникових речень (на основі наявності присудкового слова *нема*), то серед дієслівних безособових речень (у зв'язку з наявністю безособових дієслів *не було, не буде*). В «Русской грамматике» 1980 р. переконливо доведено, що вважати такі конструкції односкладними не можна. Ми їх визначаємо як аналоги двоядерних речень. За вихідною формою парадигми їх можна зарахувати до конструкцій без відмінюваної форми дієслова, як це робиться в «Русской грамматике»<sup>12</sup>.

*Нема*-інфінітивні модифікації практично створюють тільки форми теперішнього часу. Минулий час, майбутній час і умовний спосіб можливі, але рідкісні. Обмежені форми парадигм також у модифікаціях на позначення віку людини типу: «Таже тобі, мабуть, ще й *тринадцяти нема!*» (Г. Хоткевич). Вони не мають бажального і спонукального способів.

*Нема*-генітивні модифікації безпосередньо співвідносяться з двоядерними заперечними реченнями дієслівного типу. Якщо це конструкції на позначення відсутності зовнішнього середовища, їм відповідають речення, в яких підметом виступає іменник, що був у родовому відмінку, а присудком — відповідне за змістом дієслово, напр.: «*Нема дощу та й нема*» (М. Коцюбинський) — *Не йде дощ та й не йде*; «Не тоді до млина, як *вітру нема*» (укр. присл.) — *Не тоді до млина, як вітер не віє*.

Конструкціям з суб'єктивними членами відповідають двоядерні речення, в яких суб'єктні члени оформляються як підмети, а присудком виступає здебільшого дієслово *мати* із запереченням (пор. *немає і не має*) чи інші — відповідні за змістом: «*Нема в мене... дому*» (А. Тесленко) — *Я не маю дому*; «*Чіткої системи поглядів у тебе ще нема*» (А. Головка) — *Ти ще не маєш чіткої системи поглядів*.

Внутрішньосхемні співвідношення *нема*-генітивних модифікацій можна встановлювати і залежно від того, які дієслова замінюють сполучення присудкового слова *нема* з родовим відмінком<sup>13</sup>.

О. О. Шахматов звернув увагу на те, що конструкції з *нема* становлять собою нерозчленовану єдність. Він назвав їх граматично нерозчленованими реченнями<sup>14</sup>. Справді, з погляду комунікативної будови *нема*-генітивні модифікації часто бувають нерозчленовані. При цьому у препозиції стоїть присудкове слово, а після нього родовий відмінок, напр.: «*Але нема часу, нема часу*. Треба гнати, гнати, гнати» (Г. Хоткевич); «*Се що таке? Від кого і до кого? Немає напису*» (Леся Українка); «*Ну, дня того нема, щоб не було якої напасті*» (А. Головка). Це вихідна форма комунікативної парадигми *нема*-генітивних модифікацій. Нерозчленована форма може мати експресивні варіанти, якщо у препозиції ставиться наголошений родовий відмінок, напр.: «*Слів таких нема*» (А. Головка); «*Та ще*



здоров'я не служит, *настрою нема*» (М. Коцюбинський); «Бо з самого ранку *крихти в роті не було*» (А. Головка).

Але модифікації з *нема* можуть бути не тільки нерозчленовані, а й розчленовані. В такому разі предикат виступає ремою, напр.: «Матері, правда, *нема* ще з дитинства» (А. Головка); «В неволі тяжко — хоча й волі, сказати по правді, *не було*» (Т. Шевченко); «Сім'ї у нас такої *нема* і *не було*, де б слави бойової проміння не лягло» (М. Рильський). Як правило, розчленовані речення із займенниками. При наголошенні предикат займає препозицію і втворюється експресивний варіант розчленованої моделі, напр.: «*Нема* на світі України, *немає* другого Дніпра» (Т. Шевченко); «*Нема* й *нема* кращого світа понад гуцульські гори» (Ю. Федькович); «Бо *немає* таких арсеналів із зброєю, *нема* такого вогню в світі, щоб спалив і знищив твій народ, Україно радянська» (М. Рильський).

Суб'єктні члени здебільшого бувають на початку конструкції, але можуть займати й інші місця, напр.: «Чом у мене коней вороних нема?» (Т. Шевченко); «Але в *Артема* на це вже не було часу» (А. Головка). Об'єктні члени здебільшого ставляться після присудкового слова, але з потреб комунікації можуть виноситися наперед, напр.: «Нема *по мені* дівчат на селі» (Панас Мирний); «Є у неї волі та корови, та немає з *нею* любові розмови» (укр. присл.); «А *про Назара* нема й чутки» (Марко Вовчок).

Детермінанти мають тенденцію ставати на початку конструкції: «Бо з *самого ранку* крихти в роті не було» (А. Головка); «Треба їхати орати у поле, а в *дорогу* й скоринки нема» (Т. Масенко).

<sup>1</sup> Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис. К., 1965. С. 94—97; Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 253, 249 та ін. <sup>2</sup> Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 119. <sup>3</sup> Там же. <sup>4</sup> Там же. <sup>5</sup> Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. К., 1951. С. 57. <sup>6</sup> Русская грамматика : Синтаксис. М., 1980. С. 336. <sup>7</sup> Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 221. <sup>8</sup> Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1968. Т. 3. С. 376—377. <sup>9</sup> Русская грамматика : Синтаксис. С. 338. <sup>10</sup> Словник української мови : В 11 т. К., 1974. Т. 5. С. 333—335. <sup>11</sup> Русская грамматика : Синтаксис. С. 101—102. <sup>12</sup> Там же. С. 336. <sup>13</sup> Там же. С. 339—340. <sup>14</sup> Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. С. 119.

Надійшла до редакції 23.01.86

Л. П. БОЙКО, асп., Київ. ун-т

## СВІТОГЛЯДНА ЛЕКСИКА У ФІЛОСОФСЬКИХ ТВОРАХ Г. С. СКОВОРОДИ

В історії української культури є імена, яким судилося безсмертя. Серед них — ім'я видатного письменника-філософа XVIII ст. Г. С. Сковороди, чия постать привертала і привертає увагу багатьох дослідників. Про визначного мислителя та його творчість написано багато. Та залишається ще недостатньо дослідженим питання про роль Г. С. Сковороди в становленні і розвитку української літературної мови. Певною мірою ця тема висвітлена в

працях І. К. Білодіда <sup>1</sup>, Д. П. Кирика <sup>2</sup>, Н. Г. Корж <sup>3</sup> та ін. Мовознавці наголошують на необхідності вивчення «різних мовних стигій в його (Сковороди.— Л. Б.) творчості — російської, української та старослов'янської» <sup>4</sup>. Особливий інтерес становить дослідження мови і стилю філософських трактатів і діалогів, а у зв'язку з цим — світоглядної лексики найбільш значних філософських творів письменника: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Наркісс», «Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе», «Бєсьда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко», «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Икона Алквіадская», «Жена Лотова», «Потоп зміин» та ін.

На думку Г. С. Сковороди, все існуюче може бути розподілено між трьома сферами: макрокосмом (Всесвітом), мікрокосмом (світом людини) та світом символів (Біблією) <sup>5</sup>. Мислителя надзвичайно цікавив Всесвіт: «В його теорії «трьох світів» всесвіт, тобто макрокосм, посідає перше місце» <sup>6</sup>. Це зумовило використання відповідної лексики. Найчастіше письменник вживає традиційний церковнослов'янізм *вселенная* та його коротку форму *вселенна*. Поряд із цим Г. С. Сковорода використовує синонім *всєвселенная*, утворений приєднанням до існуючого терміна займенника *всє*, а також *вовсєвселенная*, хоч останній синонім зустрічається лише один раз у діалозі «Наркісс», одному з перших філософських творів письменника. Надалі він відмовився від уживання цього слова. Близький за значенням до наведених прикладів власний термін філософа *все-на-все*, про що свідчить примітка самого письменника: «Все-на-все, граесет пам-пан, шпiwersum» <sup>7</sup>. Синонімами до цих термінів виступають субстантивовані прикметники *поднебесная* і *подсолнечная*, хоча останній вживається Г. С. Сковородою лише один раз у діалозі «Наркісс». Нерідко зустрічається у працях мислителя церковнослов'янізм *пространство*. Письменник розрізняв *пространство небесное* і *пространство земное*, або *пространство матеріалов*. Синонімом до слова *пространство* може виступати іменник *пространность*. Часто вживаються у творах Г. С. Сковороди словосполучення *шар земной*, *шар лунный*, а також назви небесних тіл *солнце*, *звѣзда*, *луна*, *планета*.

Цікаву еволюцію у філософських творах Г. С. Сковороди пройшло слово *мір* (у пізніших текстах — *мыр*, рідко в цьому ж значенні — *мир*). Слід відразу зазначити, що Г. С. Сковорода вважав *мыр* «димом вічності» <sup>8</sup>, «тінию начала» <sup>9</sup>, а начало, за Г. С. Сковородою, «єсть то же, что бог, или вѣчность» <sup>10</sup>, тобто у вирішенні основного питання філософії мислитель не стояв на позиціях матеріалізму. Це певною мірою зумовило цікаву диференціацію терміна *мыр* у філософських працях письменника. За допомогою узгоджених прикметників мислитель творить такі нові терміни: *мыр біблiчний*, *мыр богообразный*, *мыр божій*, *мыр великій*, *мыр видимый*, *мыр видный*, *мыр вѣтшинный*, *мыр всеобщій*, *мыр невидный*, *мыр маленький*, *мыр малый*, *мыр обительный*, *мыр первородный*, *мыр символическій*,

*мыр* символічний, *мыр* тлѣнный, *мыр* фігуральний, *мыр* частный. *Мыр великій*, *мыр* всеобщій, *мыр* обительный — це Всесвіт, інші два світи — світ людини і Біблія — частный і малыи *мыры*, причому Біблія — *мыр* символіческой, *мыр* символічний, *мыр* фігуральний. Більшість названих термінів зустрічається у зрілих філософських творах Г. С. Сковороди: трактат «Икона Алквіадская», «Жена Лотова», діалог «Потоп зміин». Ці складні терміни служать для позначення родового поняття і його видової ознаки. Двослівні найменування, утворені поєднанням іменника з прикметником, який відіграє роль диференціюючого уточнення, зустрічаються вже в XVI ст. і особливо поширюються у XVIII ст.<sup>11</sup>, зокрема в Г. С. Сковороди — на філософську термінологію. Важливе місце у творах письменника займають словосполучення *Коперниковы мыры* і *Коперниканскіи системы*. Для філософа ці поняття є символом матеріального світу. Вихованець Києво-Могилянської академії, Г. С. Сковорода визнавав множинність світів, стоячи на передових наукових позиціях. У діалозі «Потоп зміин» філософ зазначав, що *великій мыр* складається із *безчисленных мыр-мыров*<sup>12</sup>. (*Мыр-мыров* — власний термін Г. С. Сковороди.) Нерідко слово *мыр* у творах мислителя саме відіграє роль диференціюючого уточнення в іменникових словосполученнях *дух мыра*, *система мыра*, *мыра стихи* та інших, а також виступає частиною складних слів: *мыроданіе*, *мырстроительство*. Це служить ще одним доказом того, що складання основ, як і процес субстантивації, було одним із найрезультативніших засобів поповнення лексичного складу української мови в XVI—XVIII століттях<sup>13</sup>. До цих засобів належить і використання численних афіксів (префіксів та суфіксів)<sup>14</sup>, що також знайшло відображення у мові творів Г. С. Сковороди. У філософських працях письменника зустрічаються утворені суфіксальним способом слова *мірок* і *мірик*, причому письменник вгався, якому суфіксу — *-ок* чи *-ик* надати перевагу. Про це свідчить той факт, що в першому автографі трактату «Икона Алквіадская» Г. С. Сковорода написав спочатку слово *мирок*, пізніше, в другій редакції (харківський автограф), виправив написання цього слова на *мірок*, а вже після цього, повернувшись до першого автографа, виправив у ньому *мирок* на *мірик*<sup>15</sup>. В іншому місці цього ж твору філософ живив спочатку слово *мір*, в харківському автографі змінив на *мирок*, а потім, повернувшись до першої редакції, виправив *мір* на *мірик*<sup>16</sup>. Як бачимо, в останньому варіанті Г. С. Сковорода надав перевагу словам із суфіксом *-ик*. Найпоширенішими похідними від слова *мір* прикметниками у філософських працях письменника виступають слова *мірской*, *всемірный*, які зустрічаються в різних словосполученнях, що мають світоглядний характер.

Досить часто мислитель вживає термін *матерія*, проте у значенні цього терміна відсутні чіткі межі, що пояснюється суперечностями у світогляді мислителя. Синонімами слова *матерія* можуть виступати терміни *вещество*, *видимая натура*, а також загальнозживані слова у термінологічному значенні *грязь*, *земля*, *плоть*, *стѣнь*, *тѣнь*.

Г. С. Сковорода нерідко вживав церковнослов'янськи *безконечное, бытіє, вещество, вина, вина* у значенні причини, *время, начало, существо* та ін. Особливе місце у світоглядній лексиці філософа посідає церковнослов'янське *начало*. Г. С. Сковорода ототожнював це поняття з богом і вічністю. Він розрізняв *начало начинаемое* і *начало не начинаемое*. Синонімами до поняття *начало не начинаемое* виступають словосполучення *начало безначальное* і, отже, *начало безконечное*. Як синоніми до *начало* можуть вживатися і слова *начаток, начинаніє*.

Г. С. Сковорода використовував відомі йому терміни на означення навколишнього світу, спираючись на досвід своїх попередників. При цьому він не міг не звернутися до досвіду російської мови. Широковживаний церковнослов'янське *естество* в російській науковій мові XVIII ст. мав такі синоніми: *натура, тварь* (частота вживання така ж, як і терміна *естество*), *природа* (вживалося значно рідше, бо в цьому значенні було новим словом)<sup>17</sup>. У творах же Г. С. Сковорода слово *природа* вживається нарівні з названими термінами. Проте за допомогою тільки цих слів письменник не зміг би виразити свої філософські погляди. «Створюючи... теорію «трьох світів», «двох натур», Сковорода для позначення нових філософських понять змушений був створити і нові терміни»<sup>18</sup>. Це такі, як *естество божіє, естество божественное, естество блаженное, естество вещественное, естество вѣчное, естество вышнѣе, естество господственное, естество невещественное, естество мырское, естество тлѣнное; натура божественная, натура блаженная, натура вѣчная, натура видимая, натура господственная, натура невидимая, натура тлѣсная, натура тлѣнная; природа вѣчная, природа вещественная, природа господственна, природа тлѣнная*. Названі складні терміни у граматичному відношенні становлять словосполучення іменника й узгодженого з ним прикметника. Основні філософські поняття отримують у Г. С. Сковорода даліше вдосконалення. Він використовує вже відомі слова, які, сполучаючись, утворюють нові терміни. Проте всі ці терміни можна звести до синонімічних рядів двох основних понять — *натури видимої* і *натури невидимої*. Досить часто письменник вживає похідні від слів *природа, натура, естество* прикметники і прислівники: *природный, безприродный, природно, естествен, преестественное, натуральный* та ін.

Г. С. Сковорода вміло творив термінологічні сполучення зі звичайних слів. Одними із найбільш уживаних у термінологічному значенні є слова *плоть, тварь*, які за своїм змістом близькі до попередніх термінів на означення природи. Широко використовуючи означення, письменник послуговувався такими термінами, як *тварь видимая, тварь невидимая, плоть видимая, плоть невидимая, плоть нетлѣнная, плоть тлѣнная*. Синонімами до термінів *плоть видимая* і *плоть тлѣнная* виступають словосполучення *плоть брѣнная, плоть вѣшняя, плоть наружная, плоть крайняя*, а синонімами до *плоть невидимая* і *плоть нетлѣнная* — словосполучення *плоть божья, плоть истинная*. Досить часто зустрічаються у філософських творах письменника словосполучення *плоть и кровь*,

*плоть и ложь, плоть и тьнь*. Крім слів *плоть, тварь*, Г. С. Сковорода використовував у термінологічному значенні й інші загально-вживані слова: *грязь, земля, ложь, мысль, тьнь, сердце*. У термінологічному значенні слова *грязь, земля, ложь, тьнь* виступають як синоніми поняття видимої природи.

У термінологічному значенні Г. С. Сковорода широко використовував і слова *бог, біблія* або *біблія*. Причому термін *бог* мав багато смислових синонімів: *начинаніє, начало, вѣчність, безконечный конец, совѣт* та ін. Мислитель висловлював цікаву думку про походження *бог* від *бѣг*<sup>19</sup>. *Біблія* в термінологічному значенні — це *мір символічний, маленькій богообразный мір*. Письменник закликав шукати в Біблії прихований зміст, а не сприймати все в буквальному значенні, інакше вона буде не що інше, як *ложь, седмиглавий дракон, змій*. З богословської термінології запозичив Г. С. Сковорода і слово *ипостась*, де воно застосовувалось як для позначення особи бога, так і для позначення поняття «божа сутність».

Надзвичайно поширений у філософських творах Г. С. Сковороди термін *образ*, що вживається у кількох значеннях. Від іменника *образ* походить дієслово *прообразовать*. Часто зустрічається також термін *вѣчність*. Мислитель ототожнював *вѣчність* то з богом, то з невидимою природою, то з істиною, то з ідеєю. Цей термін часто зустрічається у сполученні з іншими термінами: *вид вѣчности, фигура вѣчности*. Для підсилення значення поняття вічності Г. С. Сковорода свідомо звертається до тавтології: *вѣчнаго вѣчність*.

До особливо вживаних слів світоглядної лексики Г. С. Сковороди належить традиційний термін *истина*, дещо переосмислений філософом. Значення поняття *истина* підсилюється у словосполученнях типу *истина божія, истина господня, истина нетлѣнная*. Від іменника *истина* походить і власний термін Г. С. Сковороди *иста*, який служить для позначення сутності, як і його ж термін *главность*. Поряд із цими словами як рівноправні виступають терміни *существо, суцність, ессенція*. Досить часто мислитель вживає терміни *нѣчтось і ничто*. Під словом *нѣчтось* (варіант *нѣчто*) розуміється нематеріальне, невидиме, а під терміном *ничто* — матеріальне, речовинне. Синонімами до *нѣчтось* виступають *невидимая натура, бог, дух, вѣчність, истина*, а до *ничто* — *видимая натура, тварь, вещество, матерія, плоть, тьнь, лжа*.

Своєрідна і цікава картина простежується у вживанні Г. С. Сковородою поняття *нужное: нужное, нужда, нужность, самонужность, самонужное*. Два останні слова — власні терміни філософа. Субстантивовані прикметники *нужное* і *самонужное* мають ступені порівняння: *нужнѣе, пренужнѣйшее, самонужнѣйшее, всенужнѣйшее*. Синонімом до *нужное* може виступати *потребное*, а до *нужда* — *необходимость*.

Невід'ємною складовою частиною світоглядної лексики Сковороди є термін *понятіє*, причому він диференціюється на *понятіє о человекѣ, нетлѣнное понятіє* і як синоніми до останнього — *небесное понятіє* та *божественное понятіє*.

Закономірно, що у творах філософа, який все життя прагнув пізнати світ, термін *познання* посідає значне місце. Різновиди пізнання розмежовуються: *познання самого себе*, що є найнеобхіднішим, *познання божіє*, *познання істини*. Письменник вживає і антонім *непознання*.

Основним терміном етики мислителя є слово *щастіє* та його варіанти *щастье* і *счастіє*. На означення найвищої міри щастя вживається іменник *благощастье*, а як антоніми до цього поняття — іменники *нещастіє* та *нещасливість*.

Надзвичайно цікавим явищем у творах Г. С. Сковороди є парні терміни, пов'язані відношенням кореляції: *безвиновное начало* — *безначальная вина*, *безконечная нераздельность* — *нераздельная безконечность*, *едино начало* — *начальная единость*, *истое существовавшая иста*, *внѣшняя плоть* — *плотская внѣшность*, *вѣчный покой* — *покойная вѣчность*. В наведених випадках ми маємо справу з однією із неповторних рис стилю Г. С. Сковороди, якому властива «діалектика антитез і зіставлень»<sup>20</sup>.

У філософських творах Г. С. Сковороди часто зустрічаються термінологічні запозичення з грецької і латинської мов. Як зазначає Н. І. Безбородько, «латинська мова була використана київськими вченими у формуванні наукового стилю української мови того часу, зокрема складних синтаксичних конструкцій, термінології і под.»<sup>21</sup>. Певною мірою це стосується і мови грецької. Вживання деяких грецизмів (*идея*, *идол*, *ипостась*, *стихія*, *філософ*) і латинізмів (*матерія*, *натура*, *фігура*, *форма*) мало вже у староукраїнській мові стало традицією. Проте ряд термінів Г. С. Сковороді доводилося вводити самому, напр.: *мікрокозм*, *панпан*, *universum*.

Оскільки Г. С. Сковорода був надзвичайно освіченою людиною, цілком зрозуміло, що до складу його світоглядної лексики входила термінологія різних наук: історії, географії, математики, фізики, астрономії, медицини, архітектури. Проте це вже тема окремого дослідження.

Світоглядна лексика філософських творів Г. С. Сковороди — своєрідне явище в історії української літературної мови. Тут поєднуються церковнослов'янські, російські, грецькі, латинські елементи, що було ознакою типової української літературної мови XVIII ст. Більшість традиційних термінів філософ залишає незмінними, а деякі прагне вдосконалити, пристосувати до своєї системи. Він використовує існуючі слова в новому значенні, переосмислює значення багатьох традиційних термінів, вживає запозичення, творить власні терміни. Надбання мислителя в галузі світоглядної лексики мало величезний вплив на формування наукового стилю української літературної мови XVIII ст.

<sup>1</sup> Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії української і російської літературних мов. К., 1961; *Його жс.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979.  
<sup>2</sup> Кирик Д. П. Філософська термінологія у творах Г. С. Сковороди // Боротьба матеріалізму проти ідеалізму та релігії. Львів, 1964. С. 77—88.  
<sup>3</sup> Корж Н. Г. Место и особенности латинского языка в творчестве Г. С. Сковороды : Автореф. дис. ...

канд. філол. наук. Х., 1956. <sup>4</sup> *Табачников І. А.* Деякі питання сквородознавства в працях радянських філософів // *З історії філософії на Україні*. К., 1967. С. 162—169. <sup>5</sup> *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів: У 2 т. К., 1973. Т. 2. С. 137. <sup>6</sup> *Табачников І. А.* Сковорода і Сократ // Від Вишенського до Сковороди. К., 1972. С. 134—142. <sup>7</sup> *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів. Т. 2. С. 12. <sup>8</sup> Там же. С. 33. <sup>9</sup> Там же. С. 16. <sup>10</sup> Там же. С. 12. <sup>11</sup> *Історія української мови: Лексика і фразеологія*. К., 1983. С. 282. <sup>12</sup> *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів. Т. 2. С. 137. <sup>13</sup> *Історія української мови*. С. 281. <sup>14</sup> Там же. <sup>15</sup> *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів. Т. 2. С. 504. <sup>16</sup> Там же. С. 505. <sup>17</sup> *Сорокин Ю. С.* У истоков литературного языка нового типа // *Литературный язык XVIII века: Проблемы стилистики*. Л., 1982. С. 52—85. <sup>18</sup> *Кирик Д. П.* Філософська термінологія у творах Г. С. Сковороди // *Боротьба матеріалізму проти ідеалізму та релігії*. Львів, 1964. С. 77—88. <sup>19</sup> *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів. Т. 1. С. 455. <sup>20</sup> *Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В.* Григорій Сковорода. К., 1984. С. 156. <sup>21</sup> *Безбородько Н. И.* Язык латинских трактатов украинских философов XVII века. Днепропетровск, 1972. С. 125.

Надійшла до редколегії 12.01.86

Л. С. ДОНЕЦЬ, канд. філол. наук, Миколаїв. пед. ін-т

### СИНОНІМІЧНІ ЯВИЩА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Глибокий аналіз основних лексико-тематичних груп праслов'янської лексики подається на сторінках «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов»<sup>1</sup>. В «Історії української мови» ґрунтовно розглядаються проблеми праслов'янської лексики, успадкованої з праїндоевропейської мови, праслов'янські новотвори, лексичні контакти праслов'янської мови з іншими мовами, діалектне членування праслов'янської мови<sup>2</sup>.

Поява «Этимологического словаря славянских языков» за редакцією О. М. Трубачова<sup>3</sup> дозволяє продовжити вивчення лексичних закономірностей праслов'янської мови в плані аналізу синонімічних характеристик спільнослов'янських слів.

Досить широко простежується лексико-фонетична синоніміка. Ці слова розмежовуються незначними фонетичними рисами. Так, у значенні «гребти» виступали слова \*grebati, \*grebti. Значення «чудо» передавалося лексемами \*divь, \*divo. І слово \*glyza, і слово \*glyža — полісемантичні. Але одне значення у них було спільним. Це — «брила», «грудка». На основі цього значення в обох словах розвинулися нові семантичні риси, що вказували на «щільність якоїсь речовини»: землі, снігу, льоду, масла.

Слово \*dovoľ вказувало на «достатню кількість», а \*do volі (зрідка dovol) виступало в значенні «досить», «достатньо».

Обидва значення іменника \*dola — «долина», «ущелина» передавало і слово \*doľ, яке в усіх слов'янських мовах було і залишилось досить поширеним. Це слово мало багато значень і семантичних відтінків. Але особливо часто, позначаючи «низину», воно вказувало також і на характерні риси рельєфу, які властиві низині, в першу чергу — «рів», «западина». Якщо ці два значення зближують слова \*dola і \*doľ, то цілий ряд значень другого слова, що розвинулися з часом в усіх слов'янських мовах («яма», «шахта», «болото», «калюжа» та ін.), роз'єднують синоніміку цих слів. Отже, дані слова виступають близькими за значеннями лише в двох випадках, а саме, тоді, коли вони окреслюють поняття «долина», «ущелина».



Разом з тим однокореневі слова із зовсім незначними фонетичними особливостями могли і не бути лексико-фонетичними синонімами. Так, наприклад, іменники \*edľь — «соснове дерево» і \*edla — «ялина» виступали лексемами із різними значеннями, а слова \*edľna, \*edľica, що розмежовувалися суфіксами *-in* і *-ic*, — лексико-словотворчими синонімами.

Лексико-фонетична єдність поєднувалася із семантичною близькістю і в таких словах: \*gakati, \*gagati в значенні «шуміти», «кричати»; \*gliněpъ(jь), \*glinьpъ(jь) — «глиняний»; \*gľtiti і \*gľtat, \*gľtati, \*gľkati — «глотати». Фонетичне розмежування цих слів є незначним. У перших трьох лексемах спостерігається чергування *i-a*, а також наявність/відсутність флективного *-i*. У двох останніх словах цього ряду графіка зберегла різну якість вимови одного і того ж звука: *g*, *k*. Чергуванням кореневих *a* — *i* розмежовувалися слова \*ežakъ і \*ežikъ, єдине їх значення — «їжак».

Однокореневі слова \*dēte, \*dēti мають дещо різні семантичні відтінки, перше слово — «дитя», друге — «діти» (вживаються лише в множині).

Кожне із слів \*xarati — xariti (із чергуванням суфіксальних *a* — *i*) були в праслов'янській мові полісемантичними, відзначаючись багатством лексичних значень і семантичних відтінків. Передавали вони і спільне значення — «кусати».

Від іменників \*gъrbъ — \*gъrba, а можливо, від дієслова \*gъrbati поширилися прикметники \*gъrbatъ(jь) і \*gъrbavъ(jь). Якщо іменниковим кореням було властиве лише чергування флективних *ъ-a*, то прикметники, утворившись за допомогою суфіксів *-atъ*, *-avъ*, продовжували зберігати: а) в одних випадках синонімічну тотожність, коли обидва слова виступали в значенні «горбатий», б) семантичну близькість, коли похідні утворення передавали значення типу «сутулий» чи «згорблений».

Чергуванням суфіксальних голосних *a-ě-i* розмежовувалися дієслова \*xugati — \*xugěti — \*xuriti (se). В усіх слов'янських мовах вони були позначені активністю, передавали значення: «хиріти», «прихворювати», а також вказували на якісні зміни хворобливої істоти. Разом з тим спостерігається і специфіка щодо використання цих слів. Лише дієслово \*xugati мало значення «хвороба, особливо інфекційна» та «примха». А дієслово \*xuriti(se) могло передавати і своє особливе значення — «удавати з себе хворого».

Лише суфіксальними голосними *a-ě* розмежовувалися дієслова \*xvorati — \*xvorěti. Якщо перше слово здебільшого виступало в значенні «хворіти», то друге, крім цього, передавало і значення «чухнути, сохнути, марніти».

Іменник \*xgibъ, семантичні відтінки якого розвинулися в самостійні значення, абстрагуючись від значення «горб», став основою розвитку слів \*xgibъtъ і \*xgьbъtъ, яким було характерне чергування *i-b*. Обидва слова передавали значення «хребет», «спина».

Дієслова \*gqgnati і \*gqgniti (розмежовувалися чергуванням суфіксальних *a-i*) часто передавали одне і те ж значення — «говорити в ніс», що стало основою розвитку цілого ряду семантичних

відтінків («гугнивий», «гугनावий», «той, хто говорить нерозбірливо» та ін.).

Різною якістю одного і того ж звука (*k-g*) розмежовувалися \**gъkati* і \**gъgati*, що серед багатьох значень мали і синонімічне — «стукати», «грюкати».

Як бачимо, однією із особливостей лексико-фонетичних синонімів є та, що вони розмежовувалися: а) часокількісною вимовою звука, що з часом набувала якісного чергування, наприклад *i-b*; б) здебільшого спостерігається чергування суфіксальних голосних. Незважаючи на незначне фонетичне розмежування слів, кожне з них, як правило, виступаючи синонімічним, мало багато різноманітних, віддалених між собою лексичних значень.

В «*Этимологическом словаре славянских языков*» за редакцією О. М. Трубачова, у першому і другому томах «Етимологічного словника української мови», що видається Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні, зібрано багато слів, які дають можливість простежити розвинену систему словотворчих засобів праслов'янської мови. Свідченням високого рівня розвитку праслов'янської мови є наявність у словникові цієї мовної доби лексико-словотворчих синонімів.

В іменниках \**dolica* і \**dolina* різні суфікси. У першому слові — *-ic(a)*, у другому — *-in(a)*. Синонімія цих двох слів розвинулася на основі того, що обидва вони передають значення «долина», «низина». Разом з тим друге слово стало основою розвитку багатьох значень, яке перше слово не розвивало, — «незаросле місце в лісі», «рівнина у гірській місцевості», «широка місцевість у низині, що є зручною для косовиці» та ін.

На основі іменника \**gadъ* за допомогою суфіксів *-ic(a)* та *-in(a)* утворилися слова \**gadica*, \**gadina*. У першому, а також і в другому слові простежується синонімічний зв'язок, коли іменники передають значення «гадюка», «змія». У першому слові відбулася конкретизація значення «змія», воно могло передавати значення «гадюка-самиця». А розвиток семантики у слові із суфіксом *-in(a)* йшов дещо іншим шляхом. Нанизувалося у слов'янських народів дуже багато значень, які не мали нічого спільного з основним значенням слова. За цим словом закріпилися значення «жива істота», «комаха», «тварина взагалі», «домашня птиця», «погана людина», «недруг», «дрібна тварина» та ін.

Як бачимо, суфікс *-in(a)*, на відміну від *-ic(a)* у цьому слові, виступав активним словотворчим засобом саме в плані творення нових похідних, з новим значенням слів.

Іменники \**xvogo(a)* із суфіксом *-ob(a)* і \**xvoro(a)* із суфіксом *-ot(a)* не мали тотожного значення. Виступаючи синонімічними, вони набули своїх особливих семантичних відтінків. Іменник \**xvogo(a)* передавав значення «хвороба, здебільшого хронічна», «пошесна хвороба», «хворобливий стан». Це слово мало багато значень. А іменник \**xvoro(a)* послідовно у праслов'янській мові мав значення «хворість», «слабість». Інших значень, пов'язаних з хворобливим станом істоти, цей іменник не мав. З усіх слов'янських мов лише в білоруській мові похідне від \**xvoro(a)* слово *хворотня* — «нікчем-

ність», «ніщо». До цих двох іменників лексико-словотворчим синонімом виступав також іменник \*xvorostь у значенні «хворобливість», «хворобливий стан». Поза цим значенням ніяких особливих відтінків цей іменник у праслов'янській мові не розвинув. Звертає на себе увагу поширення іменника \*xvorostь в усіх слов'янських мовах найдавнішого періоду.

Розглядаючи синонім \*xvorostь, не можна не звернутися до думки Ф. П. Філіна про слова із суфіксом на *-ostь*. Він писав: «Слова на *-ostь* є в усіх слов'янських мовах, у тому числі і тих, які зовсім не зазнавали старослов'янського (церковнослов'янського) впливу. Праслов'янське і споконвічно східнослов'янське походження цього словотворчого типу не підлягає ніякому сумніву... Між тим прихильники гіпотези церковнослов'янської літературної мови без усяких застережень розглядають усі слова на *-ostь* церковнослов'янськими чи «неослов'янськими»<sup>4</sup>.

Аналіз синонімічного зв'язку цих трьох слів переконує в тому, що лексеми були відомі слов'янам найдавнішого періоду, можливо, за кілька тисяч років до появи старослов'янської мови. Є підстави робити висновок про функціонування усіх трьох лексем у праслов'янській мові і на тій основі, що ці слова, маючи синонімічну спільність, разом з тим дещо розмежувалися в семантичному плані. Іменник \*xvogoа найбільш повно вказував на стан живої істоти, розвинув цілий ряд нових значень, які закріпили за собою недвозначно нові назви стану людини, тварини. Іменник \*xvorostь вживався тоді, коли треба було вказати на «хворобливий стан». А іменник \*xvorota уже вказував на «хворобливість» та легкий перебіг захворювання.

Похідним утворенням із суфіксом *-ical-ika* від іменника \*drugь були слова \*družica, \*družika, основне значення яких простежується майже в усіх сучасних мовах. Це: «подруга», «дружина», «товаришка», «супутниця», а також відома в багатьох слов'янських народів назва особи з весільного обряду — «дружка нареченої». Значення «супутниця», «товаришка» могло передавати і слово \*družina, об'єднуючи усі три слова в один синонімічний ряд. Не можна не зауважити, що в усіх слов'янських мовах з різними значенневими відтінками слово \*družina, вживаючись у множині, ширше передавало значення, пов'язані з більшою суспільною значимістю позначуваних понять.

У даному випадку бачимо, що семантичні поля перших двох слів зближувалися лише значеннями «подруга», «дружина». Взаємозв'язок семантичних полів окреслюється досить виразно. Перші два слова, що є фонетичними варіантами, не позначали осіб, яким належала особлива чи виключна роль у суспільстві, бо ці назви розвинулися на основі слова \*družina.

Похідним утворенням від \*gракь був іменник \*gраць. Суфікс *č* з'явився як результат палаталізаційного процесу. Обидва іменники з різними суфіксами, позначаючи одне і те ж поняття, відомі усім слов'янським мовам, кожне слово має свій ареал поширення.

Розмежовуючись голосними, наявністю суфікса *ta* в другому

слові, дієслова \**хахати*(se), \**хохотати*(se) вживались у значенні «сміятись». Друга лексема в багатьох слов'янських мовах виступала також у значенні «хіхикати».

Кожне із слів \**gromaditi*, \**grebati*, \**grebti*, \**grebъtĕti* позначало виключною багатозначністю. Майже в усіх слов'янських мовах з різними семантичними відтінками дієслово \**gromaditi* передавало значення «збирати до купи», «нагромаджувати» (здебільшого сіно, соломі, траву). Поступово розвинувся семантичний відтінок, що став у свою чергу новим значенням слова — «ворушити, тобто перевертати, перегрібати» (сіно, соломі, траву). Але це значення простежується зрідка. Порівняно з цим дієсловом слово \**grebati*/\**grebati* відзначалося особливою полісемією. Воно передавало надзвичайно віддалені у семантичному плані значення слів, напр.: «дряпати», «рити», «ляяти», «ховати» — йдеться про «поховання», «гидувати», дещо ширше — «згрібати» (сіно, соломі, траву). Дієслово \**gromaditi* могло утворювати і словосполучення типу «збирати новонароджений рій у вулик». Здавалося б дієслово \**grebti*, вказуючи на менш тривалу дію, порівняно з попереднім словом, повинне б збігатися з ним у значенні. Це справді має місце, але лише частково. Дієслово \**grebti* досить багатозначне: «черпати», «гребти» (вслувати), «зішкрябувати», «чистити», «чесати», «граблями, лопатою збирати щось силуче» та ін. Передає воно і значення «згрібати» (сіно, соломі). А вже утворення \**grebъtĕti*/\**grebъtiti*(se) розвинуло більшість своїх значень у плані «сумувати», «турбуватися», «тревожитися», «скупчатися». Разом з тим зрідка простежується і значення «гребти», «згрібати» (сіно, соломі). Отже, слова \**gromaditi*, \**grebati*, \**grebti*, \**grebъtĕti* — \**grebъtit*(se) були синонімічними. Перше дієслово відрізнялося від останніх своєю основою. Утворилося воно від іменника \**gromada* за допомогою суфікса *-iti*. А всі останні лексеми — похідні утворення від дієслова \**grebti*. Словотворчі суфікси тут: *-ĕt-ĕti/-ĕt-iti*.

Багато слів праслов'янської мови передавало значення «говорити». Особливо поширеним було похідне утворення від іменника \**govogъ* дієслово \**govogiti*, здебільшого в значеннях «розмовляти», «гомоніти». Зрідка це дієслово вживалося у значеннях: «шуміти», «плескати язиком».

Утворення від іменника \**gъlkъ*/\**gъlka* з основним значенням «шум», «гам», «говір», дієслово \**gъlčati* продовжувало розвивати ці значення. Найчастіше воно вживалося у значеннях «кричати», «шуміти», «розмовляти», «говорити», «ляяти», «бурчати». Як бачимо, додавалися і вказівка на «голосний характер мовлення» з різними виявленнями: від «шуміти» до «кричати» і до «зойки», «голосіння».

Спокійний характер мовлення передавало дієслово \**gutoriti*. У багатьох слов'янських народів цим словом позначалася «дружня розмова, розповідь про щось». Негативний перебіг мовлення обмежується такими значеннями, як: «незадоволено бурчати», «суперечити» без крайнього виявлення процесу.

Від іменника \**gvargъ*/\**gvarga* за допомогою суфікса *-iti* утворилося дієслово \**govogiti*. В українській мові слово *говорити* має

стилістично нейтральне забарвлення, у польській мові в значенні «розповідати» це дієслово позбавлене емоційності. Але більшість значень і похідні від цього дієслова мають яскраво виявлений негативний відтінок: «базікати», «гуторити», «незрозуміло мимрити». Вживання слова локалізовано трьома слов'янськими мовами: українською, польською, словінською.

Від іменника \*gъlkъ/\*gъlka — «шум» за допомогою суфікса *-ati* утворювалось дієслово \*gъlkatī. Воно не набуло поширення в слов'янських мовах, виступаючи в значеннях «воркувати», «ляяти», «молоти язиком» та «говорити голосно».

Споріднений із дієсловом \*gatati, іменник \*gatъka на основі свого основного значення а) «загадка», б) «байка» розвинув значення «говорити навздогад».

Похідними утвореннями від іменника \*golgolъ — «слово», «мова» були два дієслова: \*golgoliti і \*golgolati. Перше дієслово, вживаючись в значенні «говорити», нерідко вказувало на «голосне мовлення», а в поодиноких випадках передавало значення «молоти язиком», «теревенити».

Друге дієслово, маючи значення «говорити», «називати», дещо рідше могло передавати і значення «розповідати».

Як бачимо, серед лексем праслов'янського лексичного фонду синонімічний ряд в значенні «говорити» — «мовити» відзначався активністю. Саме про це свідчить і сама кількість слів, і те, що кожне з них, відзначаючись полісемічністю, мало здебільшого свій діапазон поширення.

Актом мовлення мотивується існування і такого синонімічного ряду: \*xajati(se), \*xajiti, \*xuliti, \*xuditi. Перше дієслово відзначалось багатозначністю. Якщо не знати основного значення цього слова, то неможливо з'ясувати характер самої полісемії. Дещо віддаленим у семантичному плані від значення «мотатися» був розвиток значення «турбуватися», «клопотатися». Ці значеннєві відтінки стали семантичною базою і для розвитку та утвердження значень: «ляяти», «сваритися», «гудити». Перші два дієслова розмежовуються лише чергуванням суфіксальних голосних *a* — *i*. Ця незначна різниця відбиває одну із очевидних праслов'янських лексичних закономірностей, коли чергування голосних було основою значеннєвого, семантичного розрізнення лексем. Щоправда, значення «гудити» простежується. Це — російське діалектне «хайтъ». Крім російської мови, жодна слов'янська цього значення не зберегла. У слов'янських мовах фіксується зневажливе «стара халупа», а також цілий ряд іменників, із яких лише кілька нейтральні («горло», «рот»), а останні — заниженого вживання: «паща», «дурень», «крикун», «горлодер», «горлань». Категоричний вияв засудження передавався дієсловом \*xuliti. Йдеться про такі значення, як: «злословити», «богохульствувати», «звинувачувати» та ін. Значення «звинувачувати» простежується і в дієслові \*xuditi. Разом з тим це дієслово мало дещо інші значеннєві відтінки, ніж попереднє. Якщо і фіксуються такі значення, як: «обмовляти», «засуджувати», то вони не мали культового характеру. Ці значення стали основою розвитку

таких актів, які не називало жодне з щойно аналізованих слів. Йдеться про такі значення, як: «висушувати», «робити худим», «розоряти», «послабляти». Тут має місце синонімічний зв'язок лексем, кожному слову притаманне своє семантичне поле. Можна говорити, що значеннєві відтінки цих слів розвивалися у взаємозв'язках.

Про високий рівень розвитку праслов'янської синоніміки свідчать і такі ряди: \*jupak, \*jupoxъ, \*jupoša, \*jupota; \*dobrotivъjъ, \*dobrъ(jъ), \*dobъ(jъ), \*obryni, \*dostoъnjъ(jъ); \*gqsyni, \*gqsika, \*gqsъka; \*gqsъ, \*gqsakъ; \*do kodo, \*do koli; \*dqbovъ(jъ), \*dqbravъnjъ(jъ)/\*dqbrovъnjъ, \*dqbrava/\*dqbrova, \*dqbъnjъ(jъ); \*dqbišče, \*dqbъ; \*gostevati, \*gostiti; \*grukati, \*grъmęti, \*gučati, \*gъrgotati, \*gъrkotati, \*gъrgati; \*glupęti, \*ględati, \*divati(se), \*diriti; \*xlusiti, \*grašiti, \*gabati, \*galiti(se), \*grajati; \*xormъ/\*xorma, \*xata, \*xalupa, \*jъstъba, \*jъstъbica, \*jъstъbъka, \*xuzina, \*xuža.

Отже, джерелом праслов'янської синоніміки були: а) чергування кореневих голосних; б) чергування суфіксальних (голосних чи приголосних); в) різнокоренєві, близькі в семантичному плані слова. Виразно окреслюється взаємозалежність, взаєморозвиток семантичних полів синонімічних слів.

<sup>1</sup> Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. К., 1966. <sup>2</sup> Історія української мови: Лексика. Фразеологія // Відп. ред. В. М. Русанівський. К., 1983. <sup>3</sup> Етимологический словарь славянских языков / Под ред. А. Н. Трубачева. М., 1974. Вып. 1; М., 1984. Вып. 2. <sup>4</sup> *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. М., 1981. С. 40.

Надійшла до редколегії 21.02.86.

В. М. КУРИЛЕНКО, канд. філол. наук, Глухів. пед. ін-т

### КАРПАТО-ПОЛІСЬКІ ПАРАЛЕЛІ НА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІЙ КАРТІ ПОЛІССЯ (До проблеми лексичної специфіки посеймських говорів)

Говори українського Полісся і Карпат як латеральні українські діалекти належать до найбільш архаїчних. Саме ця спільність дозволяє допустити факт збереження в них традиційних діалектних рис, які в говорах східнослов'янського центру давно витіснені. Тому не випадково М. І. Толстим у 1968 р. було поставлене питання про існування карпато-поліських ізоглос, що окреслюють лексичний матеріал, відсутній в інших українських говорах<sup>1</sup>.

Карпато-поліські ізоглоси, зумовлені витісненням в периферійні області автохтонного східнослов'янського матеріалу, безумовно, існують, що в однаковій мірі стосується лексики різних тематичних груп, у першу чергу слів, значення яких пов'язані з розвитком тваринництва.

\* Тут і далі наводиться діалектний матеріал, зібраний автором під час поліських експедицій.

Прикладом можуть послужити волинсько-поліські назви *ва́жна пич'інка, важна́ печ'інка, ва́жни пéчани, ва́жна пичéн'а, т'éжка печ'інка, т'éжка пич'інка, лéгка печ'інка, лéгка пич'інка, лéгка пичéн'а, лéхк'і пéчани* і карпатські *лієхк'і, пич'унккі, лéгка печ'інка «легені»*<sup>2</sup>; поліські ендемічні назви *ікра́, г'ікрó, ікрó, г'ікра́* і гучульське *ікра́ «коров'яче вим'я»*<sup>3</sup>. Повний опис їх можливий лише після здійснення ґрунтовних досліджень діалектної лексики (створення лексичного атласу української мови, словника українських говорів).

Існує й інша сторона питання, безпосередньо зв'язана з розвитком тваринництва в східних слов'ян. Йдеться про так звану валаську колонізацію й валаську культуру тваринництва району Карпат.

Валаське пастуше населення, що прийшло ще в середні віки з Балкан, справило значний вплив на матеріальну і духовну культуру східно-, середньо-, західно- і північнокарпатського ареалів. Були породжені різноманітні типи відгінного скотарства, пов'язані з рельєфними особливостями Карпат. Кардинальні зміни в сфері матеріального (гірське пастухування) виробництва стали причиною надзвичайно складної взаємодії мови колоністів і місцевих (у тому числі й слов'янських) мов, яка проявилася у першу чергу в так званій пастушій термінології. Вона зумовила глибоку лексичну, інтерференцію, що охопила карпатські говори української, польської, словацької, чеської, молдавської, румунської та угорської мов.

Спільними зусиллями вчених Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, України і Молдавії було чимало зроблено в галузі вивчення карпатських говорів. Результат досліджень — створення Карпатського діалектологічного атласу.

Учені ряду країн проводять велику роботу по створенню міжмовного Загальнокарпатського діалектологічного атласу. Вивченню слов'янської термінології пастухування району Карпат присвячена і монографія Г. П. Клепікової<sup>4</sup>.

Об'єктом вивчення в зоні карпатського ареалу стали так звані карпатизми, тобто «специфічні спільні елементи, характерні для діалектів карпатської зони на сучасному етапі їх розвитку»<sup>5</sup>. Правда, з діахронної точки зору в них виділяються власне карпатизми, тобто спільні елементи місцевого походження, і балканізми — спільні елементи, що проникли в Карпати в результаті міграційних процесів. Диференціація їх у нашому дослідженні проводиться на базі даних радянських карпатологів<sup>6</sup>.

Особлива увага при складанні питальника для збирання діалектного матеріалу<sup>7</sup> і картографуванні зверталася нами на поліську географію карпатизмів, оскільки проблема карпато-поліських паралелей займає важливе місце в сучасних славістичних дослідженнях<sup>8</sup>, а Полісся на фоні досліджень пастушої лексики, що проводились і проводяться в Карпатах, залишається великою білою плямою з надзвичайно бідною номенклатурою тваринництва в науковому обігу. До таких карпатизмів належать активно вживані пастуші терміни *шуттий, вурда, цап, кляг, царок*, аналіз яких стосовно

до мов карпатського ареалу здійснений в монографії Г. П. Клепикової<sup>9</sup>.

**Шутий.** Слово відоме, правда, з різною частотою вживання, в усьому українському Поліссі від його західного до східного кордону в кількох варіантах і значеннях, серед яких виділяється два найбільш типових: *шўтка*, *шўта* «вівця» на захід, *шўтий*, *шўти*, *шўт'ї* «безрогої» на схід від вертикальної ізоглоси, що проходить по лінії Давид-Городок — Корець. Рідше форми жіночого роду вживаються як кличка корови або із значенням «суцвіття верби, котик», а форми чоловічого роду — із значеннями «худий», «з маленькими вухами», «з рогами вниз» та деякими іншими.

Розглянутий матеріал значно доповнює відоме про поліську географію лексеми<sup>10</sup>. Крім того, у волинському й житомирському Поліссі активно вживані вигуки *шут-шўт*, *шутка-шўтка*, *шуту-шўтї*, *шус'а-шўс'а*, з допомогою яких підкликають овець.

**Вурда.** Цей термін «характерний для говорів південнослов'янських, румунської і угорської мов», а «на північнослов'янській мовній території... відомий карпатоукраїнським і словацьким говорами»<sup>11</sup>. Зустрічається він і на Поліссі. Відомо, що іншомовне (чи іншодіалектне) слово запозичується, якщо в мові (чи діалекті) немає лексеми для позначення певної реалії або ж запозичене слово краще приживається і витісняє власне, незапозичене. З лексемою *вурда* цього не могло трапитися з тієї причини, що на Поліссі, швидше всього, хоча це питання заслуговує більш детальної перевірки, не займалися переробкою овечого молока, а в мові до періоду валаського впливу була наявна власна система назв продуктів молочного господарства, що отримувалися від великої рогатої худоби, і в кореляції, що склалася, іншомовний елемент виявився більш слабким. Тому прижилася не слово *вурда*, а його деривати, які витіснили з системи або зайняли ті вакансії, що позначали чи мали позначати процеси, при переробці коров'ячого молока другорядні, не обов'язкові і навіть небажані. Цим пояснюються наявність дієслів *вўрдитис'а*, *гўрдитис'а*, *гбрдитис'а* «скипатися при кип'ятінні (про несвіже коров'яче молоко)»; *бўрдит'с'а*, *гўрдит'с'а* «скисатися в теплому місці, не утворюючи при цьому ні сметани, ні кисляку».

**Цап.** Із значенням «самець кози» слово функціонує на усьому поліському діалектному масиві, однак з далеко не однаковою частотою вживання. Дослідження дозволило виділити ареали його найбільш широкого поширення на Волині, Київщині, а на поліському Лівобережжі — в басейні Сейму з поширенням на південь від суто поліських говорів.

**Кляг.** Лексеми з цим коренем «широко представлені в карпатоукраїнських говорах»<sup>12</sup>. У варіантах *кл'аканка*, *г'л'аг'анка*, *г'л'б'г'анка*, *зг'л'аг'анка* вони досить виразно локалізуються в басейні Сейму, районах, що знаходяться поблизу, і мають значення «кисле коров'яче молоко»<sup>13</sup>, рідше «коров'яче молоко, що скипілося», «коров'яче чи овече молоко, заправлене висушеним курячим шлунком». Із значенням «кисле молоко» аналізовані слова вживаються тут як дублетні назви в межах однієї семантичної мікросистеми, що швид-



ше всього можливе при досить активному безпосередньому контактуванні його з власне східнослов'янськими назвами *кисл'ак*, *сироквіша*, *простоквіша*, *стоб'анка*, *сиростоб'анка* як найбільш важливій умові будь-якого запозичення при наявності незапозичених назв.

**Царок.** Поліські варіанти *цáрок*, *оцáрок*, *цáрина* заслуговують на особливу увагу, оскільки детальний розгляд дозволяє встановити цікаву конфігурацію ареалу їх поширення, який утворює тільки на лівобережнополіському діалектному фоні своєрідний клин, що розпочинається на північному заході (Ріпкинський і Городнянський райони Чернігівської області), розсікає його на дві частини (по території Щорського, Менського, Куликівського районів) і проходить широкою смугою вздовж Сейму. Виділяється декілька семантичних ареалів лексеми, які в цілому зберігають в собі риси її основних карпатських значень<sup>14</sup>: *цáрина* «ворота із жердин» на північному заході (тут, як і в лівобережному Поліссі взагалі, «своїми» вважають суцільні ворота, а господар, який має лише царину, заслуговує зневаги і всілякої огуди); «широка межа між полями»; «вигін за селом»; «ріг хати»; «частина стіни між вікнами»; «верхня дерев'яна частина колодязя»; *оцáрок* «відгороджене в хліві місце для овець, телят»; «відгороджений загін біля хліва»; «місце випасу овець»; *цáрак* «приміщення для сіна, соломи».

Карпатські пастушки представлені на Поліссі в комплексі, що охоплює різноманітні сторони системи валаського господарювання, притому в меншій мірі там, де повинно було б здійснюватися безпосереднє контактування (Волинь). Інакше важко пояснити й поліську географію лексеми *ремигат'* «повторно пережовувати їжу (про жуйних тварин)», походження якої і поширення в говорах Закарпаття висвітлив Й. О. Дзендзелівський<sup>15</sup>. Вживаючись у волинському й правобережному Поліссі лише спорадично, лексема активно функціонує в більшості досліджених нами говорів, що знаходяться як в безпосередній близькості до Сейму, так і більш віддалених районах.

Басейн Сейму є своєрідним наріжним каменем для більшості з розглянутих нами карпато-поліських ізоглос.

<sup>1</sup> Толстой Н. И. Об изучении полесской лексики // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. М., 1968. С. 3—19. <sup>2</sup> Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика: В 2 т. Ужгород, 1958. Т. 1; 1960. Т. 2; Карпатський діалогічний атлас. М., 1967. <sup>3</sup> Словник української мови: В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. К., 1958. Т. 2. С. 197—198. <sup>4</sup> Клепикова Г. П. Славянская пастушеская терминология: Ее генезис и распространение в языках карпатского ареала. М., 1974. <sup>5</sup> Бернштейн С. Б., Клепикова Г. П. Общекарпатский диалектологический атлас. Принципы. Предварительные итоги // Славянское языкознание. М., 1978. С. 32. <sup>6</sup> Бернштейн С. Б., Клепикова Г. П. Указ. соч.; Десницкая А. В. К вопросу о балканизмах в лексике восточнославянских языков // Славянское языкознание. С. 145—171. <sup>7</sup> Куриленко В. М. Інструкційна програма з питальником для збору лексики тваринництва. Глухів, 1978. <sup>8</sup> Бернштейн С. Б., Клепикова Г. П. Указ. соч.; Дзендзелівський Й. М. Ответ на анкету по проблеме «Белорусско-украинские изолексы» // Беларуско-украинскія ізалексы. Мінск, 1971. С. 21—27. <sup>9</sup> Клепикова Г. П. Указ. праця. <sup>10</sup> Там же; Никончук М. В. Ма-

теріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся. К., 1979. <sup>11</sup> Клепикова Г. П. Указ. праця. С. 144. <sup>12</sup> Там же. С. 150. <sup>13</sup> Приймак І. І. До особливостей місцевої лексики північно-західних районів Сумської області: Матеріали до словника українських говорів. Нова Каховка. 1957. С. 9. <sup>14</sup> Клепикова Г. П. Указ. соч. С. 200. <sup>15</sup> Дзендзелівський Й. О. До питання про румунізм в говорах Закарпатської області // Доп. та повід. Ужгород. ун-ту. Сер. філол. 1959. № 4. С. 57—60.

Надійшла до редколегії 12.03.86

С. Е. ПАНЦЬО, викл., Терноп. пед. ін-т

### ІЗ СЛОВОТВОРУ ЛЕМКІВСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Прізвища українців, як відомо <sup>1</sup>, є відносно молодим антропонічним класом найменувань, який фундаментально закріпився у вживанні тільки завдяки спеціальним адміністративним заходам. У північних (галицьких) лемків, як і в інших народів старої Австрії, такий акт закріплення відбувся в 1780 р., коли австрійський цісар Йосиф II спеціальним декретом зобов'язував кожного громадянина країни мати стабільне прізвище і вживати його <sup>2</sup>. Зрозуміло, згадане розпорядження цісаря не зупинило той спонтанний процес прізвищетворення, який характеризував всю багатовікову історію української мови. Однак у більшості лемків сьгодні прізвищами виступають ті лексеми, які за станом на 1780 р. для предків вже були родовими (спадковими чи не спадковими) найменуваннями.

Історія кожного із таких родових найменувань неоднакова. Серед них зустрічаються лексеми, що беруть початок у праслов'янській мові, наявні утворення давньоруського періоду, ще більше найменувань, які виникли в мові української народності, але поява, значної частини найменувань припадає тільки на XVIII ст. Аналіз, за даними Йосифінської і Францисканської метрик (далі ЙМ і ФМ) \*, показує, що майже всі лексеми, що функціонують у лемків як прізвища, вживалися в українській мові і до юридичної стабілізації прізвищ. Щоправда, походження даних номінативних одиниць було різним. Одні із них, наприклад, лексеми типу *Максим*, *Прокіп*, *Семко* раніше були нейтральними відносно експресії квалітативними власними іменами, інші — апелювали на рід занять, етнічне чи територіальне походження, внутрішні й зовнішні ознаки індивіда (*Литвин*, *Мудрий*, *Подольак*, *Ткач*). Решта найменувань, зокрема ті, які визначають місце денотата в роді спеціальним суфіксом (*Баранович*, *Даниляк*, *Тимців*), також широко вживалися в мові задовго до юридичної стабілізації прізвищ у лемків, виконуючи функцію неофіційних ідентифікаторів особи за другою родовою приналежністю.

Як і в інших етнографічних групах українців, прізвища лемків з точки зору словотвірної структури розпадаються на дві великі групи: 1) примарні (первинні) прізвища, утворені лексико-семантич-

\* Обидві назви зобов'язані іменам двох австрійських імператорів Йосифа II і Франца I, в період правління яких були створені ці поземельні кадастри; оригінали їх зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові. На основі ЙМ і ФМ нами складено єдиний список лемківських прізвищ кінця XVIII — початку XIX ст. у кількості 6000 лексем.

ним способом, які повністю повторюють своєю морфемною, структурою і звуковим складом існуючі в мові назви (власні і загальні), напр.: *Пилип, Сорока*; 2) секундарні афіксальні похідні лексеми, не властиві ні ономастичній, ні апелятивній лексиці, що характеризуються специфічним набором антропонічних (прізвищевих) формантів, напр.: *Вороняк, Оленич, Петришин* <sup>3</sup>.

У лемків лексико-семантичним способом утворено 45 % прізвищ. Лемківській антропонімії властивий високий коефіцієнт антропонімізації особових імен різного походження і структури. Однак частіше у прізвища лемків перетворювалися чоловічі імена християнського походження наступних структур.

1. Повні безсуфіксні імена. Пор. прізвища *Artym, Choma, Daniło, Fedor, Jarema, Marko*. Деякі дослідники <sup>4</sup> появу таких прізвищ у поляків пояснюють зникненням патронімічних формантів. Жіночі імена у лемків не мали здатності трансформуватися в прізвища, виняток становлять хіба що такі, як *Kłara, Iryna*.

2. Повні суфіксальні імена, серед яких переважають імена з гіпокористичними і пестливо-зменшувальними суфіксами. Пор. прізвища *Ilasz, Jakimec, Matweycio, Petruś, Stefancio*. Повні імена з аугментативними суфіксами тільки зрідка перетворювалися у прізвища, напр.: *Fedoryga, Janczura, Iwanysko*.

3. Усічено-суфіксальні варіанти особових імен, серед яких переважали особові імена з демінутивними суфіксами. Пор. прізвища *Fedaś, Hryń, Luć, Necio, Tymús, Wasiunio*. У деяких випадках прізвищами ставали усічені варіанти особових імен, що мали в своєму складі зневажливі суфікси: *Demczur, Fedięga, Handuta, Hrynda, Kostysko*.

Вибір імені при утворенні прізвищ залежав від того, наскільки конкретно особове ім'я здатне було індивідуалізувати денотат у даній місцевості. Природно, прізвищами ставали не книжні, а розмовні варіанти особових імен, що побутували в лемків у період активного прізвиществорення.

Нами зафіксовано відіменні прізвища слов'янського походження різної структури, напр.: *Domorad, Kazimir, Sembrat, Sodomir*.

Загальна кількість відіменних прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, складає 1314, тобто 22 %. Відіменні прізвища такого способу творення по всій Галичині у кінці XVIII ст. становили 4 % <sup>4</sup>. Більш високий процент подібних утворень на Закарпатті — 16 % <sup>5</sup>. Зазначена особливість лемківської антропонімії наближає її до антропонімії польської, словацької, хорватської і антропонімії інших народів центральної Європи <sup>5</sup>.

Перші фіксації лемківських прізвищ, співзвучних з власними особовими іменами, припадають на XV ст.

Прізвищами лемків ставали апелятиви різної семантики. Високим коефіцієнтом антропонімізації відзначалися етноніми, катойконіми. Відапелятивні прізвища лемків складають 19 семантичних розрядів. 32 % прізвищ утворено від лексем із категорії *nomina personalia*. Найпродуктивнішими у прізвиществоренні виявилися назви осіб за територіальною ознакою, за родом занять, назви пред.

метів побуту, тварин і рослин, назви осіб за зовнішньою і внутрішньою ознаками. Вони складають 14 % усіх прізвищ, співзвучних з апелятивами. Непродуктивними виявилися розряди: назви речовин, хвороб, рельєфу, явищ природи, міфоніми. Вони утворили всього 60 прізвищ.

Апелятиви, які дали початок лемківським прізвищам, утворених лексико-семантичним способом, у просторовому і етимологічному відношенні неоднорідні. Серед них переважають лексеми загальнонаціональної української мови, які перетворились у прізвища не тільки на Лемківщині, а й на інших землях України (*Barytka, Hatuszka, Knysz, Koczerha, Kozub, Krywonis, Nagay, Obuch, Rudy, Stota*). Поряд із перерахованими у лемків функціонували і сотні прізвищ, співзвучних із специфічними карпатськими апелятивами. Частина таких апелятивів має загальнокарпатське поширення (*Dzugla, Kapra, Kiczera, Koszula, Steranka*), а частина належить до вузькодіалектних лемківських апелятивів (*Bundz, Dziopa, Kluska, Opatka, Ryniawec, Waryanka*), у межах яких певна частина запозичена з польської, чеської, словацької, угорської і східнороманських мов.

Особливістю прізвищ морфологічного способу творення є спеціальні суфікси. Прізвища, утворені суфіксальним способом, становлять 44,8 % загальної кількості зафіксованих ІМ і ФМ. У лемківських прізвищах ми знаходимо 28 суфіксів, які належать у більшості до суфіксів іменникових і рідше — прикметникових. Серед них продуктивними виявилися *-ак, -ич, -ович/-евич, -ів, -ин*, що здавна виконували патро- і матронімічну функції. Поряд з ними представлені патронімічні суфікси демінутивного (*-ик, -ко, -ка, -ец', -ц'о, -иц'а*) і атрибутивного (*-ан, -ей*) походження, які на вираженні патронімічності почали спеціалізуватися відносно недавно. Залучення демінутивних і атрибутивних суфіксів у процес прізвиществорення на Лемківщині свідчить, що патронімізація суфіксальної системи у лемків проходила так само, як і на інших українських землях.

Найбільш продуктивним у творенні прізвищ галицьких лемків виявилися суфікс *-ак (-'ак)*, напр.: *Hrycak, Krupiak, Syplak, Zubiak*. Прізвища з суфіксами *-ак, (-'ак), -чак* поширені на всій досліджуваній території. Матеріали XVIII—XIX століть не дозволяють встановити епіцентр іррадіації словотвірного типу прізвищ на *-ак ('ак), -чак*. Не виключено, що він знаходився на Лемківщині. Писемні пам'ятники сусідніх етнографічних груп і областей, зокрема Бойківщини, Гуцульщини і Закарпаття, свідчать, що туди він проник пізніше<sup>6</sup>.

Серед прізвищ на *-ич* наявні 65 утворень від андронімів. Даний тип прізвищ характерний для Закарпаття, а також словакам і полякам карпатського регіону<sup>7</sup>. Матронімічні прізвища лемків частіше утворювались від основ на *-ан'а*: *Hryckanicz, Leseganicz* (від *Грицканя, Лесеганя*). Андроніми з суфіксом *-ул'а* у галицьких лемків представлені тільки одиничними прізвищами (*Kawulicz, Krasulicz, Kutulicz, Sywulicz*).

Прізвища на *-ич* переважали в Ясельському окрузі — 72 фіксації, в Сяніцькому — 41, а в Новосанчівському всього 29 утворень.

Досліджуваний матеріал налічує 37 прізвищ з суфіксом *-енко*, одне прізвище з суфіксом *-ен'ко* і 17 — з суфіксом *-ейко*. На перший погляд записи з суфіксом *-енко* (*Danenko, Fedenko, Hrycenko*) можуть здатися такими, які цілком підходять під загальновідому українську прізвищеву модель на *-енко*<sup>8</sup>. Однак подібне ототожнення безпідставне з таких причин.

1. Ареал побутування лемківських прізвищ на *-енко* надто віддалений від основного (материкового) загальноукраїнського ареалу прізвищ з суфіксом *-енко*. Більшість лемківських прізвищ на *-енко* функціонує в Сяніцькому окрузі (21 прізвище із 176 сіл), тоді як основний масив української прізвищевої моделі з суфіксом *-енко* починається тільки у трьохстах кілометрах на схід від Сянока<sup>9</sup>. Звичайно, в Карпатах міг виникнути свій острівний ареал антропонімів з суфіксом *-енко*, певна частина прізвищ такого типу могла бути перенесена переселенцями із центральних частин України, але для доведення як першого, так і другого припущень недостатньо переконливих даних.

2. Фіналь описуваних прізвищ на *-енко* у польських записах має вид *-anko* (*Peteńko, Wasyleńko*), що фактично відповідає живому традиційному звучанню таких прізвищ в українських говорах карпатської групи.

3. П'ять лемківських прізвищ на *-енко* (*Koscienko, Łesienko, Morenko, Semanenکو, Wasienکو*) мають прямі фонетичні відповідники серед місцевих прізвищ на *-ейко* (*Kosteyko, Łesieyko, Mureyko, Semeneyko, Wasieiko*), співзвучних із особовими іменами з суфіксом *-ейко*, характерних також для бойківського і гуцульського говорів української мови<sup>10</sup>. Прізвища на *-ейко* майже всі утворені семантичним способом від власних особових імен.

Отже, в лемківських прізвищах на *-енко*, *-ен'ко*, *-ейко* слід вбачати не три різні суфіксальні моделі, а один словотвірний тип особових найменувань з трьома фонетичними варіантами суфікса *-ен'ко*, первісна функція якого була, безумовно, демінутивною.

Одним із давніх засобів вираження патронімічності в українських прізвищах був суфікс *-а(м)* і його ускладнені варіанти *-ча(м)*, *-ов'я(м)*. На Лемківщині зафіксовано 46 утворень з даними суфіксами, напр.: *Barniat, Kowalczat, Łukaczat, Paszkowiat, Tymczat, Woloniat*. У прізвищах з суфіксом *-а(м)* твірною основою виступало гіпокористичне ім'я батька, прізвище чи прізвисько батька.

Формант *-а(м)* був продуктивним на Лемківщині в XVI—XVII століттях. Пізніше цей суфікс витіснили іменні патронімічні суфікси, зокрема *-ак*, *-ук*. Наприклад, у селі Стежниця у господарському дворі під № 18 одна і та ж особа записана то як *Czczyszak Michał*, то як *Czczyszat Michał* (ФМ). А в селі Суховате одна і та ж особа записана то як *Kowalczat Anton*, то як *Kowalczyk Anton* (ФМ).

Прізвища з суфіксом *-а(м)* переважали у Сяніцькому окрузі (36 фіксацій).

Словотвірний тип з суфіксами *-ук*, (*-'ук*) *-чук* у галицьких лем-

ків не відзначався продуктивністю (25 прізвищ), напр.: *Kuryluk, Steciuk, Strilczuk*. Прізвища на *-ук (-'ук)*, *-чук* поширені на всій досліджуваній території. У найдавніших лемківських пам'ятниках рідко фіксуються особові назви з суфіксами *-ук (-'ук)*, *-чук*. Перші записи з даними суфіксами припадають на XVII ст.

Серед прізвищ з формальними ознаками прикметника продуктивними виявилися прізвища з суфіксом *-ів (-ов)*. ЙМ і ФМ фіксує 253 прізвища на *-ів (-ов)*. У 232 прізвищах суфіксальний голосний за традицією передається буквою *о* (*Hryciow, Wasyliow, Sikaczow*), а в 20 — буквою *і* (*Hnatiw, Stepiw, Wankiw*), що відповідає вимові того часу і сучасним нормам української мови.

В основному прізвищеві утворення на *-ів*, засвідчені в ЙМ і ФМ, на межі XVIII—XIX століть, напевне, були вже застиглими спадковими найменуваннями, які відмінювалися за зразком іменних основ на *-о, -ю*. Це припущення можна аргументувати так: а) більшість особових назв на *-ів*, якими в 1787 р. були записані на Лемківщині батьки, в 1820 р. повторюються у тій же формі для називання їх синів; б) як свідчать матеріали Ю. К. Редька<sup>10</sup>, прізвища на *-ів* і в наші дні локалізуються головним чином у західних областях України, що межують з Галицькою Лемківщиною.

Географія прізвищ на *-ів/-ов* своєрідна: 244 фіксації припадає на Сянїцький округ. Можливо, на поширення прізвищ даного типу в Сянїцькому окрузі виявили вплив безпосередні контакти з іншими діалектними масивами<sup>11</sup>.

Зіставлення прізвищ лемків з прізвищами інших українських етнографічних груп свідчить про те, що моделі, виявлені на Лемківщині, належать до відомих загальноукраїнських моделей прізвищотворення. У плані функціонального навантаження ці моделі особливо близькі до відповідних моделей західних областей УРСР.

Поряд із загальноукраїнськими і західноукраїнськими характерними рисами структури лемківських прізвищ властиві також деякі особливості, які наближають антропонімію Лемківщини до антропонімічних систем західнослов'янських мов, у першу чергу польської і словацької. До таких особливостей відносимо наявність значної кількості прізвищ з суфіксами *-ак (-'ак)*, *-чак*, *-с'к(ий)*, *-ц'к(ий)*.

<sup>1</sup> Жовтобрюх М. А. Про термін прізвище // Мовознавство. 1969. № 3. С. 82—83; Худаш М. Л. З історії української антропонімії. К., 1977. <sup>2</sup> Чучка П. П. До питання про давність прізвищ у слов'янських народів // Проблеми слов'янознавства. Львів. 1978. № 17. С. 109. <sup>3</sup> Rospond S. Słownik nazwisk słowiańskich. Wrocław, 1967. С. 9. <sup>4</sup> Никонов В. А. Задачи и методы антропонимии // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем: Проблемы антропонимии. М., 1970. <sup>5</sup> Его же. Типология славянской антропонимии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1983. С. 263—264. <sup>6</sup> Чучка П. П. Історія становлення словотвірних типів прізвищ у говірках Закарпаття. К., 1970. С. 84. <sup>7</sup> Його ж. Антропонімія Закарпаття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1969; Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. К., 1977. С. 135. <sup>8</sup> Там же. С. 195. <sup>9</sup> Там же. С. 203. <sup>10</sup> Там же. С. 120; Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. С. 459. <sup>11</sup> Редько Ю. К. Указ. праця. С. 207.

Т. П. ЗАВОРОТНА, канд. філол. наук, Чернівець. ун-т

## КОМПАРАТИВНІ ТРОПИ

З'ясовуючи суть метафори — одного з основних тропів, дослідники виходять за межі логічного й психологічного її розуміння, плідно працюють над створенням лінгвістичної природи цього явища. Провідним у радянському мовознавстві став погляд на метафору як на явище семантичне — нову семантичну функцію слова<sup>1</sup>. Головна особливість метафори полягає в семантичній її двоплановості, тобто в зіставленні «двох змістових планів — конкретного, старого, звичного і нового, переносно-фігурального, що виступає як засіб художньої зображальності»<sup>2</sup>. Наявність цих двох планів значення (переносного і мислимого при цьому прямого) зумовлюється одночасним співвіднесенням слова з двома далекими одне одному поняттями, які, проте, «пов'язуються між собою третім, що має спільне з першим і другим; виявленням цього спільного створюється психологічна основа метафори, якою і визначається характер спільного семантичного елемента»<sup>3</sup>: «Троянд огонь черлений» (М. Рильський). Між двома поняттями *троянда* і *огонь* поет знаходить третє — *колір* (черлений), яке має семантичну спільність з першим і другим поняттями. Спільна ознака кольору є найсуттєвішою при розкритті образу. В слові *огонь* пряме значення «розжарені гази» є основою, на якій виникає переносно-фігуральне значення «троянди кольору вогню» і співіснує з основним. Наведений приклад свідчить про двоплановість метафор стилю, або «живих» метафор — слів, значення яких існує в мовленні, не фіксується словниками і «у зв'язку з іншими словами служить для яскравого, оригінального розкриття якоїсь риси, характерної ознаки в явищі або в предметі»<sup>4</sup>. Так, у реченні «Реві, Дніпро старий, зметнувши хвилі-коні...» (А. Малишко) слово *кіль* вживається не в своєму прямому значенні («велика свійська тварина для перевезення вантажів і людей»), а служить засобом образної характеристики іншого поняття — хвилі. Метафорам стилю протиставляються мовні метафори — слова або словосполучення, значення яких зафіксовані словниками сучасної мови. Семантична двоплановість характерна й цим метафорам. Так, у реченні «Дніпро берег рие-рие, Яворові корінь мие» (Т. Шевченко) слово *корінь* вживається в прямому значенні — «частина рослини,

що міститься в землі». За тією ознакою, що рослина починає свій ріст з кореня, це слово набуло переносного значення — «початок, походження чогось» взагалі: «Багато що в ній [статті] подобалося й Тарасові, особливо думки про єдиний корінь слов'янських народів» (О. Іваненко).

З часів античної філології термін *метафора* служить загальною назвою метафор мови і метафор стилю, підкреслюючи тим самим спорідненість цих двох мовних явищ. І справді в них є багато спільного. Так, обидва види метафор виникають на базі прямих значень слів, обом їм властива образність. Але явища ці і відмінні. Кожна з груп метафор має специфічний характер образності. В мовній метафорі образність не мета, а засіб вираження нового поняття, нової предметної віднесеності слова, в результаті чого в ньому виникає постійне, закріплене мовною практикою номінативно-похідне значення. На відміну від прямого значення, яке «нібито безпосередньо спрямоване на «предмети», явища, дії і якості дійсності і відбиває їх суспільний характер»<sup>5</sup>, переносні метафоричні значення не спрямовані безпосередньо на предмет, а усвідомлюються через пряме номінативне значення. Але оскільки в мовних метафорах образність не мета, а лише засіб утворення нового номінативно-похідного значення, то вона в них швидко втрачається. Так, слово *корінь* у наведеному прикладі в похідному значенні свою образність втратило, бо втратився зв'язок його з первинною предметною віднесеністю. У метафорах стилю зв'язок з первинною предметною віднесеністю не зникає, він служить основою виникнення образності, яка в даному випадку є метою. Відбувається одноразова зміна значення слова на основі асоціацій і уявлень, що виникають в процесі художнього мислення. Таким чином, метафори мови виконують функцію номінації і тому у вживанні не обмежені, а метафори стилю, здійснюючи функцію образного уявлення, є стилістично обмеженими. Метафори стилю — результат суперечності між прагненням письменника передати індивідуально-неповторні ситуації і неможливістю досягти цього загальноновживаними мовними засобами. В. І. Ленін зазначав: «У власному розумінні діалектика є вивчення суперечності в самій суті предметів...»<sup>6</sup>

Узуальні (мовні) метафоричні значення фіксуються словниками як нейтральні значення багатозначного слова. Вони є фактами мови і вивчаються в лексикології. Метафори стилю — факти не мови, а мовлення. Ці метафори розкривають авторське сприйняття дійсності. Вивчаються вони в стилістиці. Однак доводиться констатувати, що «значення слова і його вживання змішують у деяких розвідках і посібниках з лексикології, коли доходять до різних способів перенесення значення. У таких випадках часто наводяться ситуативні, образні значення слів, навіть такі, що використовуються письменником з художньою метою»<sup>7</sup>.

Ю. Л. Лясота між метафорами мови і метафорами стилю виділяє проміжну групу — так звані постійні метафори<sup>8</sup>. В основі таких метафор лежить акумулювання змісту, перехід до нової якості. Постійні метафори важко відмежувати від мовних. Ю. Л. Лясота реко-



менше розмежовувати їх за допомогою граматики, вважаючи, що мовна метафора граматично самостійніша і може бути різними членами речення, а постійна — здебільшого виступає в функції предиката.

Питання про зміст, сутність метафори нерозривно поєднується з питанням про мовні засоби її вираження. Лінгвісти визначають метафору як слово, слово або вислів, слово або словосполучення. Спільним вважається одне: метафоричність у слові виникає в результаті сполучуваності його з іншим словом або словами. Отже, слово, взяте ізольовано, поза контекстом, не може розглядатись як метафора.

Аналіз плану значення і плану вираження метафори дає підстави до такого визначення цього тропа: «Метафору можна визначити як компонент метафоричного словосполучення, наділений в результаті звичайного фразового оточення семантичною двоплановістю, який служить засобом образної характеристики іншого компонента, виражаючи з останнім образне уявлення...»<sup>9</sup>

Семантично близьким до метафори є порівняння. В основі метафори, як і порівняння, лежить зіставлення, але здійснюване інакше.

Зіставлення плану змісту метафори й порівняння виявляє розходження в поглядах на це питання. Так, Є. Т. Черкасова, Л. М. Риньков вважають, що метафора й порівняння різняться не лише способом вираження, а й семасіологічно, за змістом. Як уже зазначалось, метафоричні словосполучення передають цілісне образне значення; в результаті взаємовпливу його компонентів та інших семантичних змін, що при цьому відбуваються, виникає нова мовна якість<sup>10</sup>. Порівняння не становить лінгвістично цілісної одиниці, оскільки в ньому два зіставляювані предмети для свідомості є різними, а в словах, що складають порівняння, не виникає ніяких семантичних змін. Значення порівняння, як вважають дослідники, створюється не взаємодією лексичних значень слів, а за допомогою суто граматичних засобів<sup>11</sup>.

Протилежна думка полягає в тому, що порівняння, як і метафора, є цілісним явищем, а компоненти в обох цих тропях семасіологічно однакові, як однакові й ті пропси, що лежать в основі взаємодії цих компонентів<sup>12</sup>. Значення образного порівняння є результатом складної взаємодії (а не простого додавання) значень слів. Окремі семи слів у складі порівняння «взаємодіють так, як і в метафорі, і результатом цієї взаємодії є новий семантичний комплекс, що не має власного словесного вираження»<sup>13</sup>.

Двочленна іменна метафора і порівняння, на думку дослідників,— тропи, що різняться лише наявністю (у порівняння) і відсутністю (у метафори) окремої лексеми, що виражає схожість. Така граматична різниця впливає й на семасіологічну сторону тропів: порівняння засвідчує схожість між порівнюваними предметами, а метафора — їх тотожність. Пор.: «Цвітуть жоржини хмар над синіми копрами» (В. Сосюра); «Зорі вночі, як жоржини» (Т. Масенко). Однак аналіз обох тропів доводить, що характер семасіологічних відношень між їх компонентами однаковий: а (зорі, хмари) заперечує б

(жоржини, як жоржини); адже основною умовою образності в цих тропях є вираження ознак через зіставлення двох об'єктів, що далеко один від одного (пор. хмари — жоржини і зорі — жоржини), хоча мають спільну ознаку (червоні, яскраві)<sup>14</sup>. Отже, і метафора, і порівняння «виконують функцію приписування ознаки об'єктові, становлять собою особливий засіб приписування ознак, які не могли б бути виражені інакше»<sup>15</sup>. І все ж погодитись повністю з думкою І. В. Шенько про те, що образне порівняння має ту ж семантичну основу, що й метафора, не можна. Метафора перебуває в постійній взаємодії з порівнянням, і вилучення з порівняння компаратива як (*подібно, ніби, наче*) перетворює його в метафору (пор.: *зорі, як жоржини — жоржини зір*). Однак таке формально-синтаксичне перетворення, як доводить Н. Д. Арутюнова<sup>16</sup>, викликає й семантичні зміни: метафора вказує на постійну властивість предмета, і цим вона парадигматично протиставляється порівнянню, яке передає схожість як постійну, так і епізодичну. Таким чином, метафори не використовуються для позначення випадкової, епізодичної подібності, таку функцію здійснюють порівняння, які закреслюють «значення константності ознаки або категоричності, безапеляційності твердження, і це цілком узгоджується з їх основним смислом: подібність є чимсь суб'єктивним, ілюзорним»<sup>17</sup>. Прілюструємо сферу застосування метафори й порівняння: «Бричка рушає, а за нею, голосячи, біжить жінка, і позад неї колихається чорний сніп волосся» (М. Стельмах). Загальномовна художня метафора *сніп* (волосся) виражає усталену подібність зачіски цієї жінки до снопа. «На хвилях гойдаються уламки корабля. Людей було розкидано по морю, як снопи по ниві» (Ю. Яновський). Порівняння, модулем якого є дієслівна форма на *-но*, вказує на епізодичну, тимчасову картину, коли люди нагадували снопи. Порівняння ж фразеологічного типу, модулем якого є прикметник, буде виражати стійку подібність ознак: «Найчастіше припливав молодий козак Семен, хисткий, як очеретина, сміливий, як сокіл» (Марко Вовчок). Ці порівняння вказують на ознаки, що притаманні козакові завжди, постійно. Пор. також: «Гладкий портьє, незграбний, як слон... наче вріс в жовту стіну» (М. Коцюбинський).

Спільність метафори й порівняння полягає також у тому, що вони виконують однакову функцію в мові — виражають нову ознаку предмета за допомогою фігурального слововживання. Пор.: *червоні троянди* (ознака називається прямо, бо означуване й означаюче перебувають у прямих, безпосередніх відношеннях); *огонь троянд — троянди, як огонь* (ознака одного об'єкта — *троянди* визначається через інший об'єкт — *огонь*, що наділений такою ж ознакою). Отже, метафора й порівняння є не просто фігурами, що прикрашають мовлення; вони дають змогу краще відтінити ту чи іншу рису предмета або явища, досягти більшої точності й образності, особливо виразно виявити оцінку зображуваного.

Порівняння, як і метафори, поділяються на власне художні і загальномовні. Досі не вироблено чітких критеріїв їх розмежування. Загальномовними вважаються порівняння, створені на основі звичної

у вільному вживанні сполучуваності слів. З погляду лексико-синтаксичної організації вони можуть бути вільними словосполученнями, бо зв'язки між їх компонентами реалізуються на основі предметно-логічних закономірностей і не обмежені ніякими внутрішньомовними факторами. Але такого роду вільні сполуки є культурно-мовними штампами. Напр.: «І палає, як свічка, наш Київ на горах, Багрянцем дотліва на твоїм кулеметі» (А. Малишко); «Небо рідне синіє, як очі, що віддав я любов тільки їм» (В. Сосюра).

Від частого вживання загальномовних порівнянь знижуються їх зображувальні властивості, образна експресія, а звідси — намагання художника оновити стертий зворот, оживити його. Але відчуття відомості, знайомості таких порівнянь залишається; це і дає підставу протиставляти їх порівнянням власне художнім<sup>18</sup>. У таких випадках рамки порівняння розширюються, доповнюються новими компонентами: «І музика душу хвилує до дна, і місяць пливе над копрами, мов *срібний* той човен...» (В. Сосюра); «А кому тріпочеш ти [береза] гіллями, Як *зелена* птиця над полями...» (А. Малишко).

Оновленню загальномовного порівняння, посиленню його експресивної виразності сприяє також використовуваний поетами прийом взаємопереміщення компонентів: те, що порівнюється, стає на місце того, з чим порівнюють. Напр.: «*Зорі, зорі, ви неначе очі* тих, що впали за коханий край!» (В. Сосюра). Пор.: Під беретом, ніжним, як пушинка, сині *очі зорями* цвітуть» (В. Сосюра).

У творенні порівняння як художнього тропу беруть участь лінгвістичні фактори. Одним із них є логічно несумісна лінгвістична сполучуваність слів. Саме вона дає життя художній експресії, яка базується на встановленні несподіваної схожості явищ або предметів. Слова однієї частини мови при цьому співвідносяться з різними лексико-семантичними групами. Такі порівняння — художні, вони вживаються лише один раз, і саме в цьому їх експресивна сила: «*Вихоли, заметілі* зимові, мов *коні* обгонські, Копитами під вікнами крешуть похмурі...» (А. Малишко); «І червінково спіє *сонце*, як гарячий *плід*» (А. Малишко).

Одним із актуальних питань лінгвістичної поетики є питання взаємодії тропів у художньому творі, так як метафори семантично, а почасти й структурно, близькі до порівнянь. Розглянемо випадки взаємодії метафори й порівняння в межах порівняння: «Некрологи ровесників *морозні*, як хуртовина» (І. Драч); «Віро Іванівно, спогадом перевисаю В класну кімнату, де цифри *гудуть*, як рої» (Б. Олійник); «Повільно *бредуть* літа, як верблуди в піску марокканськiм...» (Б. Олійник). У всіх цих прикладах метафоризується слово означуване; об'єкт же порівняння служить поясненням, конкретизацією метафори в першій частині порівняння. В іншому прикладі: «І не в мою замріяність дитячу Зронила ти [Білорусія] зорю, як *сон*, тремтячу» (Д. Павличко) метафоризується друга частина порівняння — означаюче. Такий тип метафоризації складніший (пор.: *тремтячий сон*) він зустрічається рідше.

Метафора й порівняння структурно однакові, коли виражаються

орудним відмінком іменника. Межі між цими тропами в такому випадку стають дуже нечіткими, оскільки орудний відмінок має багато різноманітних значень. Л. М. Риньков пропонує такий принцип розмежування виражених орудним відмінком метафори й порівняння: орудний відмінок буде метафорою, якщо слову «власне предметне значення або воно підкреслюється дієслівними формами»<sup>19</sup>: «Молодими голівками вклониться жито» (А. Малишко); «Дощ іде й неначе стукає срібним пальцем у вікно» (В. Сосюра). В інших випадках, зазначає Л. М. Риньков, лексичне наповнення зіставляваних понять висуває порівняння на перший план: «І лине вугіль чорним ручаєм» (В. Сосюра); «...Десь дощі снопами линуть на степи...» (В. Сосюра).

Слідом за В. В. Виноградовим ряд дослідників виділяє ще третій троп, що виражається орудним відмінком, — метаморфозу. Метаморфозу тропом можна назвати лише умовно, оскільки словники не подають цієї фігури мовлення, хоча вона в поетичних текстах є поширеним засобом художнього перетворення. Н. Д. Арутюнова відзначає, що орудний метаморфози регулярно вживається в ситуаціях моральних зламів, перетворення, переродження особи. Саме тому орудний відмінок обов'язковий після дієслів становлення (стать, сделаться), в ситуаціях перетворення<sup>20</sup>. На відміну від метафори, в якій образне бачення світу приховане через її двоплановість, метаморфоза таке бачення показує, демонструє, а тому орудний відмінок обов'язковий після дієслів типу *здаватись*. В наведених нижче прикладах можна говорити про придієслівний орудний відмінок метаморфози або про «особливий спосіб створення образу»<sup>21</sup>: «Він орлом летить за нею, і голубкою вона» (В. Сосюра); «Хотів би я стати явором в полі, Що він [Шевченко] по ньому тужив в неволі» (А. Малишко); «Стану в житті малою хвилиною, Чорною гілкою на тополі; Чорною гілкою, гілкою синьою, Яблуком. Променем. Просто росинкою» (А. Малишко).

<sup>1</sup> Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // *Вопр. языкознания*. 1953. № 5. <sup>2</sup> Мова і час. К., 1977. С. 125. <sup>3</sup> Черкасова Е. Т. О метафорическом употреблении слов (по материалам произведений Л. Леонова и М. Шолохова) // *Исследования по языку советских писателей*. М., 1959. С. 9. <sup>4</sup> Чередищенко І. Г. Нарис з загальної стилістики сучасної української мови. К., 1980. С. 120. <sup>5</sup> Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Х., 1977. С. 12. <sup>6</sup> Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» // *Повне збір. творів*. Т. 29. С. 211. <sup>7</sup> Лисиченко Л. А. Указ. праця. С. 24. <sup>8</sup> Лясота Ю. Л. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка // *Уч. зап. Дальневост. ун-та*. 1979. Вып. 1. С. 137. <sup>9</sup> Риньков Л. Н. Именные метафорические словосочетания в языке художественной литературы XIX века. Челябинск, 1975. С. 18. <sup>10</sup> Там же. С. 39—40. <sup>11</sup> Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов // *Вопр. языкознания*. 1968. № 2. С. 34. <sup>12</sup> Корольков Н. И. Семасиологическая структура метафоры // *Уч. зап. 1-го Моск. пед. ин-та иностр. яз.* 1975. Т. 48. <sup>13</sup> Шенько И. В. К вопросу о соотношении между компаративными тропами (сравнением и метафорой) // *Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та*. Стилистика романо-германских языков. Л., 1972. С. 152. <sup>14</sup> Там же. С. 160. <sup>15</sup> Там же. С. 161. <sup>16</sup> Арутюнова Н. Д. Синтаксические функции метафоры // *Изв. СССР. Отд-ние лит. и яз.* 1978. Т. 37. С. 258. <sup>17</sup> Там же. С. 259. <sup>18</sup> Некрасова Е. А. Сравнения // *Языковые процессы*

В. М. ЛИТОВЧЕНКО, канд. філол. наук, Вінниц. пед. ін-т

### ЕЛІПТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ МОВНОГО ЕТИКЕТУ

Мовний етикет, як відомо, вербально обслуговує етикет поведінки і складає широку галузь стереотипів спілкування. Однією з центральних проблем вивчення і опису правил мовної поведінки є проблема соціальної зумовленості варіантності узвичаєних формул, що застосовуються при зустрічі, прощанні, подяці, поздоровленні з певної нагоди, звертанні тощо. Саме проблемі соціально значущого вибору мовленнєвих формул соціальної мовної поведінки присвячені наукові розвідки Н. І. Формановської, Л. П. Крисіна, В. Є. Гольдіна, Л. І. Скворцова та ін. Не менш важливим є також вивчення лінгвістичної природи одиниць мовного етикету, і в першу чергу синтаксичної.

Формули мовного етикету в українській мові характеризуються багатством синтаксичних конструкцій, моделей. Об'ємну і різноманітну групу речень, що виступають у функції етикетних одиниць української мови, становлять речення з відсутньою дієслівною частиною присудка, лексична реалізація якої необов'язкова для розуміння змісту вислову і синонімічно встановлюється з самого контексту всієї конструкції,— формально неповної за синтаксичною будовою. Саме такі еліптичні структури і є об'єктом нашого аналізу.

Для розмовного і художнього стилів української мови зазначений різновид еліптичних конструкцій особливо характерний і своєрідний як у плані національно-мовної форми, так і щодо експресивно-суб'єктивних фарб.

У структурах типу *Доброго ранку!*, *Щасливої дороги!*, *Спокійної ночі!*, *З новим роком!*, *З новосіллям!*, *До зустрічі!* і подібних еліпсис дієслівної частини присудка не може розглядатись як «результат недостатньої диференційованості, розчленованості думки і внаслідок цього її недостатнього словесного оформлення»<sup>1</sup>. Мабуть, ніхто вже тепер не відчуває, що в реченнях такої структури не вистачає одного з його членів, що у висловах *Доброго вечора!*, *До зустрічі!* випущено синтаксично провідні ланки, а лексично реалізовані залягають від неназваних у реченні слів. Подібні конструкції в мовленні повторюються безперервно. Тому, вітаючись при зустрічі, ми звичайно вимовляємо мовні звороти типу *Доброго ранку!* чи, прощаючись,— *До побачення!* загалом автоматично, не маючи при цьому на думці інших додаткових словесних привнесень. І тільки інтонація, вираз обличчя часто сигналізують, служать індикаторами наших справжніх помислів, почувань.

О. М. Пешковський зазначав: «Ступінь усвідомленості неповноти неповного речення зворотно пропорційний ступеню його типізації»<sup>2</sup>. Оскільки відчуття смислової та структурної неповноти в цих ре-

чення зведено до мінімуму або й дорівнює нулю, на функціональній основі ми кваліфікуємо їх як еліптичні. Вони «загалом або й цілком зрозумілі самі по собі, в такій же мірі достатні щодо змісту, як і численні речення граматично повної будови»<sup>3</sup>. Ми не згодні з думкою І. О. Попової, яка вважає їх «повними за складом» на тій підставі, що вони є зрозумілими «без всяких доповнень»<sup>4</sup>. На подібних позиціях стоїть і П. А. Лекант<sup>5</sup>. Такі відомі дослідники неповного речення, як Н. Ю. Шведова, В. В. Виноградов, О. А. Земська, в основу визначення неповних речень теж кладуть ступінь і характер смислової неповноти речення, причому зміст речення, на їх думку, повно і точно розкривається лише тоді, коли відомі контекст і ситуація мовлення. Отже, структури типу *Смачного!*, *З поверненням!*, *Щасливого плавання!*, *Доброго здоров'я!* вважаються повними, «достатніми» для вираження думки.

У трактуванні неповних речень, у тому числі й еліптичних як особливого різновиду їх, ми загалом дотримуємось концепції О. М. Пешковського, О. О. Шахматова — представників формально-граматичного напряму в мовознавстві. До неповних, на їх думку, належать речення, які характеризуються неповнотою формального (розрядка наша.— В. Л.) складу речення, тобто відсутністю того чи іншого члена, що вимагається самим складом неповної конструкції.

Наведені вище і подібні приклади структур мовного етикету ніяк не можуть трактуватись як повні речення. По-перше, присудок у них, хоч і формально, а все ж відсутній; по-друге, їх можна відновити, трансформувати у повні: *Щасливої дороги!* — *Бажаю щасливої дороги!*, *З приїздом!* — *Поздоровляю з приїздом!*, *До завтра!* — *Процаємось до завтра!* Аналіз мовних фактів свідчить, що обидві структури — еліптичні речення і формально повні конструкції — паралельно існують і функціонують в сучасній мові. В той же час це «не означає, ніби за певних умов формально неповну конструкцію типу *Доброго здоров'я!* ми сприймаємо як частину повної — *Бажаю доброго здоров'я!*; за змістом обидві структури є с а м о д о с т а т н і м и (розрядка наша.— В. Л.) і різняться вони між собою тільки гранично й стилістично»<sup>6</sup>.

Факти мовної діяльності попередніх поколінь переконують нас у тому, що ці речення стали еліптичними в пізніші епохи. Ще в XVII—XVIII ст. «для дієслів із значенням *бажати* (*зичити*, *желати*) керування родовим відмінком було особливо типове»<sup>7</sup>. Наведемо деякі приклади з оригінальних листів Богдана Хмельницького, написаних українською мовою: «*Всего добра* отъ господа всемогущего *желаемъ*», «*поклонъ* свуй отдаемъ и *здравия* *желаемъ*», «*доброго здоровья* и *щасливого повоженя* в долгий вѣкъ отъ господа бога *зичит...*», «*здравия* *зичит* и приятельскій *поклонъ* наш отдаемъ...»<sup>8</sup>

Цілком очевидно, що з повних речень наведеного вище типу утворились згодом еліптичні речення з еліпсисом дієслова-присудка. У цьому виявилась тенденція до синтаксичної конденсації. Це об'єктивний закон розвитку синтаксису будь-якої мови. Англійсь-

кий мовознавець Чарльз Барбер констатує зменшення розмірів англійського речення за останні 50 років, пояснюючи таке явище тенденцією до фрагментарності і послаблення структурних зв'язків між синтаксичними одиницями. На його думку, сучасники напередодні таких змін у мові, коли великі формальні структури будуть руйнуватись і замінюватись меншими і більш вільними в плані синтаксичному<sup>9</sup>. У цьому плані варто зауважити, що в мові здавна існували репліки із стертим значенням, що засвідчується прикладами з українського фольклору: «Здибався лис з цапом та й каже: *«День добрий, свату цапе!»* (Казки про тварин), «*Ей, здорові, молодії хлопці...*» (Чумацькі пісні) та ін.

Порівняємо два вислови: *Доброго вечора!* і *Добрий вечір!* У структурно-функціональному плані вони становлять синонімічний ряд, тобто в системі мови мають властивість взаємозамінюватись — завдяки спільності в семантиці і граматичному значенні. Це семантичні дублети. Але синтаксична будова їх різна. *Доброго вечора!* — еліптичне речення, в якому позиція присудка виявилась незаповненою, *Добрий вечір!* — синтаксично нечленована конструкція, в якій не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення. Якщо перше речення можна трансформувати у повне (з певною стилістичною метою), то друге такій трансформації не піддається, воно стандартизувалося, «скам'яніло». Тому структури з непрямым відмінком ми схильні кваліфікувати (слідом з П. С. Дудиком) як еліптичні, зважаючи на те, що в них не вистачає формально дієслівних присудків, які не знайшли в таких структурах свого мовного вираження, хоча значення дієслівності «є для них фактом живої мовної практики»<sup>10</sup>.

Отже, етикетні формули типу *Доброго здоров'я!*, *До вечора!*, *Доброго вечора!*, *Зеленої вулиці вам!*, *Із святом!* та подібні — це речення, специфікою структури яких є відсутність дієслова-присудка, не згаданого в контексті. У смислового відношенні еліпсоване (неназване) дієслово не є необхідним для розуміння змісту. Однак присудок цей бере участь у формуванні синтаксичного ладу цих і подібних речень — у них є другорядні члени речення, найчастіше — додатки, рідше — обставини, які становлять групу присудка. Таким чином, відсутній дієслівний присудок у реченнях типу *Доброго ранку!*, *За вас!*, *З перемогою!*, *Щасливої путі!* підказується самою граматичною формою цих конструкцій.

Другорядні члени таких речень — додатки та обставини — мають форму непрямих відмінків, найчастіше — родового, знахідного, орудного з прийменником чи без нього. На цій основі виділяється кілька структурних моделей, за якими конструюються звороти мовної поведінки з відсутнім дієсловом-присудком (виділення більшості з них було здійснене П. С. Дудиком)<sup>11</sup>.

На нашу думку, не має рації П. А. Лекант, який вважає, ніби, незважаючи на часте вживання у мовленні, речення мовного етикету малопродуктивні і не представлені моделями, за якими могли б створюватись у будь-якій кількості вільно утворювані конструкції<sup>12</sup>. Розглянутий нами конкретний мовний матеріал дозволяє

виділити кілька структурних моделей еліптичних речень у функції одиниць мовного етикету:

1. Речення, основу яких становить сполучення іменника в родовому відмінку з означенням: «*Щасливої дороги,— махнув рукою Оксен і пішов до лісу*» (Г. Тютюнник); «*Всього найкращого вам!*» (А. Тесленко); «*Розміщаємось із своїми рушницями та рюкзаками в кузові... — Ні пуху ні пера!*» (О. Гончар).

Варіантом таких синтаксичних побудов у розмовному мовленні може виступати родовий відмінок самого означення без означуваного слова: «*Всього... Микола Іванович дивився на Віктора розгубленим і незрозумілим поглядом*» (П. Автомонов); «*Дякуємо вам, любий колючий, за добре слово.— Та що там дякувати,— взяв їжак в'язку на плечі.— Щасливої...*» (П. Козланюк).

2. Речення, утворені поєднанням іменника в родовому відмінку з прийменником *до*: а) без означення: «*Кінчаю листа... До післязавтра...*» (М. Коцюбинський); «*І звертаючись до бійців, голосно промовив [Фрунзе]: — До завтра! До перемоги, товариші!*» (О. Гончар); б) з означенням: «*Визнав за необхідне додати: — До приємної зустрічі!*» (Ю. Збанацький); «*Рушив поїзд... — До скорого повернення!*» (В. Собко); в) означення без означуваного слова з прийменником: «*Г р е ч а н и й (подаючи товаришам руку). Ну, до скорой...*» (О. Гончар).

3. Речення, які скомпоновані з іменника в орудному відмінку та прийменника *з*: а) без означення: «*З прибуттям!*» (О. Гончар); «*Здрастуйте! З днем індустріалізації! — Спасибі!.. З днем колективізації!..*» (Остап Вишня); б) з означенням: «*До хати увійшов Матюша.— З комуністичним привітом!*» (А. Шиян).

4. Речення, оформлені іменником у знахідному відмінку з прийменником *за*: «*Ну, за урожай! — За урожай?.. Який урожай? — Це наш традиційний шахтарський тост...*» (М. Чабанівський); «*За здоров'я всіх, хто не хоче воєн!*» (О. Гончар).

5. Речення, в основі яких лежить іменник в знахідному відмінку з прийменником *на*: «*На твоє здоров'я, Миколо!*» (І. Франко).

6. Є також підстави для виділення, слідом за Н. І. Формановською<sup>13</sup>, і такої структурно-синтаксичної моделі етикетних одиниць, яка представлена іменником у називному відмінку (рідше — займенником) у сполученні зі словом *як*: «*Здрастуйте! Як ваше здоров'ячко?*» (П. Автомонов); «*Л і л я (встає). Драстуй, тату. Як справи?*» (Ю. Яновський); «*Як діла, Михайле? — спитав між іншим Василенка*» (С. Олійник). Такі формули особливо широко функціонують в усно-розмовному мовленні і служать важливим засобом підтримання контакту між співбесідниками.

Наведені вище моделі еліптичних речень не становлять замкнених синтаксичних структур. Крім додатка, граматично залежного від неназваного, «еліпсованого» дієслова, чи додатка з означенням, до складу етикетних еліптичних конструкцій можуть входити й інші члени речення, які деталізують, конкретизують зміст висловлювання. Пор.: «*Ні пуху ні пера вам у болах за шифер,— побажав Кошик*» (П. Автомонов); «*До завтра — в Каховці!*» (О. Гончар);



«Прощай, Велика земля! До скорої зустрічі з тобою після запеклих боїв!..» (П. Автомонов).

Усі названі різновиди еліптичних речень належать до активно вживаних у сучасній українській літературній мові. В той же час найбільш продуктивним є перший різновид — з іменником у родовому відмінку.

Серед речень, побудованих за цією моделлю, можна виділити кілька ситуативно-тематичних груп:

1. Формули вітань при зустрічі: «Доброго дня, Явтуше!» (В. Земляк); «К р е ч е т. Доброго здоров'я!» (О. Корнійчук).

2. Етикетні прощальні формули, що містять у собі елемент побажання: «Доброго тобі здоров'я,— підвівся із свого стільця Лука. — *Всього тобі доброго,— теж підвелася Майола*» (В. Собко); «Дякую вам, будьте здорові. — *Щасливого плавання!* — ласкаво каже йому [мічману Шагайді] дівчина» (В. Кучер).

3. Конструкції, що ними виражаються доброзичливі віншування з різних нагод — з нагоди свята, урочистої події, побажання успіху в роботі, в особистому житті тощо: «Часом наш човен натикався на рибацький... — *Щасливого лову!* — кивала вона головою рибалці» (М. Коцюбинський); «Бувайте, хлопці, *веселого вам Нового року!*» (В. Собко); «*Ні пуху ні пера!* — сказав Никодим Онуфрійович Столяр, заядлий мисливець. — *Ні луски, ні зябри!* — відгукнувся і старий рибалка Петро Васильович Птаха. — *Щасливого плавання!* — Щурка був матрос, і найкращим напучуванням йому було, певна річ, моряцьке побажання» (Ю. Смолич).

4. Формули на означення побажання типу: «*Прохор. Смачного!*» (Л. Дмитерко); «*Прися. Обідаєте, бригадире? ...Приємного апетиту!*» (В. Минко).

5. Окрему тематичну групу становлять побажання на ніч, які більшість з дослідників мовного етикету відносять до прощальних одиниць. На нашу думку, це окрема тематична група етикетних одиниць, яка ближча до побажань, ніж до прощань. Пор.: «*Доброї тобі ночі і сніг привітних*» (П. Автомонов); «*Спокійного сну вам, карі оченята!..*» (А. Тесленко); «*Щасливих снів!..*» (Ю. Мушкетик).

Якщо про форми привітань при зустрічі можна сказати як про відносно усталену групу формул, то структури, якими виражаються побажання успіху в певній справі,— це та група етикетних одиниць, яка з кожним днем поповнюється. Її лексичні межі постійно розгортаються: «*Високих польотів, дорогі наші авіатори!*», «*Щасливих стартів у Сараво!*», «*Мирного неба вам, діти планети!*», «*Нових рекордів!..*» (газ.).

Не становлять лексично закритих груп і етикетні еліптичні речення всіх інших типів. Наприклад, поповнюється новими одиницями тематична група привітань, виражених сполученням іменника в орудному відмінку з прийменником з. Крім традиційних привітань типу *З Новим роком, з новим щастям!, З днем народження!, З святом!, З весіллям!, З перемогою!, З Гершотравнем!*, з'являються все нові і нові форми: «*З поверненням вас, в добрий час будь сказано...*» (В. Земляк); «*З рекордом вас, Корнію Сидоровичу!*» (Я. Баш).

Досить численна група — речення, побудовані за схемою: знахідний відмінок іменника плюс прийменник *за*, які за ситуативно-тематичною ознакою ми відносимо до тостів.

Речення, в основі яких лежить родовий відмінок іменника з прийменником *до*, — це прощавальні репліки. Кількість їх порівняно обмежена, але й вона зростає. Так, за зразком відомої мовної одиниці *До завтра!* М. Коцюбинський будує нову — *До післязавтра!*, підкреслюючи, що наступний лист до дружини він буде писати через день. Крім поширених *До вчора!*, *До зустрічі!*, *До повернення!*, в усному розмовно-побутовому мовленні з'являються такі формули, як *До літа!*, *До канікул!*, *До неділі!*, *До наступного тижня!*, *До наступного свята!* та ін.

Еліптичні речення, що ними виражаються мовні правила поведінки у певних соціальних ситуаціях, як-от: зустріч, прощання, знайомство, комплімент, подяка, є продуктивними конструкціями української літературної мови в обох формах її об'єктивації — усній і писемній. Це повноцінні, досить поширені комунікативні одиниці мови, які задовольняють щоденні і водночас специфічні життєві потреби людей. Їх стилістично доцільне використання є вагомим елементом мовленевої, а отже і загальної культури кожної окремої особи.

<sup>1</sup> *Попова И. А.* Неполные предложения в современном русском языке // Тр. Ин-та языкознания АН СССР. М., 1953. Т. 2. С. 55. <sup>2</sup> *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 399. <sup>3</sup> *Дудик П. С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К., 1973. С. 169. <sup>4</sup> *Попова И. А.* Указ. соч. С. 80. <sup>5</sup> *Лекант П. А.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1974. С. 129. <sup>6</sup> *Дудик П. С.* Указ. праця. С. 177. <sup>7</sup> *Слинько І. І.* Історичний синтаксис української мови. К., 1973. С. 124. <sup>8</sup> *Єдлінська У. Я.* Питання історичного синтаксису української мови: На матеріалі листів Богдана Хмельницького. К., 1961. С. 107. <sup>9</sup> *Сазонова Н. М.* К вопросу теории предложения. К., 1974. С. 31. <sup>10</sup> *Дудик П. С.* Указ. праця. С. 177. <sup>11</sup> *Дудик П. С.* Неповні речення в сучасній українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. К., 1958. С. 129—260. <sup>12</sup> *Лекант П. А.* Указ. праця. С. 152. <sup>13</sup> *Формановская Н. И.* Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М., 1982. С. 40.

Надійшла до редколегії 12.01.86

## Лексика і фразеологія

<i>Жовтобрюх Н. В.</i> Семантичні процеси в філософській термінології	3
<i>Редін П. О.</i> Семантична характеристика фразеологізмів із значенням часу	8
<i>Ужченко В. Д.</i> Слова-символи в народній фразеології	14

## Словотвір

<i>Муқан Г. М., Пискун Г. О.</i> Словотвірні гнізда з коренями прикметників на позначення кольору	22
<i>Скляниченко Г. В.</i> Гібридні похідні з іншомовними префіксами <i>супер-, ультра-, архі-, гіпер-, екстра-</i> із значенням інтенсивності	29

## Граматика і фонетика

<i>Плющ Н. П.</i> Взаємодія лексичної і фонетичної семантики при енантіо-семії	34
<i>Тоцька Н. І., Кононенко О. В.</i> Побічний наголос в українській мові	38
<i>Алексієнко Л. А.</i> Пасив з погляду комунікативної і семантичної структури висловлення	44
<i>Кучеренко І. К.</i> Семантична основа ад'єктивних слів	51
<i>Вихованець І. Р.</i> Категорія відмінка в проекції на семантико-синтаксичну структуру речення	61
<i>Загнітко А. О.</i> Корелятивність іменників — назв осіб чоловічого і жіночого роду	67
<i>Лесюк М. П.</i> Формування семантики віддієслівних іменників	74
<i>Погиба Л. Г.</i> Формальна і семантична структура множинних дієслів з префіксом <i>пере-</i>	80
<i>Луценко М. О.</i> Теперішній історичний час як явище	84
<i>Холманська О. В.</i> Причинна конструкція <i>через + знахідний відмінок</i> і її аналоги в російській мові (на матеріалі перекладу на російську мову української радянської художньої прози)	88
<i>Слинько І. І.</i> Заперечні генітивні речення	94
<i>Бойко Л. П.</i> Світоглядна лексика у філософських творах Г. С. Сковороди	98

## Історія мови і діалектологія

<i>Донець Л. С.</i> Синонімічні явища праслов'янської мови	105
<i>Куриленко В. М.</i> Карпато-поліські паралелі на діалектологічній карті Полісся (до проблеми лексичної специфіки посеймських говорів)	111
<i>Панцьо С. Е.</i> Із словотвору лемківських прізвищ	115

## Стилістика

<i>Заворотна Т. П.</i> Компаративні тропи	120
<i>Литовченко В. М.</i> Еліптичні конструкції мовного етикету	126

## СОДЕРЖАНИЕ

### Лексика и фразеология

<i>Жовтобрюх Н. В.</i> Семантические процессы в философской терминологии . . . . .	3
<i>Редин П. А.</i> Семантическая характеристика фразеологизмов со значением времени . . . . .	8
<i>Ужченко В. Д.</i> Слова-символы в народной фразеологии . . . . .	14

### Словообразование

<i>Муқан Г. М., Пискун Г. А.</i> Словообразовательные гнезда с корнями прилагательных для обозначения цвета . . . . .	22
<i>Скляниченко Г. В.</i> Гибридные производные с приставками иностранного происхождения <i>super-, ультра-, архи-, гипер-, экстра-</i> со значением интенсивности . . . . .	29

### Грамматика и фонетика

<i>Плющ Н. П.</i> Взаимодействие лексической и фонетической семантики при энантиосемии . . . . .	34
<i>Тоцкая Н. И., Кононенко О. В.</i> Побочное ударение в украинском языке . . . . .	38
<i>Алексеевко Л. А.</i> Пассив с точки зрения коммуникативной и семантической структуры высказывания . . . . .	44
<i>Кучеренко И. К.</i> Семантическая основа адъективных слов . . . . .	51
<i>Выхованец И. Р.</i> Категория падежа в проекции на семантико-синтаксическую структуру предложения . . . . .	61
<i>Загнитко А. А.</i> Коррелятивность существительных — названий лиц мужского и женского рода . . . . .	67
<i>Лесюк Н. П.</i> Формирование семантики отглагольных существительных . . . . .	74
<i>Погиба Л. Г.</i> Формальная и семантическая структура множественных глаголов с приставкой <i>пере-</i> . . . . .	80
<i>Луценко М. А.</i> Настоящее историческое время как явление . . . . .	84
<i>Холчанская О. В.</i> Причинная конструкция <i>через + винительный падеж</i> и ее аналоги в русском языке (на материале перевода на русский язык украинской советской художественной прозы) . . . . .	88
<i>Смилько И. И.</i> Отрицательные генетивные предложения . . . . .	94
<i>Бойко Л. П.</i> Мирозозренческая лексика в философских произведениях Г. С. Сковороды . . . . .	98

### История языка и диалектология

<i>Донец Л. С.</i> Синонимические явления праславянского языка . . . . .	105
<i>Куриленко В. М.</i> Карпато-полесские параллели на диалектологической карте Полесья (к проблеме лексической специфики посейских говоров) . . . . .	111
<i>Панццо С. Е.</i> Из словообразования лемковских фамилий . . . . .	115

### Стилистика

<i>Заворотная Т. П.</i> Компаративные тропы . . . . .	120
<i>Литовченко В. Н.</i> Эллиптические конструкции языкового этикета . . . . .	126

Министерство высшего и среднего специального образования УССР  
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции  
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

## УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский междуведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 14

Издательство при Киевском государственном университете  
издательского объединения «Выща школа», 252001, Киев-1,  
Хрещатик, 10

252017, Киев-17, бульвар Шевченко, 14, Киевский университет,  
филологический факультет

Киевская книжная типография научной книги,  
252004, Киев-4, Репина, 4

*(На украинском языке)*

Зав. редакцією М. Л. Скирта

Редактор Л. Л. Шербатенко

Художній редактор В. М. Петраков

Технічний редактор Є. Г. Рубльов

Коректори Л. П. Тютюнник, А. В. Дрожжина

Информ. бланк № 11206

Здано до набору 08.04.87. Підп. до друку 28.08.87. БФ 27641. Формат 60×90/16.

Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,5.

Ум. фарб.-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,88. Тираж 500 пр.

Вид. № 2419-к. Зам. № 7—1138. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво при Київському державному університеті,  
252001, Київ-1, Хрещатик, 10

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги, 252004, Київ-4, Репина, 4. Зам. 7-712.

**У ВИДАВНИЦТВІ  
ПРИ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ  
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»  
У 1988 р. ГОТУЮТЬСЯ ДО ВИДАННЯ НОВІ КНИГИ:**

**Коваль А. П.** Життя і пригоди імен.— К.: Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті, 1988 (I кв.).— 10 арк.— Мова укр.— 70 к.

У популярній формі викладається історія виникнення і побутування найбільш поширених імен і прізвищ. Вміщено відомості про їх значення, написання і вимову, матеріали про походження справжніх прізвищ і псевдонімів видатних людей — діячів культури і мистецтва.

Для широкого кола читачів.